

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС
ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ**

ТОШКЕНТ МОЛИЯ ИНСТИТУТИ

Г.А. Қосимова, З.Х. Каримова

**БЮДЖЕТДАН ТАШҚАРИ
ФОНДЛАР**

Ўқув қўлланма

Тошкент
«IQTISOD-MOLIYA»
2009

Қосимова Г.А., Каримова З.Х. Бюджетдан ташқари фондлар. Ўқув қўлланма. –Т.: «IQTISOD-MOLIYA». 2009. - 212 б.

Ўқув қўлланмада иқтисодий муаммоларни ҳал қилиш, аҳолининг юқори турмуш даражасини таъминлаш ва кучли ижтимоий сиёсатни амалга оширишда бюджетдан ташқари фондларнинг аҳамияти ва вазифалари, мазкур фондларнинг ҳозирги ва истиқболдаги ривожланишининг хусусиятлари кўрсатилган.

Ўқув қўлланманинг мақсади – талабалар, иқтисодчилар, молиячилар, илмий тадқиқот олиб боровчи тадқиқотчилар, аспирантлар учун бюджетдан ташқари фондларнинг назарий, ҳуқуқий, ташкилий асослари ҳақида маълумотлар беришдан иборат. Шунингдек, иқтисодиётнинг эркинлашуви шароитида хорижий тажрибалардан фойдаланган ҳолда, давлатнинг мақсадли жамғармалари фаолиятини такомиллаштириш йўллари кўрсатилган.

Ўқув қўлланма 5340600-Молия таълим йўналиши ДТС талаблари асосида «Бюджетдан ташқари фондлар» фани бўйича тузилган намунавий ва ишчи-ўқув дастурига мос келади. Мазкур ўқув қўлланма «Молия» йўналишида тахсил олаётган талабаларга «Бюджетдан ташқари фондлар» фанидан, “Давлат молиясини бошқариш”, «Халқаро молия», «Корхоналар молияси», «Молиявий менежмент», «Бюджетнинг газна ижроси» мутахассислиги магистрантларига “Давлат молиясини бошқариш” фанидан фойдаланишга мўлжалланган ҳолда тайёрланган.

Ўқув қўлланма Тошкент Молия институти Илмий-услубий Кенгашида муҳокама қилинган ва нашрга тавсия этилган (2008 йил 5-февраль, 3-сонли мажлис баённомаси).

Тақризчилар: иқтисод фанлари доктори, проф. И. Иватов;
иқтисод фанлари номзоди, доц. Х. Аҳмедов

Нашр учун масъул: иқтисод фанлари доктори,
профессор Р.Х. Шодиев

ISBN 978-9943-12-105-7

© «IQTISOD-MOLIYA», 2009
© Қосимова Г.А., Каримова З.Х. 2009

К И Р И Ш

Иқтисодиётнинг таракқиёти даражасига қараб, ижтимоий ҳаёт йўналиши шаклланади, унинг ривожланиши билан юксала боради, ижтимоий вазият барқарорлашади, жамият аъзоларининг келажакка ишончи ортади ва фаоллиги тобора кучаяди. Молия тизими эса жамият аъзоларининг нафақат бугунги, балки эртанги ва келажакдаги фаровонлигини белгилаб беради.

Ўзбекистонда бозор иқтисодиётини эркинлаштириш босқичи ва ислохотларнинг чуқурлашуви шароитида кучли ижтимоий сиёсатни амалга ошириш янгича амалий ва самарали шаклларни қўллашни талаб этади. Жаҳон тажрибасининг кўрсатишича, бюджетдан ташқари фондлар тизими фаолиятини йўлга қўйишдан мақсад жамғармалардан самарали фойдаланишдир.

Ўзбекистон Республикасининг молия тизимида давлатнинг мақсадли жамғармаларининг ўзига хос хусусиятларини кўрсатиш, бюджетдан ташқари фондлар ҳақида назарий билимлар бериш, бозор иқтисодиётига ўтиш шароитида бюджетдан ташқари фондларнинг фаолиятини иқтисодий таҳлил қилиш, самарали бошқариш ва молиявий назорат қилиш жараёнларини ўрганиш муҳим ҳисобланади.

«Бюджетдан ташқари фондлар» фани бўйича тайёрланган мазкур ўқув қўлланма Ўзбекистон Республикасида «Кадрлар тайёрлаш миллий дастури» ва олий ўқув юртларида бакалаврлар тайёрлаш давлат стандартлари талаблари асосида яратилган. Ўқув қўлланмага киритилган ҳар бир мавзунинг ёритишда Ўзбекистон Республикаси Президенти Илҳом Каримов асарларидан, Ўзбекистон Республикаси қонунлари, Вазирлар Маҳкамасининг Қарорлари ва мавзуга оид ҳуқуқий-меъёрий ҳужжатлардан кенг фойдаланилган. Китобга киритилган мавзулар бир-бири билан мантқан боғланган. Мавзулар охирида асосий таянч тушунчалар, такрорлаш учун саволлар ва топшириқлар берилган.

«Республикада бугунги кунда ДТС талабларининг бажарилиши, ўз навбатида таълим жараёнининг таркибий тузилишига,

унинг мазмуни, олинган натижаларни баҳолаш ва назорат қилиш тизимига сифат жиҳатдан ўзгартиришлар киритиш мақсадида таълим жараёни йўналишига қайта ўзгартириш киритиш заруриятини асослаб беради. Бундай ўзгаришлар қаторида таълим жараёнининг ахборот-услубий таъминотини янгилаш, хусусан, ўқув адабиётлари, дарсликлар, ўқув қўлланмаларининг янги авлодини яратиш муҳим аҳамият касб этади»¹.

Қўлланмани тайёрлашда Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги томонидан тасдиқланган дастурга асосланилди. Ўқув қўлланма олий ўқув юртлари талабалари ва магистрантлар учун мўлжалланган бўлиб, ундан махсус билим юртлари ва лицей ўқувчилари, аспирантлар, бюджетдан ташқари фондларга қизиқувчи барча китобхонлар фойдаланиши мумкин.

Ўқув қўлланмани тайёрлашда, шунингдек, Қ. Абдурахмонов, А. Ваҳобов, М.Шарифхўжаев, Ш.Шодмонов, А.Ўлмасов, Т.Маликов, Н.Ҳайдаров, Б. Ходиев, Н.Бекнозовларнинг мавзуга бағишланган дарслик ва ўқув қўлланмаларидан имкон қадар фойдаланилди.

Ўқув қўлланманинг еттинчи ва саккизинчи боби иқтисод фанлари номзоди, доцент З.Каримова билан ҳамкорликда ёзилган. Шунингдек, бешинчи боб, бешинчи параграфни ёзишда Н.Арабов Бандлик маркази фаолиятини баҳолаш тўғрисидаги маълумотлари, И.Жуманиёзов «Халқаро валюта фонди» бўйича материаллар билан иштирок этган.

Мазкур ўқув қўлланмада камчилик ва мунозарали жиҳатлар бўлиши мумкин. Муаллиф ушбу ўқув қўлланманинг тузилиши, мазмунини янада бойитишга қаратилган ҳар қандай таклиф-мулоҳазалар, истак-фикрларни миннатдорчилик билан қабул қилади ва ўқув қўлланмани қайта нашр қилишда ва дарслик тайёрлашда уларни ҳисобга олади.

Муаллифлар

¹ Ходиев, Б.Ю. Олий иқтисодий таълим тизими учун замонавий ўқув адабиётлари яратиш: янги стандарт талаблари, тузилиши, мазмуни. Т. ТДИУ. 2005. 168 б.

I БОБ. «БЮДЖЕТДАН ТАШҚАРИ ФОНДЛАР» ФАНИНИНГ ПРЕДМЕТИ, МАҚСАДИ ВА ВАЗИФАЛАРИ

1.1. Иқтисодийни эркинлаштиришнинг ҳозирги босқичида бюджетдан ташқари фондлар фаолиятининг ўзига хос хусусиятлари

Ҳар қандай мамлакат ўз тараққиёт йўлини белгилашда молия тизимининг қай даражада ташкил этилганлигига алоҳида эътибор қаратиши табиий ҳол, албатта. Молия тизимида марказлашган мақсадли жамғармалар алоҳида ўрин тутади. Мазкур жамғармаларнинг иқтисодий ва ижтимоий вазифалари мавжуд.

Республикамиз мустақилликка эришган дастлабки кунлардан бошлаб ижтимоий йўналтирилган бозор иқтисодиёти сари ислохотлар босқичма-босқич амалга ошириб келинмоқда. Бозор иқтисодиёти шароитида бюджетдан ташқари мақсадли пул фондларининг ўрни ва роли жуда муҳимдир. Чунки Давлат бюджети даромадлари ва харажатларини самарали бошқаришда, аҳоли турмуш даражасини оширишда, ишлаб чиқаришни рағбатлантиришда бевосита Давлат бюджети билан бирга бюджетдан ташқари фондлардан ҳам фойдаланилади.

Ўзбекистон Республикасининг бозор иқтисодиётига ўтиши, турли мулкчилик шаклларининг ривожланиши билан вазият ўзгарди. Бозор иқтисодиётига ўтиш шароитида ишловчилар, корхоналар, давлат ва жамият манфаатининг янги муносабатига хос ижтимоий ҳимоянинг шакл ва механизмларини яратиш зарурати келиб чиқди. Давлат бу жамғармаларнинг маблағлари билан ишлаб чиқариш жараёнига аралашади, ташкилот ва муассасаларга кредитлар ва субсидиялар беради. Ижтимоий сиёсат чоратадбирларини молиявий таъминлайди, шунингдек, аҳолига ижтимоий хизматлар кўрсатади. Бюджетдан ташқари мақсадли жамғармаларнинг изчил фаолияти натижасида аҳоли кучли ижти-

мой ҳимоя қилиниши билан бирга, иқтисодийнинг бошқа тармоқлари ҳам ривожлантирилади.

Айни пайтда бюджетдан ташқари давлат мақсадли жамғармалари нафақат давлатнинг даромадлар базасини таъминлаши ва келиб тушган пул маблағларини харажат қилиши лозим, балки жамиятда макроиқтисодий барқарорликни ҳамда аҳолининг оптимал бандлигини ҳам таъминлаши зарур. Чунки Ўзбекистонда ижтимоий йўналтирилган бозор иқтисодийтини шакллантириш мақсадида амалга оширилаётган иқтисодий ислохотлардан кўзланган мақсад аҳоли турмуш фаровонлигини яхшилашдир.

Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А. Каримов таъкидлаганларидек, «Бизнинг ҳамма ишларимизда – бу иқтисодий сиёсатимизни шакллантириш масаласи ёки иқтисодий ислох этиш ва модернизация қилиш дастурини ҳаётга татбиқ этиш бўладими, ижтимоий соҳа тизимида эртанги ва узоқ муддатли истиқболга мўлжалланган энг муҳим устувор йўналишларни белгилаб олиш бўладими – буларнинг барчасида биз учун фақат битта масала энг устун ва ҳал қилувчи ўринда туради. У ҳам бўлса, инсон манфаатларининг устуворлигидир. Халқимизнинг турмуш даражаси ва ҳаёт сифатини изчил ва босқичма-босқич юксалтириб бориш бўйича бизнинг асосий мақсадимиз ҳам ана шундан иборат»¹.

Бюджетдан ташқари давлат жамғармалари давлат томонидан жамият эҳтиёжларини ва мустақил комплекс равишда харажат қилиш учун жалб этилган маблағларни қайта тақсимлаш ва улардан фойдаланиш билан боғлиқ муносабатлардир. Бюджетдан ташқари давлат жамғармаларининг афзалликларига қуйидагиларни киритиш мумкин.

- ♦ ижтимоий ва иқтисодий харажатларни молиявий маблағлар билан таъминлашнинг қолдиқ тамойилларини бартараф этиш имконини беради;

- ♦ бюджет харажатларининг бир қисmini ўз зиммасига олади ва бюджетдан маблағ билан таъминлаш муаммосини маълум даражада ҳал қилади;

- ♦ маблағлардан мақсадли фойдаланади ва молиявий ресурсларни кўпайтириш имконини яратади.

¹ Каримов И. Инсон манфаатлари устуворлигини таъминлаш – барча ислохот ва ўзгаришларимизнинг бош мақсадидир. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2007 йилда мамлакатни ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш ахули ва 2008 йилда иқтисодий ислохотларни чуқурлаштиришнинг энг муҳим устувор йўналишларига бағишланган Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси мажлисидаги маърузаси. Ў Халқ сўзи. 2008. феврал.

Профессор А.Вахобовнинг фикрича, «Бюджетдан ташқари фондлар аввал махсус фондлар ва ўзига хос ҳисобрақамлар кўринишида мавжуд бўлган. Давлат ўзининг фаолият доирасини кенгайтириши билан тобора янги харажатларга эҳтиёж сеза бошлади. Уларни қоплаш учун маблағлар махсус фондларда тўпланди ва махсус мақсадларга қаратилди. Бюджетдан ташқари фондлар мақсадлилигига кўра ижтимоий ва иқтисодий, бошқарув даражасига кўра марказий ва минтақавий фондларга бўлинади»¹.

Кўпгина мамлакатларда давлат молияси таркибида алоҳида ўринни эгаллайдиган мақсадли бюджетдан ташқари фондлар тегишли ҳукумат органларининг бюджетига боғлиқ бўлмайди ва юридик шахс ҳуқуқига эга. Бюджетдан ташқари мақсадли фондлар ҳукумат органлари қабул қилган қонун доирасида ташкил этилади.

Бюджетдан ташқари мақсадли фондлар давлат молиясининг муҳим бўғини бўлиб, уларнинг фаолияти қатъий белгиланган, манбаларни ташкил этиш йўллари кўрсатилган. Пул фондларидан фойдаланиш йўлларининг тартиби аниқлаб берилган ва давлат ҳукуматнинг юқори органларининг тегишли актлари асосида ўз фаолиятини амалга оширади.

Ўзбекистон Республикасида бюджетдан ташқари мақсадли фондларни ташкилий тузилишига кўра жамланган бюджетга қўшиладиган ва қўшилмайдиган фондларга ажратиш мумкин. Бюджетдан ташқари мақсадли фондларни функционал жиҳатига кўра ижтимоий ва иқтисодий фондларга бўлиш мумкин. Бюджетдан ташқари мақсадли фондларни ташкил этилишининг мувофиқлигини таъминловчи яна бир муҳим омил бюджет тақчиллигидир. Бюджет харажатларини даромаддан ошиб кетиши молиявий ресурсларни қидириб топишгина эмас, корхоналар, ташкилотлар ва аҳолидан тушган маблағларни қайта гуруҳлашни ҳам талаб этади.

Бюджетдан ташқари фондлар иқтисодиётни барқарорлаштиришнинг дастлабки белгилари десак, муболаға бўлмайди. Бозор иқтисодиётига ўтиш шароитида бу фондларнинг ҳам ижтимоий, ҳам иқтисодий аҳамияти катта.

¹ Вахобов А. Бозор муносабатлари тизимидаги ижтимоий фондлар. - Т.: Шарк. 2003. -117 б.

**Ўзбекистон Республикаси Давлат бюджети даромадларида
мақсадли жамғармалар даромадларининг салмоғи**

Кўрсаткичлар	Й И Л Л А Р					
	2007 йил		2008 йил		2009 йил	
	мик- дори млн.сўм	фонз- да	мик- дори млн.сўм	фонз- да	мик- дори млн.сўм	фонз- да
Давлат бюджети даромадлари	5100867,9	59,9	7108257,4	59,3	10421382,5	61,8
Давлат мақсадли жамғармалари даромадлари (Пенсия жамғармаси, Йўл жамғармаси, Иш билан таъминлашга кўмаклашувчи жамғарма, Давлат мулк кўмитасининг махсус ҳисобраками)	2165915,5	25,2	3200362,5	26,7	4963075,5	29,4
Ўзбекистон Республикаси Тикланиш ва тараққиёт жамғармаси	928508,4	10,8	1115646,0	9,3	762888,0	4,5
Мақтаб таълими жамғармаси	364550,0	4,1	494369,6	4,1	577335,1	3,4
Молия вазирлиги ҳузуридаги ерларни мелиоратив ҳолатини яхшилаш фонди	-	-	75000,0	0,6	130000,0	0,9
Давлат бюджети даромадларининг жами	8559841,8	100,0	11993634,0	100,0	16854681,0	100,0

Манба: Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2006-2008 йилдаги Ўзбекистон Республикаси Давлат бюджетининг асосий макроиқтисодий кўрсаткичлари ва параметрлари тўғрисидаги Қарорлари.

Давлат мақсадли жамғармалари орқали Ўзбекистон Республикасида 2008 йилги жамланган бюджетнинг 26,7 % микдорида

даромад тўплади ва харажат қилинди.

Профессор Л.А. Дробозинанинг фикрича, бюджетдан ташқари мақсадли фондлар жамиятдаги айрим харажатларни молиялаштириш ва комплекс равишда тезкор мустақиллик асосида маблағларни сарфлаш, давлат орқали жалб қилинадиган молиявий ресурсларни қайта тақсимлаш ва фойдаланиш усулидир. Бундай фондлар вақтинчалик тусга эга бўлади. Давлат томонидан белгиланган тадбирларнинг бажарилиши ва уларни молиялаштиришнинг тўхтатилиши сабабли фондлар ҳам ўз фаолиятини тўхтатади. Шундан келиб чиқиб, фондларнинг миқдори доимо ўзгариб боради: баъзилари тугатилади, баъзилари ташкил этилади.

Ўзбекистон Республикасининг «Бюджет тизими тўғрисида» ги қонунда давлат мақсадли жамғармаларига қуйидагича таъриф берилди: «Давлат мақсадли жамғармалари – Давлат бюджети таркибида жамлантириладиган жамғармалар бўлиб, уларнинг ҳар бири учун маблағлар манбалари, ҳар бир манбадан маблағ тушиш нормалари ва шартлари, шунингдек, шу маблағлардан фойдаланилиши мумкин бўлган мақсадлар қонун ҳужжатлари билан белгиланади»¹.

Мазкур қонуннинг 20-моддасида кўрсатилишича, Давлатнинг мақсадли жамғармаларига қуйидагилар қиради:

1. Республика Йўл жамғармаси.
2. Иш билан таъминлашга қўмаклашувчи давлат жамғармаси.
3. Ўзбекистон Республикаси бюджетдан ташқари Пенсия жамғармаси.

4. Ўзбекистон Республикаси Давлат мулкни бошқариш ва тадбиркорликни қўллаб-қувватлаш давлат қўмитасининг махсус ҳисобварағи.

Давлат мақсадли жамғармаларини тузиш, жамғарма маблағларини шакллантириш ва улардан фойдаланиш тартиби Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси томонидан белгиланади.

Бюджетдан ташқари мақсадли жамғармалар ёрдамида қуйидаги вазибалар амалга оширилади:

⇒ корхоналарга кредитлар, субсидиялар бериш, яъни уларни молиялаштириш йўллари билан ишлаб чиқариш жараёнига таъсир кўрсатилади;

⇒ ижтимоий инфратузилмани молиялаштириш, яъни субси-

¹ Ўзбекистон Республикасининг «Бюджет тизими тўғрисида» ги қонуни. Ўзбекистон Республикаси Давлат бюджети газна иқроси. Меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатлар тўплами. Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси нашриёти. Тошкент. 2007. -56.

дия, нафақа ва турли хил трансфертларни бериш йўли билан аҳолига ижтимоий хизмат кўрсатилади;

⇒ чет давлатларга, хорижий ҳамкорларга қарзлар берилади.

Жаҳон тажрибасида бюджетдан ташқари фондларнинг жуда кўп турлари мавжуд. Уларни икки катта гуруҳга ажратиш мумкин:

❖ ижтимоий йўналтирилган фондлар (пенсия фондлари, мажбурий тиббий суғурта фондлари, давлат бандлик фондлари, ижтимоий суғурта фондлари, аҳолини ижтимоий қўллаб-қувватлаш умуммиллий фондлари);

❖ иқтисодий йўналтирилган фондлар (ўз йўналиши ва манбаларига эга).

Фондларнинг мавжуд бўлиш манбаларининг кўпчилиги давлат томонидан белгиланадиган мажбурий бадаллар ҳисобига шаклланиди ва фаолият кўрсатади.

Ҳозирги молиявий муносабатларнинг ранг-баранг тизимида молиянинг фаолият йўналиши мезонларини ажратиб кўрсатиш керак. Бунда қуйидаги икки мезонни белгилаш лозим: ривожланиш ва ижтимоий йўналтирилганлик мезонлари. Бозор иқтисодиёти шароитида ривожланиш мезони тобора ижтимоий мезонга айланиб бораёгани муҳим ҳолатдир. Бу ҳолат, инсон капиталини инвестициялаш назариясидан келиб чиқади. Ижтимоий инвестициялар жумласига инсон салоҳиятини, малакаси ва ишлаб чиқариш тажрибасини оширишга, шунингдек, номоддий неъматларнинг бошқа шакллари ривожлантиришга қўшиладиган инвестициялар киради. Давлатнинг молиявий фаолияти ялпи ички маҳсулотни тақсимлаш ва қайта тақсимлаш йўли билан шахсий эҳтиёжларнигина эмас, шу билан бирга ижтимоий эҳтиёжларни ҳам қондириш зарурлиги юзасидан объектив жараён ҳисобланади.

Молиявий муносабатлар вужудга келишининг дастлабки соҳаси ЯИМнинг бирламчи тақсимланиши жараёни бўлиб, бунда пул даромадлари ва жамғармаларининг турли шаклларининг вужудга келиши содир бўлади. ЯИМнинг хўжалик субъектлари ўртасида кейинги қайта тақсимланиши ва ундан мақсадли фойдаланишнинг аниқлаштирилиши энди молия негизида амалга оширилади. Молиявий ресурслардан махсус мақсадларга мўлжалланган пул жамғармалари орқали фойдаланилади. Жамғарма шакли афзалликларига ҳар қандай эҳтиёжни қондиришни иқтисодий имкониятлар билан бевосита боғлаш, ресурсларни ижти-

мой ишлаб чиқариш ривожланишнинг асосий йўналишларида жамлашни таъминлаш, жамият, жамоа ва шахсий манфаатларнинг бир-бири билан тўлароқ мувофиқлаштириш имконияти қиради.

Давлат молияси таркибидаги давлат бюджети, давлатнинг мақсадли жамғармалари, давлат кредити ва корхоналар молияси ажратиб кўрсатилади. Давлат бюджети давлат молиясининг энг йирик бўғини бўлиб, унда солиқ тушумларининг асосий қисми жамланади ва бу тизим орқали давлат сиёсатининг энг муҳим йўналишларини молия билан таъминлаш амалга оширилади. Ушбу тузилмага кировчи давлатнинг мақсадли фондлари кўп мамлакатлар амалиётида уларнинг асосий вазифаси ижтимоий вазифаларни (меҳнатга яроқсизларни таъминлаш, ишсизларга ёрдам кўрсатиш, ҳаётий муҳим харажатлар йўналишларини молия билан таъминлаш) ҳал этишдан иборат.

Давлатнинг мақсадли фондларининг даромадларини бозор тамойиллари асосидагина эмас, балки мазкур жамият учун энг мақбул бўлган ижтимоий адолат тамойилларига кўра мақсадли қайта тақсимлаш тақозо этилади. Жамият манфаатлари йўлида ижтимоий, маданий фаолиятни амалга оширадиган ташкилотлар тарихан давлат тузилмасининг бир қисмига айланиб қолган.

Бюджетдан ташқари фондлар марказлашган ягона пул фонди бюджетидан анча аввал махсус фондлар ва ўзига хос ҳисоблар кўринишида мавжуд бўлган. Давлат ўз фаолият доирасини кенгайтириши билан янги харажатларга ҳам эҳтиёж сеза бошлади. Махсус фондларда уларни қоплаш учун маблағлар тўпланди ва улар зарур мақсадларга қаратилди.

Республикамизда фондлар сонининг ошиши ва ҳажмининг катталашиш анъанаси кузатилади. Лекин мутахассисларнинг фикрича, махсус фондларнинг кўпайиб кетиши маълум молиявий ноқулайликларни келтириб чиқаради ва уларни бошқаришда қўшимча харажатлар қилиш зарур бўлади.

1991 йил 30-сентябрда ратификация қилинган "Инсон ҳуқуклари умумжаҳон Декларацияси"нинг 25-моддасида айтилишича, Ўзбекистон Республикасида ҳар бир инсон ўзининг ҳамда оиласининг саломатлиги ва фаровонлигини таъминлаш учун зарур бўлган турмуш даражасига, жумладан, кийим-кечак, озиқ-овқат, тиббий хизмат ва бошқа зарур ижтимоий хизматга эга бўлишга ҳамда ишсизлик, касаллик, ногиронлик, бевалик, қарилик ёки унга боғлиқ

бўлмаган шароитларга кўра, тирикчилик учун маблағ бўлмай қолган бошқа ҳолларда таъминланиш ҳуқуқига эга.

Давлатнинг ижтимоий сиёсати деганда аҳолининг ҳаёт кечириш даражасини шакллантириш, инсон капиталини қайта яратиш, ижтимоий хизматлар кўрсатиш, ижтимоий инфратузилмаларни барпо этиш, уларнинг бир маромда фаолият юритишини таъминлаш соҳасида давлат томонидан олиб борилаётган ички сиёсат йўналиши назарда тутилади. Фуқароларнинг асосий инсоний ҳуқуқлари давлат ижтимоий сиёсати орқали рўёбга чиқарилади. Бунда давлат турли ижтимоий дастурлар ишлаб чиқиш ва амалга ошириш, молиялаштириш нормативларини белгилаш, ижтимоий-иқтисодий андозалар, қонунлар ва бошқа меъёрий ҳужжатлар қабул қилиш каби воситалардан кенг фойдаланади.

Жаҳон молиявий инқирозининг Ўзбекистонга таъсирининг жиддий бўлмаганлигини қуйидаги омиллар билан изоҳлаш мумкин:

- давлат бош ислохотчи сифатида масъулиятни ўз зиммасига олиши зарурлигини аниқ белгилаб олинганлиги;

- аҳолининг иш ҳақи ва даромадларини изчил ва олдиндан ошириб бориш ҳамда истеъмол бозорида нархлар индексининг асоссиз тарзда ўсишининг олдини олишга доир чора-тадбирларнинг изчиллик билан амалга оширилганлиги;

- маъмурий-буйруқбозлик тизимидан бозор иқтисодиётига ўтишнинг босқичма-босқич амалга ошириш йўли танланганлиги;

- Ўзбекистонда молиявий-иқтисодий, бюджет, банк-кредит тизими, шунингдек, иқтисодиётнинг реал сектори корхоналари ва тармоқларининг барқарор ҳамда узлуксиз ишлашини таъминлаш учун етарли даражада мустаҳкам захиралар яратилганлиги ва зарур ресурслар базасининг мавжудлиги;

- оқилона ташқи қарз сиёсати олиб борилганлиги;

- давлатнинг молиявий-иқтисодий ва банк тизимларининг нечоғлиқ барқарор ва ишончли экани, уларнинг ҳимоя механизмлари қанчалик кучлилиги билан изоҳланади.

Республикамизда ижтимоий муаммоларни ҳал этиш учун давлат томонидан кучли ижтимоий сиёсат юритилиши тақозо этилади. Ижтимоий сиёсатнинг аҳамияти шундаки, бозор муносабатларига ўтиш шароитида аҳолининг меҳнат қобилиятини йўқотган ёки баъзи сабабларга кўра ишлаб, даромад топиш имкониятига эга бўлмаган қатламлари ижтимоий ҳимоя қилиш тизими орқали қамраб олинади. Масалан, мамлакатда кучли ва самарали пенсия тизи-

мининг шакллантирилиши вужудга келиши мумкин бўлган ижтимоий муаммоларни бартараф қилиш имконини беради. Мамлакатимизда мустақиллик қарор топганидан кейинги йилларда фуқароларни ижтимоий ҳимоялаш, уларнинг жамиятдаги мавқеини янада мустаҳкамлашга йўналтирилган муайян ишларнинг ҳуқуқий пойдевори барпо этилди. "Ҳар ким қариганда, меҳнатга яроқсиз бўлиб қолганида, шунингдек, боқувчисидан жудо бўлганида ҳамда қонунда кўзда тутилган бошқа ҳолларда ижтимоий таъминот олишга ҳақли"¹, деган қоидага мувофиқ қонунларимизда фуқароларимизни хилма-хил шаклдаги ижтимоий ҳимоялаш кафолатлаб қўйилди.

1.2. «Бюджетдан ташқари фондлар» фанининг предмети, вазифалари ва бошқа фанлар билан боғлиқлиги

«Бюджетдан ташқари фондлар» фанини ўқитишнинг мақсади — келгусида юқори малакали иқтисодчи мутахассислар бўлиб етишадиган талабалар учун Ўзбекистон Республикасидаги бюджетдан ташқари фондлар ҳақида назарий билимлар бериш, уларда бозор иқтисодиётига ўтиш даврида бюджетдан ташқари фондларни бошқариш ва назорат қилиш жараёнларининг муҳим йўналишлари бўйича асосий кўникмалар ҳосил қилишдан иборат. Ушбу мақсаддан келиб чиқиб, фан ўз предмети ўргатиш учун қуйидаги вазифаларни амалга оширишни белгилайди:

- ❖ бюджетдан ташқари фондларнинг иқтисодий моҳияти ва аҳамиятини ўрганиш;

- ❖ Ўзбекистон Республикаси иқтисодиётини эркинлаштириш шароитида давлат мақсадли фондларининг ўзига хос хусусиятларини ўрганиш;

- ❖ бозор иқтисодиёти шароитида ижтимоий ва иқтисодий фондларнинг молиявий жиҳатларини очиқ бериш;

- ❖ мақсадли фондларни шакллантиришнинг хорижий тажрибаларини ўрганиш;

- ❖ Давлат бюджети таркибидаги мақсадли жамғармаларнинг даромадларини шакллантириш механизмини кўриб чиқиш;

- ❖ даромадларни ва харажатларни бошқариш жараёنларига автоматлаштирилган ахборот технологияларини татбиқ этиш масалаларини аниқлаш;

¹ Ўзбекистон Республикаси Конституцияси. Тошкент: Ўзбекистон. 1992. 39- модда.

❖ Ўзбекистон Республикасида мақсадли фондларнинг даромадларини ошириш ва харажатларини оптималлаштириш йўллари белгилаш.

«Бюджетдан ташқари фондлар» фани «Иқтисодий назария», «Молия», «Иқтисодий таълимотлар тарихи», «Давлат бюджети», «Маҳаллий бюджет» каби фанлардан олинган назарий асосларга таянади. Шу билан бирга, «Бюджетдан ташқари фондлар» фани «Молиявий ресурсларни бошқариш», «Молиявий менежмент», «Халқаро иқтисодий муносабатлар» каби фанларни ўзлаштириш учун назарий-услубий асос бўлиб хизмат қилади.

1.3. Давлат бюджети таркибида мақсадли жамғармаларнинг шаклланиши

Ижтимоий ва иқтисодий сиёсат мувозанати ўзида жамиятнинг ривожланиш мақсади ва унга эришиш тадбирлари мувофиқлигини мужассамлаштиради. Бу мувозанатнинг аниқ шакли жамғарма ва истеъмол, иқтисодий самарадорлик ва ижтимоий адолат, иқтисодий ривожланишнинг турли моделлараро мувозанатида яққол кўринади.

Ўзбекистон Республикасида аҳолининг юқори турмуш даражасини таъминлаш ва кучли ижтимоий сиёсатни амалга оширишга асосланган ҳуқуқий демократик жамият қуриш каби мақсадли вазифа қўйилар экан, бунда давлатнинг мақсадли жамғармаларининг ҳозирги ва истикболдаги ривожланишининг хусусиятларини ҳисобга олишимиз керак.

Ўзбекистонда бозор иқтисодиётини эркинлаштириш босқичида ва ислохотларнинг чуқурлашуви шароитида кучли ижтимоий сиёсатни амалга ошириш янгича амалий ва самарали шакллари кўллашни талаб этади. Жаҳон тажрибасининг кўрсатишича, давлатнинг мақсадли жамғармалари тизими фаолиятини йўлга қўйиш ва ундан самарали фойдаланиш кучли ижтимоий сиёсатни амалга оширишда муҳим ўрин тутади.

“Мамлакатимизда барқарор ва самарали иқтисодиётни шакллантириш борасида амалга ошириб келинаётган ислохотлар бугунги кунда ўзининг натижаларини намоён этмоқда. Жумладан, қисқа вақт ичида иқтисодиётда чуқур таркибий ўзгаришларни амалга ошириш, аҳоли даромадларининг ўсишини таъминлаш, самарали ташқи савдо ҳамда инвестиция жараёнларини кучайтириш, қишлоқ

хўжалигини ислоҳ қилиш, кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик соҳасини барқарор ривожлантириш, банк-молия тизими фаолиятини мустаҳкамлашда аҳамиятли ютуқлар қўлга киритилди».

Маълумки, ҳозирги кунда иктисодиётнинг эркинлашуви ва бозор ислохотларининг чуқурлашуви жараёни бораётган босқичда кучли ижтимоий сиёсат тўлалигича устувор бўлиб бормоқда. Президентимиз И.Каримов таъкидлаганидек, аҳолининг ижтимоий ҳимоясини таъминлаш ислохотларнинг барча босқичида асосий йўналиш бўлиб хизмат қилади. Бу ислохотларимизга асос қилиб олинган беш тамойилдан бири. Шунинг учун давлат мақсадли фондлари ҳар қандай ижтимоий механизмнинг ажралмас элементиدير.

Республикаimizдаги ислохотларнинг барча босқичларида ижтимоий сиёсатнинг асосий йўналишлари бўйича мақсадли жамғармалар шакллантирилди. Албатта, шу кунгача бу жамғармаларнинг амал қилиши аҳолини ижтимоий ҳимоялашнинг жамиятимиз бойлигига айланган ютуқларига ҳисса бўлиб қўшилмоқда. Эндиликда ижтимоий сиёсатнинг янги босқичи талабларига мувофиқ, объектив равишда мақсадли жамғармалар сонини кўпайтириш ва уларнинг барчасини амал қилиш самарадорлигини оширишга тобора кўпроқ эътибор қаратилмоқда.

«Ўзбекистоннинг халқаро иктисодий майдондаги нуфузи ва мавқеи сезиларли даражада ва мунтазам ошиб бормоқда. Бунда мамлакатимиз раҳбари Ислом Каримов томонидан ижтимоий-иктисодий ривожланиш стратегиясининг пухта ишлаб чиқилганлиги, иктисодий ислохотлар мақсади ва вазифалари, амалга ошириш йўлларининг аниқ ва тўғри кўрсатиб берилганлиги бош мақсад йўлидаги ютуқ ва марраларнинг салмоқли бўлишига имкон яратди»².

Президент И.Каримов 2002 йил 18 июлдаги Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2002 йилнинг биринчи ярим йиллигида мамлакатимиз иктисодиётини ривожлантириш юзасидан устувор вазифалар ва топшириқларнинг бажарилиши ҳамда долзарб муаммоларнинг ҳал этилишига бағишланган маж-

¹ Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислом Каримовнинг «Жаҳон молиявий-иктисодий инкирози, Ўзбекистон шароитида уни бартараф этишнинг йўллари ва чоралари» номли асарини ўрганиш бўйича ўқув қўлланма. – Т.: Иктисодиёт, 2009. – 6 б.

² Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислом Каримовнинг «Жаҳон молиявий-иктисодий инкирози, Ўзбекистон шароитида уни бартараф этишнинг йўллари ва чоралари» номли асарини ўрганиш бўйича ўқув қўлланма. – Т.: Иктисодиёт, 2009. – 6 б.

лисида "Биз бугун бюджет маблағларидан нечоғли самарали фойдаланилаётганлиги тўғрисидаги масалага ҳам жиддий қарашимиз зарур. Бугун биз давлат маблағларини оқилона сарфлашнинг энг мақбул таркибига эгамиз, деб айта олмаймиз", - деб таъкидлаб ўтган эдилар. Шу сабабли, давлат бюджети таркибидаги мақсадли фондлар фаолиятини такомиллаштиришни таъминлайдиган чора-тадбирларни амалга ошириш муҳим аҳамиятга эгадир. Давлат бюджетининг асосий вазифаси иқтисодиётни молиявий воситалар ёрдамида самарали ривожлантириш ва умумдавлат миқёсидаги ижтимоий вазифаларни ҳал қилиш учун шароит яратишдан иборат.

2-жадвал.

**Ўзбекистон Республикасининг 2004-2009 йилги Давлат
бюджети харажатлари таркиби**

(млн. сўм)

Харажатлар	Й И Л Л А Р					
	2004 йил	2005 йил	2006 йил	2007 йил	2008 йил	2009 йил
Ижтимоий соҳа ва аҳолини ижтимоий ҳимоялаш харажатлари	1305416,5	1723777,2	2155663,9	2885872,4	4000593,5	6170982,0
Бюджетдан тапқари Пенсия жамғармасига дотация	-	28563,9	50000,0	45000,0	65000,0	-
Иқтисодиёт харажатлари	367022,5	461434,6	557508,3	643381,6	933302,6	1305744,0
Марказлашган давлат капитал қўйилмаларини молиялаштириш харажатлари	300000,0	363451,8	395000,0	460000,0	595000,0	820000,0
Давлат ҳокимияти, давлат бошқарув органлари, суд органларининг харажатлари	524238,2	97445,7	116063,0	157862,3	243573,6	356841,0
Вазирлар Маҳкамасининг резерв фонди	41300,0	16346,3	19450,0	20000,0	31500,0	34175,0
Бошқа харажатлар	537627,7	662080,8	698522,3	886551,1	1236493,7	2225284,0
Харажатлар жами	2621300,0	3353100,2	3992207,6	5100867,9	7108257,4	10913026,0

Манба: Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги маълумотлари.

Иқтисодчи Л.А. Дробозина бюджетнинг ижтимоий-иқтисодий моҳиятини қуйидагича таърифлайди: «Ўзининг моддий мазмунига кўра давлат бюджети давлатнинг марказлаштирилган пул маблағлари фондини шакллантириш ва ундан фойдаланишнинг алоҳида шаклидир. Давлат бюджети ўзининг ижтимоий-иқтисодий моҳиятига кўра миллий даромадни тақсимлашнинг асосий қуролидир»¹. Уни бюджетнинг ижтимоий-иқтисодий моҳиятига кўра берган таърифи айнан бозор иқтисодиёти шароитида миллий даромадни тақсимланишида ижтимоий характердаги соҳалар ва аҳолининг ҳимояга муҳтож кам таъминланган қатламини давлат томонидан қўллаб-қувватлашда, иқтисодиётни тартибга солишнинг муҳим унсурларидан бири сифатидаги мазмунига урғу беради.

Давлат ўз вазифаларини бажариш жараёнида бир қатор харажатлар қилиши зарур. Булар, энг аввало, мамлакат иқтисодиётини ривожлантириш учун турли тармоқларга инвестиция қилишга мўлжалланган, аҳолининг турмуш даражасини кўтаришга қаратилган, ижтимоий вазифаларни бажаришга ажратилган, давлатни бошқариш, мудофаани таъминлаш каби аниқ мақсадлар учун режалаштирилган харажатлардан иборат. Бу умумдавлат харажатлари мақсадли жамғармаларни ўз ичига олган бюджет орқали молиялаштирилади.

Давлат бюджети асосий марказлаштирилган молиявий ресурслар жамғармаси сифатида ўзига хос ижтимоий аҳамият касб этади. Давлат бюджетининг асосий вазифалари миллий даромадни тақсимлаш, иқтисодиётни давлат томонидан бошқариш ва тартибга солиш, ижтимоий соҳаларни молиявий таъминлаш, давлатнинг ижтимоий сиёсатини амалга ошириш, марказлаштирилган пул жамғармаларини шакллантириш ҳамда улардан фойдаланишдан иборат.

«Давлат бюджети–давлат пул маблағларининг (шу жумладан, давлат мақсадли жамғармалари маблағларининг) марказлаштирилган жамғармаси бўлиб, унда даромадлар манбалари ва улардан тушумлар микдори, шунингдек, молия йили мобайнида аниқ мақсадлар учун ажратиладиган маблағлар сарфи йўналишлари ва микдорлари назарда тутилади»².

Жамиятнинг ижтимоий эҳтиёжлари дейилганда, аввало,

¹ Дробозина Л.А. Общая теория финансов. Учебник. М.: Банки и биржи. Издательское объединение «ЮНИТИ», 1995 г. -21стр.

² Ўзбекистон Республикасининг «Бюджет тизими тўғрисида»ги қонун қўлланилаётган ҳолатда 2000 йил 1 декабрь.

биргаликда қондириладиган эҳтиёжларни тушунилади. Бу эҳтиёжларни қондириш учун молиявий маблағлар талаб этилади. Демак, бунинг учун зарур жамғармалар ташкил этиш керак.

Иқтисодчи В.Родионованинг таъбири билан айтганда, «бюджет муносабатлари – жамият иқтисодий тузилишининг ажралмас қисмидир, унинг амал қилиши давлат томонидан унга тегишли функцияларни бажариши учун зарур моддий-молиявий базани шакллантириш билан объектив равишда аниқланади»¹. Бюджет давлатнинг олдида турган мақсад ва вазифаларни молиявий таъминлашга мўлжалланган пул маблағлари фондини шакллантириш ва харажат қилиш шаклини акс эттиради.

«Ҳозирги кунда ижтимоий соҳаларни ривожлантиришга бюджетдан ташқари манбалардан маблағларнинг жалб этилиши Ўзбекистонда бозор иқтисодиётига ўтиш зарурияти туфайли келиб чиқмаган, балки у умумжаҳон тажрибаларига асосланади. Шу муносабат билан давлат бозор талаблари асосида, ижтимоий соҳаларни молиялаштириш жараёнида мазкур соҳага ресурслар қўйиш масъулиятини ўз зиммасида сақлаган ҳолда, ижтимоий соҳаларни молиялаштиришда шерикликка интилади»².

Молиявий сиёсатнинг асосий йўналиши молиявий ресурслардан фойдаланиш самарадорлигини ошириш, молия тизими соҳалари ўртасида қайта тақсимлаш ва бош йўналишга эга бўлган ижтимоий-иқтисодий ривожлантиришни барқарорлаштириш мақсадида давлат ихтиёридаги молия ресурсларини марказлаштиришдан иборат. Республикамизда аҳолининг ҳар қандай қатламини турли шаклдаги ижтимоий ҳимоя билан таъминлашда, давлатнинг ижтимоий сиёсат олиб боришида ҳамда ижтимоий дастурларни рўёбга чиқаришда доимо муайян миқдордаги пул маблағларидан мақсадли фойдаланиш тақозо этилади.

Ўзбекистон Республикаси Давлат бюджети тузилмаси:

- ✚ Республика бюджети;
- ✚ Қорақалпоғистон Республикаси бюджети ва маҳаллий бюджетлар;
- ✚ давлат мақсадли жамғармаларини ўз ичига олади.

Иқтисодиёт ривожланишининг турли босқичларида бюджет давлат сиёсатини амалга ошириш қуроли, мўлжалланган дастурлар ва тадбирларни амалга ошириш учун пул маблағларининг

¹ Родионова В. М. Финансы. Учебник, 3-изд., Москва. Финансы и статистика. 2003. -1

² Kosimova G. A. Functioning of the United treasury count in execution of state budget. // Аҳолини иқтимоий ҳимоялаш тизими: ҳолати, тарқоби ва ислоҳ этиш йўналишлари. Илмий ишлар тўплами. Тошкент. 2007. №1. -38 б.

асосий манбаси ҳисобланади. Охир-оқибатда айнан у давлат ҳокимиятининг кундалик масалаларини ҳам, ривожланиш истиқболларини ҳам ҳал этишдаги салоҳиятни белгилайди. Иқтисодийётнинг эркинлашуви ва бозор ислохотларининг чуқурлашуви бораётган ҳозирги босқичда кучли ижтимоий сиёсат тўлалигича устувор бўлиб бормоқда.

Аҳолини ижтимоий ҳимоялашнинг амалдаги механизмини танқидий баҳолаш ва мустаҳкамлаш, унинг аниқ тоифадаги кишиларга қаратилишини кучайтириш лозим бўлади, қолаверса, бу ишларга давлатга қарашли жамғармаларнинг маблағларини кенг жалб этиш лозим.

Аҳолининг муҳтож қатламларини ҳимоялаш мақсадида даромадларни аниқ тартибда қайта тақсимлаш зарурияти келиб чиқади. Бундай қайта тақсимлашнинг молиявий воситаси мақсадли фондлар орқали амалга оширилади. Давлатнинг мақсадли жамғармалари ҳам ҳар қандай пул маблағлари жамғармалари сингари молиявий муносабатлар тизимига киради ва муайян молиявий мазмунга эга бўлади.

Ўзбекистонда БМТ Тараққиёт дастури томонидан ташкил этилган Иқтисодий Тадқиқотлар Маркази ижтимоий фондларни ижтимоий ёки хусусий ташкилотлар, шу жумладан, маҳаллий бошқарув органлари ёки нодавлат ташкилотлар билан биргаликда аҳолининг камбағал ва моддий ёрдамга муҳтож гуруҳларини кўллаб-қувватлаш бўйича лойиҳалар учун ажратилган маблағларни олдиндан белгиланган мезонларга мувофиқ тақсимлайдиган воситачилар, деб таърифлайди.

Президентимиз И.Каримов таъкидлаб ўтганларидек, «Ўзбекистонда қабул қилинган ўзига хос ислохот ва модернизация модели орқали биз ўз олдимизга узоқ ва давомли миллий манфаатларимизни амалга ошириш вазифасини кўяр эканмиз, «шок терапияси» деб аталган усулларни бизга четдан туриб жорий этишга қаратилган уринишлардан, бозор иқтисодийёти ўзини ўзи тартибга солади, деган ўта жўн ва алдамчи тасаввурлардан воз кечдик»¹.

Чунки ўтиш даври ижтимоий сиёсатининг кучи ва аҳамияти инсонга, уни ҳимоялашга қаратилмоғи лозим. Бундай сиёсатнинг моҳияти шундаки, давлат бутун жамиятни аниқ ишлаб чиқилган, янги бозор муносабатларига ўтишни юмшатадиган ижтимоий ҳимоя тизими билан қамраб олишга ҳаракат қилади.

Аҳолини ижтимоий ҳимоялашнинг самарали тизими бундай ҳи-

¹ Каримов И.А. Жаҳон молиявий-иқтисодий инкирози, Ўзбекистон шаронгига уни бартараф этишнинг йўллари ва чоралари. – Т.: Ўзбекистон, 2009, 7-б.

мояга бевосита муҳтож фуқаролар тоифасигагина эмас, балки иқтисодий энг юқори даражада ривожлантириш, жамиятнинг меҳнатга яроқли ҳар бир аъзосининг меҳнатини рағбатлантириш, у ишлаб пул топишни истайдиган ва топа оладиган шароит яратишга ҳам мўлжалланган. Яъни «барча ислохотларнинг–иқтисодий, демократик, сиёсий ислохотларнинг асл мақсади–инсонга муносиб турмуш ва фаолият шароитларини вужудга келтиришдан иборатдир»¹. Мазкур вазифаларнинг ижобий ҳал этилиши айнан давлат мақсадли жамғармалари ривожига ва тараққиётига боғлиқ.

Давлатнинг мақсадли жамғармаларининг қуйидаги хусусиятлари мавжуд:

- даромад манбаларининг аниқ белгиланганлиги;
- маблағларнинг қатъий мақсадли ишлатилиши;
- маблағларнинг шаклланиши ва ишлатилиш муддатларининг мос келмаслиги;
- мустақил молия-кредит ташкилоти сифатида фаолият кўрсатиши.

Ўзбекистон Республикасининг аҳолини ижтимоий ҳимоя қилиш соҳасидаги давлат сиёсатига кўра аҳолининг меҳнатга қобилиятсиз табақаларини, аниқ сабабларга кўра меҳнат фаолияти юрита олмайдиган, белгиланган миқдордан кам даромад оладиган фуқароларни қўллаб-қувватлашга оид чора-тадбирларнинг яхлит тизими яратилди, бу эса энг муҳим эҳтиёжларни таъминлашда ижтимоий ёрдам йўналишлари билан боғлиқ бўлади.

Ўзбекистон Республикасида давлатнинг мақсадли жамғармаларини шакллантиришда уларнинг ташкил қилиниши бўйича жаҳон тажрибаси ўрганилди, мамлакатдаги мавжуд ижтимоий-иқтисодий муносабатлар эътиборга олинди. Албатта, бундай уйғунлаштиришга эришиш натижасида ижтимоий сиёсатнинг самарадорлиги ва таъсирчанлиги ошди. Ушбу фондларнинг баъзилари бошқа мамлакатлардагига ўхшаш бўлса, бошқалари эса ўхшаши йўқ, яъни алоҳида бўлиб, бу бозор муносабатларига ўтишнинг ўзига хос миллий йўлимиз борлигини тасдиқлаб турибди.

«Жаҳон молиявий инқирозидан имкон қадар тез чиқиш, унинг оқибатларини енгиллаштириш кўп жиҳатдан ҳар қайси давлат доирасида ва умуман, дунё ҳамжамияти миқёсида қабул қилинаётган чора-тадбирларнинг қанчалик самарадорлигига, уларнинг

¹ Каримов И.А. Ўзбекистон иқтисодий ислохотларини чуқурлаштириш йўлида. Т.: Ўзбекистон, 1995. -119 б.

бир-бири билан уйғунлигига боғлиқ»¹.

Аҳолини ижтимоий ҳимоялаш муаммолари қанчалик кенг қамраб олинганлиги ва илмий жиҳатдан чуқур ўрганилганлигига қарамай, бозор иқтисодиётига ўтиш шароитида бу масаланинг долзарблиги сақланиб қолаверади. Иқтисодиёт тараққий этган сари мазкур фондларнинг аҳамияти ҳам ортиб боради. Бу эса бюджетдан ташқари фондларнинг моҳияти ва вазифасини илмий тарзда тушунишни, таҳлил этишни, уларнинг фаолиятини жаҳон тажрибасини ҳисобга олган ҳолда такомиллаштиришни талаб этади.

Асосий таянч тушунчалар

Бюджетдан ташқари фондлар, Давлат бюджети тузилмаси, давлат молияси, давлат мақсадли жамғармалари, бандлик даражаси, Давлат бюджети даромадлари, аҳолини ижтимоий ҳимоялаш тизими, Давлат бюджети харажатлари, ижтимоий муаммолар, Республика бюджети, ижтимоий фондлар, иқтисодий фондлар, маҳаллий бюджетлар.

Такрорлаш учун саволлар ва топшириқлар

1. «Бюджетдан ташқари фондлар» иқтисодий категориясига таъриф беринг.
2. «Бюджетдан ташқари фондлар» фанининг предмети нимадан иборат?
3. Давлат молияси тизимида мақсадли жамғармаларнинг ўрнини кўрсатинг.
4. Бюджетдан ташқари фондларнинг афзалликларини айтинг.
5. Ўзбекистон Республикаси Давлат бюджети даромадлари ва харажатларида мақсадли жамғармаларнинг улушини кўрсатинг.
6. Мақсадли жамғармаларнинг қандай хусусиятларини биласиз?
7. Давлатнинг мақсадли жамғармаларининг маблағларини шакллантириш ва улардан фойдаланиш тартиби қандай орган томонидан тартибга солинади?
8. Бюджетдан ташқари фондларнинг иқтисодий мазмуни тўғрисида кластер чизинг.

¹ Каримов И.А. Жаҳон молиявий-иқтисодий инкирози, Ўзбекистон шароитида уни баргараф этишнинг йўллари ва чоралари. – Т.: Ўзбекистон, 2009, 6-б.

II БОБ. ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ БЮДЖЕТДАН ТАШҚАРИ ПЕНСИЯ ЖАМҒАРМАСИ

2.1. Бюджетдан ташқари Пенсия жамғармасининг аҳамияти

Давлат ўзининг фаолият доирасини кенгайтириши билан тобора янги харажатларга эҳтиёж сеза бошлайди, уларни қоплаш учун эса махсус фондларда маблағлар тўпланади. Ўзбекистон Республикасида бюджетдан ташқари мақсадли жамғармаларни ташкилий тузилишига кўра жамланган бюджетга қўшиладиган ва унга қўшилмайдиган жамғармаларга ажратиш мумкин.

Давлат бюджети таркибидаги мақсадли ижтимоий жамғармаларга Ўзбекистон Республикасининг Пенсия жамғармаси ва Иш билан таъминлашга қўмаклашувчи давлат жамғармаси киради.

Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А. Каримов ижтимоий жамғармалар хусусида: «аҳолини ижтимоий ҳимоялашнинг амалдаги механизмини танқидий баҳолаш ва мустаҳкамлаш, унинг аниқ тоифадаги кишиларга қаратилишини кучайтириш лозим бўлади, бу ишларнинг ҳаммасига давлатнинг мақсадли жамғармаларининг маблағларини кенг жалб этиш лозим»¹, деб таъкидлади.

Давлат томонидан аҳолига кўрсатилаётган ижтимоий таъминот, ижтимоий ёрдам самарадорлигини ошириш, мухтож табақаларга бериладиган ёрдам аниқ йўналтирилган бўлишини таъминлаш, мақсадли маблағлардан фойдаланиш, бундай ёрдам кўрсатиш механизмларини аҳоли учун тушунарли, содда бўлишига эришиш мақсадида қатор чора-тадбирлар ишлаб чиқилган. Жумладан, аҳолини ижтимоий муҳофаза қилиш кексалик, меҳнат қобилиятини ёки боқувчисини

¹ Каримов И.А. Ўзбекистоннинг сиёсий-ижтимоий ва иқтисодий истиқболининг асосий тамойиллари. - Т.: Ўзбекистон, 1995. -53 б.

йўқотишдан суғурта тизими (пенсия таъминоти, шу жумладан, хусусий пенсия таъминоти), кам таъминланган оилаларга ижтимоий тўловлар (болаларга нафақалар), вақтинча ишламаётганларни ижтимоий қўллаб-қувватлаш (ишсизлик бўйича нафақа), аҳолининг айрим тоифаларига уларнинг моддий таъминоти ва хизматларини ҳисобга олиб, имтиёзлар ва афзалликлар бериш (патронаж хизматлари шаклидаги ижтимоий ёрдам, озик-овқат, ёнилғи бериш ва бошқалар), оналикни муҳофаза қилиш (туғишдан олдинги ва туғишдан кейинги таътиллар), соғлиқни суғурта қилдириш (тиббий суғурта, вақтинча меҳнат қобилиятини йўқотганлик нафақаси), ўқувчи-ёшларни моддий қўллаб-қувватлаш (стипендиялар), ногиронликнинг олдини олиш ва меҳнат қобилиятини тиклаш (ногиронларни реабилитация қилиш, протезортопедия марказлари) орқали таъминланади.

Маълумки, аҳолининг кам таъминланган қатламларидан бири пенсионерлардир. Пенсия таъминотининг ижтимоий нуқтаи назардан муҳимлиги унинг ҳозирги кунда республикамиз фуқароларининг иқтисодий манфаатларига бевосита боғлиқлиги билан белгиланади.

Ижтимоий кафолатларни молиялаштириш ва зиддиятларни ҳал қилишда ҳамда иқтисодий муаммоларни бартараф этишда Пенсия жамғармаси муҳим аҳамиятга эга. Ижтимоий йўналтирилган бозор иқтисодиёти, энг аввало, инсон манфаатларини кўзлайди. Бутун ислохотлар жараёнида республикамизда аҳолининг ижтимоий муҳофазаси ва уни қўллаб-қувватлаш, инсон ҳуқуқлари ва эркинликларининг қонунчилик ҳамда ҳуқуқий асосларини шакллантириш ҳамда амалга ошириш масалаларига жуда катта аҳамият берилди. Давлат пенсия таъминотининг молиявий муаммолари эса кўп жиҳатдан Республикамизнинг Пенсия жамғармаси тараққиётига боғлиқ.

Ривожланган мамлакатларда фаолият кўрсатаётган пенсия тизими инсоният тараққиётининг ютуғи ҳисобланади ва ижтимоий муаммоларни ҳал қилишда муҳим ўрин тутаети. Пенсия тизими иқтисодий фаол аҳолининг иш жойи, меҳнатга лаёқати ва даромадини йўқотиш билан боғлиқ турли ҳодисалардан ижтимоий ҳимоялаш шакли ҳисобланади. Давлатнинг назорати асосида иш берувчилар ва ишловчиларнинг мақсадли бадалларидан шаклландуричи махсус бюджетдан ташқари ижтимоий фондлардан молиялаштирилиши пенсия тизимининг хусусиятли жиҳатидир.

Пенсия тизими касаллик, кексалик, бахтсиз ҳодиса туфайли меҳнат қилиш қобилиятини йўқотиш ҳолатларининг олдини олишга қаратилган ижтимоий ҳимоядир.

Республикамизда аҳолининг юқори турмуш даражасини таъминлаш ва кучли ижтимоий сиёсатни амалга оширишга асосланган демократик жамият қуриш вазифа қўйилар экан, бунда давлатнинг мақсадли жамғармаларидан Пенсия жамғармасининг ҳозирги фаолияти ҳолатини ҳамда истиқболдаги ривожланиши ва тараққиётининг ўзига хос хусусиятларини ҳисобга олиш талаб этилади. Мазкур соҳани ўрганишга қаратилган тадқиқот ишларида ижтимоий ҳимоянинг турли шакллари вужудга келиши ва ривожланиши "ижтимоий хавф-хатар" тушунчасини эътироф этиш орқали белгиланади. Кишиларнинг ижтимоий ҳимояланмаганлик даражасини баҳолашда «ижтимоий хавф-хатар» тушунчасидан фойдаланиш мумкин. «Ижтимоий хавф-хатар»нинг эҳтимоллик даражаси вужудга келадиган зарарни қоплаб, пенсия тизимининг мазмуни ва чегараларини белгилайди. Пенсия тизимининг пировард вазифаси инсон эҳтиёжини ҳамда унинг кексалик чоғида ҳимояланишга бўлган талабини қондиришдир деган хулоса чиқариш имконини беради. Иш ҳақи жамиятнинг кўпчилик аъзолари учун асосий тирикчилик манбаига айланиши билан ижтимоий ҳимоясизликнинг алоҳида тури, яъни иш ҳақидан маҳрум бўлиш туфайли моддий таъминланмаганлик хавфи вужудга келади. Бу ижтимоий хавф-хатар оммавий бўлади, асосан ижтимоий шарт-шароитлар билан белгиланадиган ва алоҳида кишига боғлиқ бўлмаган ижтимоий характер касб этади.

Ўзбекистон Республикасида давлатнинг мақсадли жамғармаларини шакллантиришда уларнинг ташкил қилиниши бўйича жаҳон тажрибаси ўрганилди, мамлакатдаги мавжуд ижтимоий-иқтисодий муносабатлар эътиборга олинди. Албатта, бундай уйғунлаштиришга эришиш натижасида ижтимоий сиёсатнинг самарадорлиги ва таъсирчанлиги ортди.

«Пенсия» категория сифатида пул маблағларининг мақсадли фондларини шакллантириш ва кексайганда чоғида ундан фойдаланиш шакл ва усуллари йиғиндисини ўз ичига олувчи иқтисодий муносабатлар тизимини акс эттиради. Меҳнатга лаёқатсизлар ҳимоясини ўз вақтида қишлоқ оилалари ва жамоалар таъминлаган, бир қатор касбларда эса ишлаб чиқаришдаги бахтсиз ҳодиса туфайли ишловчининг меҳнат қобиляти йўқолган шароитда корпорациялар, черковлар ҳам ишчиларга моддий ёрдам кўрсатишда муҳим ўрин тутган.

Пенсия жамғармаси даромадларининг улуши

(фоиз ҳисобида)

Даромадлар	Йиллар						
	2002 йил	2003 йил	2004 йил	2005 йил	2006 йил	2007 йил	2008 йил
Давлат бюджети даромадлари	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Давлат мақсадли жамғармалари даромадлари	24,6	25,2	26,3	26,9	26,2	27,6	26,7
Пенсия жамғармаси даромадлари	16,7	17,5	18,1	18,5	18,1	18,8	22,6

Манба: Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги маълумотлари.

Макро даражада пенсия тизимининг самарадорлиги унинг ижтимоий-иқтисодий мақсадга мувофиқлигини ва инсон омилини тақрор ишлаб чиқариш жараёнининг давлат томонидан тартибга солиниш даражасини акс эттиради. Молиявий нуқтаи назардан пенсия тизимининг самарадорлиги маблағларни жалб қилиш ва аҳолини ижтимоий ҳимоялаш мақсадида маблағларни ишлатилиш даражасини ифода этади.

Давлатнинг тақсимлаш тизимида у ёки бу чоралар тартиби танланишини мамлакат пенсия тизимида вужудга келган ҳолат, демографик вазият тавсифи, жамиятда амал қилаётган адолат тушунчалари, сиёсий қарашлар белгилаб беради. Республикамизда амал қилаётган пенсия таъминоти тизими маълум тарихий йўлни босиб ўтган бўлиб, унинг ривожланишини беш босқичга ажратиш мумкин.

Пенсия таъминоти ривожланишининг биринчи босқичи 1917-1956

йилларни қамраб олиб, «пенсия» тушунчасининг пайдо бўлиши билан таърифланади. 1917-1919 йилларда пенсия таъминоти юзасидан элликдан ортиқ декрет қабул қилинган бўлиб, уларнинг асосий ғояси меҳнатга қобилиятсизларни ижтимоий жиҳатдан таъминлашни жамият зиммасига юклашдан иборат эди. 1930 йилда «Пенсиялар ва ижтимоий суғурта бўйича нафақалар тўғрисида»ги Низом ишлаб чиқилган, 1956 йилда «Давлат пенсияси тўғрисида»ги қонун қабул қилингунга қадар пенсиялар шу низом асосида тўлаб келинган. Мазкур низомга мувофиқ, пенсия билан таъминланиш ҳуқуқига фақат меҳнатдан жароҳатланиш ёки касб касаллиги туфайли ногирон бўлган шахсларгина эга бўлган. Бу босқичнинг хусусияти ягона пенсия таъминоти тизимининг мавжуд бўлганлигидадир.

Пенсиялар ҳар бир тармоқ учун белгиланган алоҳида тартиб асосида тайинланган. Пенсия таъминотини ривожланишининг ушбу босқичига ҳос муҳим жиҳатлардан бири, иккинчи жаҳон уруши даврида пенсияга онд қонун ҳужжатлари ҳарбий хизматчилар ва уларнинг оилаларини пенсия таъминоти ҳақидаги янги қарор билан тўлдирилди ва такомиллаштирилдики, уларни тизимнинг даромад қисмида иштирок этмаган ҳолда, харажатлар қисмидаги иштироки, ҳозир ҳам муайян муаммолар ва эътирозларни келтириб чиқармоқда. Бу босқичнинг муҳим хусусияти шундаки, пенсияга чиқиш ёши эркаклар учун 60 ёш, аёллар учун 55 ёш қилиб белгиланган.

Иккинчи босқич 1956 йилда қабул қилиниб, 1991 йилга қадар амал қилган «Давлат пенсия таъминоти тўғрисида»ги қонуннинг қабул қилиниши ва илк бор ягона пенсия тизимининг шаклланиши билан характерланади. Ушбу қонун пенсияларни тайинлаш, ҳисоблаб чиқиш ва тўлашнинг ягона тартибини белгилаб берди. Мазкур қонунда жамоа хўжаликлари ходимларининг пенсия таъминоти кўзда тутилмаган эди. Жамоа хўжаликлари аъзоларининг пенсия таъминоти маҳаллий миқёсда, яъни хўжаликлараро пенсия жамғармалари тузиш йўли билан ҳал қилинган ва фақат 1964 йилга келибгина пенсия таъминоти аҳолининг барча қатламларини қамраб олди. Пенсия тизимининг мазкур икки босқичига ҳос хусусиятларни умумлаштирадиган бўлсак, бу босқичларда аҳолини пенсия билан таъминлаш тизими тўлиқ шакллантирилди.

Учинчи босқич ижтимоий таъминот тизимида ислохотларнинг бошланиши ва унинг асоси бўлган "СССРда фуқароларнинг пенсия таъминоти тўғрисида"ги қонуннинг 1990 йилда қабул қилиниши билан белгиланади. Ушбу қонуннинг қабул қилиниш зарурияти

шундаки, аввалги пенсия қонунчилиги низолари билан жамиятда вужудга келган кўпгина ўзгаришлар ўртасида қарама-қаршиликлар пайдо бўлиб, жамоат истеъмол жамғармалари ҳисобига давлат томонидан пенсия таъминотини амалга оширишни кафолатлаш имкони бўлмай қолди. Бу босқичнинг муҳим хусусияти шундаки, амалиётда илк бор пенсия жамғармаси, ижтимоий пенсиялар ва даромадларни индексациялаш тушунчалари пайдо бўлди. Учинчи босқичда тенг тақсимлаш тамойилидан чекиниб, пенсия таъминотининг меҳнат миқдори ва сифатига эришишга уриниб кўрилди. Амал қилиб келган пенсия тизимида фуқароларга ишлаган даври муддатидан қатъий назар, бир миқдорда кексалик пенсияси тайинлаган бўлса, янги қонунда эса кўп иш стажига эга фуқароларга пенсия таъминотида устунлик берилди. Мазкур қонунда пенсия миқдорини тайинлаш учун ойлик иш ҳақи даражаси мезон сифатида қабул қилинди.

Тўртинчи босқич 1991-2005 йилларни ўз ичига олиб, Ўзбекистон Республикасининг “Фуқароларнинг давлат пенсия таъминоти тўғрисида”ги қонунининг қабул қилиниши билан характерланди. Ушбу қонун ва ҳукумат томонидан қабул қилинган бошқа меъёрий ҳужжатлар амал қилаётган пенсия таъминоти тизимининг ҳуқуқий асосини ташкил этади. Бу қонуннинг моҳиятини пенсионерларнинг жамиятда тутган ўрни, уларни бозор иқтисодиёти шароитида ҳуқуқий ҳимоялаш, пенсия миқдорини бевосита меҳнат стажининг давомийлиги ва иш ҳақи миқдорига боғлиқлигини таъминлаш ташкил этади. Мазкур қонуннинг негизи ва унинг бошқа собиқ Иттифок давлатларидан асосий фарқи пенсия ҳисоблаш схемасидир. Ушбу схема бўйича барча турдаги «пенсиялар уч қисмдан иборат бўлди»¹:

Биринчи қисм кафолатланган бўлиб, пенсиянинг таянч миқдорини ташкил этади. Бу қисм Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг талабидан келиб чиққан бўлиб, пенсиянинг энг кам миқдори давлат томонидан белгиланади. Пенсиялар, нафақалар, ижтимоий ёрдамнинг бошқа турларининг миқдори расман белгилаб қўйилган тирикчилик учун зарур энг кам миқдордан оз бўлиши мумкин эмас². Иккинчи қисм – пенсия тайинлаш учун талаб этилган стаждан ортиқ бўлган ҳар бир тўлиқ йил учун пенсия миқдорини оширишдир. Бу қисмнинг зарурлиги бозор иқтисодиёти талабларидан келиб чиқиб, ҳар бир шахснинг меҳнат стажи давомийлигини инобатга олиш имко-

¹ Ўзбекистон Республикаси «Фуқароларнинг давлат пенсия таъминоти тўғрисида»ги қонуни. 25-модда. Ўзбекистоннинг янги қонунлари. 9-сон. – Т.: Адолат, 1995. – 36.

² Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси. – Т.: Ўзбекистон. 1992. – 176.

нини беради. Учинчи қисм пенсияга қўшиладиган устама бўлиб, жамият олдида хизмат кўрсатган ёки соғлиги туфайли қўшимча ижтимоий ёрдамга муҳтож бўлган шахсларга берилади.

Янги қабул қилинган қонуннинг муҳим жиҳатларидан яна бири, агар собиқ иттифок даврида пенсияларнинг беш тури мавжуд бўлган бўлса, энди пенсияларнинг қуйидаги уч тури сақланиб қолинган: ёшга доир пенсия, ногиронлик пенсияси, боқувчисини йўқотганлик пенсияси. Қонунга мувофиқ, умуман меҳнат стажига эга бўлмаган фуқароларга ижтимоий пенсия ўрнига нафақалар тайинлаш кўзда тутилган. Кўп йиллик хизматлари учун бериладиган пенсиялар эса ёш бўйича тайинланадиган имтиёзли таркибга киритилди.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2002 йил 25 январдаги “Аҳолини ижтимоий ҳимояга муҳтож қатламларини аниқ йўналтирилган тарзда қўллаб-қувватлашни кучайтириш тўғрисида”ги Фармонида мувофиқ, Фуқароларни давлат пенсия таъминоти тўғрисидаги қонуннинг 27-моддаси 3-қисмида белгиланган чеклашлар 2002 йил 1 январда бекор қилинди. Мазкур моддага мувофиқ, ёш бўйича пенсия ҳамда 1 ва 2-гурӯх ногиронлари пенсияси уни ҳисоблаб чиқиш учун қабул қилинадиган иш ҳақининг 75 фоизидан, 3-гурӯх ногиронлар ва боқувчисини йўқотганлик учун оиланинг меҳнатга лаёқатсиз ҳар бир аъзосига пенсия 40 фоиздан ошмас эди. Мазкур чеклашнинг бекор қилиниши ҳар бир фуқаро пенсия таъминоти даражасини унинг иш стажи давомийлигига боғлиқлигини кучайтириб, пенсиялар миқдорининг ўсиши ва пенсия тўғрисидаги қонунларимиздаги ижтимоий адолатлиликнинг оширилишини таъминлади. Республикаимизда амал қилаётган пенсия тизими «авлодлар бирдамлиги» тизими бўлиб, 1991 йилда пенсия миқдори иш стажи давомийлиги ва ўртача ойлик иш ҳақиға узвий боғлаш ҳамда махсус пенсия жамғармаси ҳисобидан тизимни молиялаштиришни амалға оширишға ҳаракат қилинди. 90-йилларда пенсияға оид қабул қилинган қонунлар пенсияни белгилаш ва тўлаш тартибига катта ўзгаришлар киритган бўлишиға қарамай, у асосий муаммо – пенсия тизими молиявий таъминотини барқарорлаштириш масаласини ҳал қила олмади.

Амалдаги ижтимоий суғурта тизимини бошқаришнинг ўта марказлаштирилганлиги, фонд шаклланишида суғуртанинг алоҳида шаклларини ажратиш ва автоном тизимда таъминлашни истисно қилувчи “умумий қозон” характери бугунги кунда тақсимлаш муносабатларини децентрализациялаш жараёни билан чуқур қарама-

қаршиликка дуч келди.

Пенсия таъминоти тизимини ислоҳ этишнинг асосий сабаби давлатнинг пенсияга оид мажбуриятларни бажариши учун молиявий ресурсларнинг етишмаслигидир. Бу муаммо аҳолининг кексайиб боришига мувофиқ кучайиб, мураккаблашиб боради ва мамлакатларда вужудга келган иқтисодий, ижтимоий ва демографик вазиятлардан келиб чиққан ҳолда аҳамият касб этади. Мамлакатлар узок муддатли истикболда пенсия тизими барқарорлигини яхшилашга йўналтирилган бир қатор муҳим қадамларни қўйдилар.

Юқоридагилардан хулоса қилиб айтганда, пенсия таъминоти тизими олдида учта муҳим мақсад туради:

- фуқароларни кексайганда қашшокликдан ҳимоялаш;
- меҳнат фаолияти тугаши билан пенсияга чиқиш олдидан тўланадиган иш ҳақиға мутаносиб тарзда белгиланган муайян миқдордаги кафолатланган даромадни таъминлаш;
- келажакда пенсия тизими орқали фуқаронинг турмуш даражасини яхшилашдан иборат.

«Ижтимоий муҳофаза» атамаси биринчи марта 1935 йилда АҚШнинг «Ижтимоий муҳофаза тўғрисида»ги қонунда ишлатилган эди. Бу қонун кексалик, ўлим, ногиронлик ва ишсизликдан мажбурий суғурталаш институти фаолиятининг ҳуқуқий асосларини белгилаб берди. Мазкур қонун мамлакат учун янгилик бўлган эди. Тез орада бу атама дунёнинг кўпгина мамлакатларида ва ХМТда кенг қўлланила бошланди, чунки у кексалар ҳамда меҳнатга қобилиятсизларга ёрдам бериш миллий дастурлари ва тизимларини ташкил этиш муаммосининг моҳиятини содда ва тушунарли тарзда ифодалаган эди. Кейинчалик ХМТ, Жаҳон соғлиқни сақлаш ташкилоти, Халқаро ижтимоий таъминот ассоциациясининг ижтимоий суғурталаш ва ижтимоий ёрдам, ишлаётганларга меҳнатга қобилиятсизлик ҳолларида энг кам даромадларни кафолатлаш бўйича, шунингдек, меҳнат шароитлари ва уни муҳофазалаш, иш ҳақи соҳасидаги конвенциялар ва тавсияларни ишлаб чиқиш ҳамда қабул қилиш чоғида ушбу тушунчанинг доираси анча кенгайтирилди.

ХМТнинг бу соҳадаги "Ижтимоий таъминотнинг минимал меъёрлари тўғрисида" 102-сонли Конвенция (1952); "Ижтимоий таъминот соҳасидаги тенг ҳуқуқлилик тўғрисида" 118-сонли Конвенция (1962); "Кекса меҳнаткашлар тўғрисида" 162-сонли Конвенция (1980); "Ижтимоий таъминот соҳасида ҳуқуқларни сақлаш тўғрисида" 157-сонли Конвенция (1982), 167-сонли тавсияномалари (1983) ва бошқа халқаро

хужжатлар базаси сифатида ўрганилди.

Ўзбекистонда бозор иқтисодиётини эркинлаштириш босқичида ва ислохотларнинг чуқурлашуви шароитида кучли ижтимоий сиёсатни амалга ошириш янгича амалий ва самарали шаклларни қўллашни талаб этди. Жаҳон тажрибасининг кўрсатишича, давлатнинг мақсадли жамғармалари тизими фаолиятини йўлга қўйиш ва ундан самарали фойдаланиш муҳим ўрин тутди.

Жамиятнинг ҳар бир аъзосининг эҳтиёжларини кондиришга мўлжалланган бозор иқтисодиётини ривожлантириш давлат молия, бюджет сиёсатининг ўзагини ташкил этади. Чунки ҳар бир инсоннинг ёки бирор ижтимоий гуруҳнинг, қолаверса, миллатнинг ижтимоий манфаатлари доимо унинг ижтимоий эҳтиёжларини қондирувчи жамият тизимининг муносабатларида ва Давлат бюджети харажатларида намоён бўлади.

Пенсия таъминоти тизими ислох қилинишининг асосий сабаби ҳам фуқароларнинг пенсия таъминотига оид мажбуриятларни бажариш учун давлатда молиявий ресурслар етишмаслигидир. Ҳозирги кунда пенсия тизимини ислох қилишнинг муҳимлиги фуқароларнинг иқтисодий манфаатларига бевосита боғлиқлиги билан белгиланади. Республикамизда пенсия тизими борасидаги муаммолар ва ислох этишнинг объектив зарурати Бюджетдан ташқари Пенсия жамғармасининг тараққий этиши жаҳон тажрибасини чуқур таҳлил этишни, мамлакатда демографик вазиятнинг ўзгариб бориши эса мавжуд пенсия таъминотининг бозор моделини яратишни шарт қилиб қўймоқда.

Ўзбекистон Республикаси пенсия тизимида вужудга келаётган муаммолар пенсия тизимини такомиллаштириб боришда янги қонунчилик асосларини яратиш заруриятини келтириб чиқармоқда.

Республикамизда пенсия таъминоти тизимидаги бошқарув тузилмасини такомиллаштириш, давлат ижтимоий сугуртаси бўйича мажбурий бадаллар тўлиқ йиғилишини кўпайтириш, амалдаги бошқарув тузилмаларини қисқартириш ҳамда пенсиялар ва нафақалар тўплашга йўналтириладиган маблағлардан фойдаланиш самарадорлигини ошириш мақсадида Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 444-сонли «Ўзбекистон Республикаси Пенсия таъминоти тизимини такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги Қарори қабул қилинди. Мазкур Қарорга мувофиқ, 2001 йил 1 январдан Ўзбекистон Республикаси Ижтимоий таъминот вазирлиги ҳузуридаги Пенсия жамғармаси Ўзбекистон Республикасининг бюджетдан ташқари Пен-

сия жамғармасыга айлантирилди. Бюджетдан ташқари пенсия фондининг даромадлари ва харажатлари ҳар йили жамланган бюджетнинг таркибига киритилди.

Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги ва Давлат Солиқ қўмитасининг бюджетдан ташқари Пенсия жамғармасыга маблағ тўплаш ва маблағ тўлиқ тушиши устидан назорат қилиш функцияси Ўзбекистон Республикаси Давлат Солиқ қўмитасига юклатилди.

Ўзбекистон Республикасининг бюджетдан ташқари Пенсия жамғармасы маблағларини шакллантириш ва сарфлаш тартиби тўғрисида Низом ишлаб чиқилди. Ушбу меъёрий ҳужжатга асосан, Молия вазирлиги билан келишилган ҳолда Ўзбекистон Республикасининг бюджетдан ташқари Пенсия жамғармасининг вақтинча бўш ресурсларини Ўзбекистон Республикаси тижорат банкларидаги муддатли депозитларга ҳамда қисқа муддатли давлат облигацияларига жойлаштиришга рұхсат берилади.

Мамлакатимизнинг ижтимоий-иқтисодий ривожланишида миллий, тарихий анъаналаримизни ҳисобга олиб, жаҳон тажрибасини ўрганган ҳолда пенсия тизимини бошқаришнинг янги бозор механизмини шакллантириш, Бюджетдан ташқари Пенсия жамғармасини ислоҳ этиш истиқболларини кўрсатиш иқтисодиётни эркинлаштириш босқичидаги амалий ечимини кутаётган долзарб илмий муаммолардан бири ҳисобланади. Давлат пенсия таъминоти тизимини тубдан ислоҳ қилиш, уни халқаро андозаларга мувофиқ тарзда ривожлантириш қўшимча маблағлар талаб қилиниши боис, бу соҳанинг даромадларини шакллантириш ва харажатларини молиялаштириш механизминини янада такомиллаштириш зарурияти пайдо бўлмоқда.

2.2. Бозор иқтисодиёти шароитида Пенсия жамғармасининг асосий вазифалари

Миллий пенсия тизими мамлакатнинг иқтисодий-ижтимоий ривожланишидаги ўзига хос хусусиятларни ҳисобга олган ҳолда шакллантирилади. Бозор иқтисодиётига ўтиш даврида ишлаб чиқаришнинг қисқариши, аҳоли турмуш даражасининг пасайиши, ижтимоий ҳимояга муҳтож фуқаролар сонининг ортиши ва бошқа қатор зиддиятли хусусиятлар фуқароларнинг пенсия таъминоти тизимини яратиш ва пенсия миқдорини доимий равишда қайта кўриб бориш заруригини тақозо этади.

Ўзбекистон Республикаси Давлат Пенсия жамғармасининг

асосий вазифалари куйидагилардан иборат:

- фуқароларнинг давлат томонидан кафолатланган ижтимоий таъминотга ва ижтимоий суғуртага бўлган ҳуқуқларини амалга ошириш;

- Ўзбекистон Республикаси Ижтимоий таъминот вазирлиги ва Тошкент шаҳар ижтимоий таъминот бўлимларининг махсус, мақсадли, бюджетдан ташқари ҳисобрақамларида давлат ижтимоий суғуртасига мажбурий бадаллар ва ажратмаларни жамлаш;

- қонун ҳужжатларига мувофиқ пенсиялар ва ижтимоий нафақалар, шунингдек, ижтимоий суғурта бўйича нафақалар тўлашга харажатларни малағ билан таъминлашдан иборат.

Ўзбекистон Республикаси Ижтимоий таъминот вазирлигига бюджетдан ташқари Пенсия жамғармасини бошқариш бўйича куйидаги функциялар юклатилди¹:

- бюджетдан ташқари Пенсия жамғармаси маблағлари келиб тушиши ва уларни сарфлашнинг ҳар йилги ҳамда чораклар бўйича прогноз балансларини шакллантириш;

- пенсиялар, шунингдек, ижтимоий таъминот органлари томонидан тўланадиган нафақаларни ўз вақтида ҳисоблаш ва тўлаш;

- пенсиялар, давлат ижтимоий суғуртаси бўйича нафақаларни тўлаш харажатларини маблағ билан таъминлаш;

- пенсиялар, давлат ижтимоий суғуртаси бўйича нафақаларни тўғри ҳисобланишини ҳамда уларнинг ўз вақтида тўланишини назорат қилиш.

Ўзбекистон Республикасида Бюджетдан ташқари Пенсия жамғармаси пенсия таъминоти тизимидаги бошқарув тузилмасини такомиллаштириш, давлат ижтимоий суғуртаси бўйича мажбурий бадаллар, ажратмалар ва тўловларнинг тўлиқ йиғилишини, аҳолини давлат томонидан кафолатланган ижтимоий ҳимоя қилиш чора-тадбирларини ўз вақтида маблағ билан таъминлаш мақсадида ташкил этилган.

¹ Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 444-сон «Ўзбекистон Республикаси Пенсия таъминоти тизимини такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги Қарори.

Пенсионерлар сони ва пенсия тўлаш харажатларининг 2004-2007 йиллардаги таҳлили

Т.р	Турли тоифдаги пенсионерлар	Йиллар							
		2004 йил		2005 йил		2006 йил		2007 йил	
		Контингент (фуқаро) (сонда)	Йиллик пенсия учун тўланган маблағ	Контингент (фуқаро) (сонда)	Йиллик пенсия учун тўланган маблағ	Контингент (фуқаро) (сонда)	Йиллик пенсия учун тўланган маблағ	Контингент (фуқаро) (сонда)	Йиллик пенсия учун тўланган маблағ
1	Ишлайдиган пенсионерларнинг жами	14281	25197,1	143489	38395,4	147263	54947,2	153502	79978,5
1.1.	50 % миқдорда пенсия олувчилар	10041	13689,4	95327	19336,2	90925	27170,1	99254	39365,1
1.2.	100 % миқдорда пенсия олувчилар	42810	11507,7	48162	19059,2	56338	27777,1	54248	40613,4
									146,2

(млн. сўм)

Манба: Ўзбекистон Республикаси Меҳнат ва аҳолини ижтимоий муҳофаза қилиш вазирлиги маълумотлари.

Мазкур жамғарма маблағлари Ўзбекистон Республикаси Ижтимоий таъминот вазирлиги, Қорақалпоғистон Республикаси Ижтимоий таъминот вазирлиги, вилоятлар ва Тошкент шаҳар ижтимоий таъминот бўлимларининг махсус, мақсадли, бюджетдан ташқари ҳисоб рақамларида жамланади. Ўзбекистон Республикаси Ижтимоий таъминот вазири, Қорақалпоғистон Республикаси Ижтимоий таъминот вазири, вилоятлар ва Тошкент шаҳар ижтимоий таъминот бўлимларининг раҳбарлари жамғарма маблағларининг тасарруфчилари ҳисобланади.

“Ўзбекистон Республикаси Давлат Пенсия жамғармасига мажбурий бадаллар ва ажратмалар йиғилишини таъминлашни, шунингдек, ушбу маблағларнинг жамғармага тўлиқ тушиши устидан назоратни Ўзбекистон Республикасидаги солиқ органлари амалга оширади”¹.

Жамиятнинг ижтимоий жиҳатдан энг муҳтож, кам таъминланган, меҳнатга яроқсиз аъзоларининг ва болали оилаларнинг турмуш даражаси пасайишининг олдини олишдан иборат зарурият юзага келди. Аҳолини ижтимоий ҳимоялашнинг самарали тизими бундай ҳимояга бевосита муҳтож фуқаролар тоифасигагина эмас, балки иқтисодий энг юқори даражада ривожлантириш, жамиятнинг меҳнатга яроқли ҳар бир аъзосининг меҳнатини рағбатлантириш, ишлаб, пул топишни истайдиган ва топа оладиган шароит яратишга ҳам мўлжалланган.

2.3. Пенсия жамғармасининг даромадлари ва шаклланиш механизми

Давлат бюджетининг тўғри ва оқилона бошқарилиши нафақат мамлакатнинг макроиқтисодий барқарорлигини таъминлашга, балки хўжалик субъектларининг иқтисодий фаолиятига ва аҳоли турмуш даражасига ҳар томонлама таъсир этиш орқали мамлакатнинг иқтисодий юксалишига ҳам хизмат қилади. Ижтимоий сиёсат ҳар бир мамлакатнинг ижтимоий-иқтисодий ривожланиш истиқболларига мувофиқ иқтисодий ўсишни таъминлаш вазифаларидан келиб чиққан ҳолда ишлаб чиқилади.

¹ Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 498-сон «Ўзбекистон Республикаси Бюджетдан ташқари Пенсия жамғармаси маблағларини шакллантириш ва сарфлаш тартиби тўғрисида»ги Ўзбекистон Республикаси қонунини амалга ошириш чора-тадбирлари ҳақида Қарори 4-банди. //Халқ сўзи, 2000 йил 23 декабрь.

Иқтисодий қонун ва таърифлардан маълумки, давлатнинг мақсадли жамғармалари давлат молиясининг муҳим бўғини ҳисобланади. Шунингдек, улар бозор муносабатларига ўтишнинг асосий тамойили – кучли ижтимоий сиёсатни қўллаб-қувватловчи кучли омил сифатида мамлакат иқтисодиётида фаолият кўрсатади. Республикамизда аҳолининг турли қатлами учун ҳар қандай шаклдаги ижтимоий ҳимояни таъминлашда, пенсия таъминотини такомиллаштиришда, давлатнинг ижтимоий сиёсатини олиб боришда ҳамда ижтимоий дастурларни рўёбга чиқаришда доимо муайян миқдордаги пул маблағларидан мақсадли фойдаланиш тақозо этилади.

Молиявий муносабатлар вужудга келишининг дастлабки кўриниши ЯИМнинг бирламчи тақсимланиш жараёни бўлиб, бунда пул даромадлари ва жамғармаларининг турли шакллари вужудга келиши содир бўлади. ЯИМ нинг хўжалик субъектлари ўртасида кейинги қайта тақсимланиши ва ундан мақсадли фойдаланишнинг аниқлаштирилиши эса молия негизида амалга оширилади. Молиявий ресурслардан махсус мақсадларга мўлжалланган пул фондлари орқали фойдаланилади. Ҳар қандай эҳтиёжни қондиришни иқтисодий имкониятлар билан бевосита боғлаш, ижтимоий ишлаб чиқариш ресурсларини ривожланишнинг асосий йўналишларини таъминлаш мумкин бўлади. Ижтимоий жиҳатдан кам таъминланган аҳоли категорияларини муҳофазалаш шакллари ҳақида гап борганда, ижтимоий муҳофазани амалга оширишда бюджетдан ташқари пул фондларидан кенг фойдаланишини таъкидлаш зарур.

Давлатнинг ижтимоий пул фондлари бозор тамойиллари асосидагина эмас, балки мазкур жамият учун энг мақбул бўлган ижтимоий адолат тамойилларига кўра, аниқ мақсад учун жамланади. Ўзбекистон Республикасида давлат мақсадли ижтимоий фондлари икки хил йўл билан шакллантирилиши мумкин:

- ❖ юқори бюджетдан дотация ажратиш;
- ❖ мақсадли пул фондларининг даромад манбалари ҳисобидан шакллантириш.

Ҳозирги кунда республика ижтимоий ҳаётидаги асосий молиявий институт Бюджетдан ташқари Пенсия жамғармаси иқтисодиётнинг таянч бўғинидир. Аҳолининг кам таъминланган, иқтисодий ёрдамга муҳтож қатламини ижтимоий ҳимоя қилишдек масъулиятни ўзининг асосий мақсади қилиб олган бу жамғарманинг буғунги кундаги аҳамияти юксакдир.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2007 йил 12 декабрдаги «Ўзбекистон Республикасининг 2008 йилги асосий макроекономик кўрсаткичлар прогнози ва Давлат бюджети параметрлари тўғрисида»ги 744-сон Қарорида мажбурий тўловлар ва ажратмаларнинг миқдорини ўзгариши берилган. Жадвал маълумотларидан кўриниб турибдики, юридик шахсларнинг иш ҳақи фондидан «Иш билан таъминлашга қўмаклашувчи жамғарма»га тушадиган маблағлар учун белгиланган ставка 2005-2006 йилларда 0,5 фоизни ташкил этган бўлса, 2007 йилда 0,3 фоизни ташкил этди, 2008 йилда ўзгаришсиз қолди. Бюджетдан ташқари Пенсия жамғармасига тушадиган маблағлар учун ставка 2007-2008 йилларда 23,5 фоизни ташкил этди, 2009 йилда 23,6 фоиз қилиб белгиланди.

5-жадвал.

2005-2008 йилларда юридик шахсларнинг иш ҳақи жамғармасидан ягона ижтимоий тўлов тартиби салмоғи
(фоизда)

Кўрсаткичлар	Йиллар				
	2005	2006	2007	2008	2009
Ягона ижтимоий тўлов ставкаси	31,0	25,0	24,0	24,0	24,0
Бюджетдан ташқари Пенсия жамғармаси	30,0	24,2	23,5	23,5	23,6
Иш билан таъминлашга қўмаклашувчи жамғарма	0,5	0,5	0,3	0,3	0,2
Қасаба уюшмалари Федерацияси	0,5	0,3	0,2	0,2	0,2

Манба: Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2004 йил 28 декабрдаги 610-сон Қарори ва Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2005-2008 йил декабрдаги Қарорлари.

Республикамизда яратилаётган ЯИМга нисбатан солиқ тўловлари ва давлат мақсадли жамғармаларга тўловлар миқдори нисбати унчалик катта кўрсаткични ташкил этмайди. Лекин аҳолининг даромадлилик даражаси юқори бўлмаган республикамизда бу кўрсаткичлар аҳолининг айрим қатлами учун оғирлик қилади. Шунинг учун юридик шахсларнинг иш ҳақи жамғармасидан тўланадиган ягона ижтимоий тўлов миқдори камайиб бормоқда.

Пенсия фонди давлатнинг мақсадли жамғармалари таркибида салмоқли ўрин эгаллайди. Кейинги йилларда мазкур фонднинг даромади ва харажати таркибида жиддий ўзгаришлар содир бўлди. Масалан, «1994 йил бюджетдан ажратилган трансферт тўловлари пенсия фонди даромадларининг 21,3 % ни қоплаган бўлса, 2000 йилга келиб 3,5% ни қоплади. 2000 йилда давлат томонидан бюджетдан молиялаштириладиган соҳалардаги минимал иш ҳақи, пенсия миқдори, ижтимоий тўловлар ва нафақалар миқдори икки марта оширилиши билан 2000 йил Пенсия фонди дефицитини қоплаш учун Давлат бюджетидан 7,9 млрд. сўм маблағ ажратилди»¹.

«Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги таркибидаги Пенсия фондининг 2007 йилги харажатлари 1840,5 млрд. сўмни, даромадлари эса 1881,6 млрд. сўмни ташкил этди. Жумладан, ягона ижтимоий тўлов, бадаллар, ажратмалардан 1640,4 млрд. сўм маблағ тушди»². Бюджетдан ташқари Пенсия фондига Республика бюджетидан 2005 йилда 28564,0 млн сўм, 2006 йилда 50000,0 млн сўм, 2007 йилда 45000,0 млн сўм, 2008 йилда 65000,0 млн сўм дотация ажратилди. Жамғарма ўз фаолияти учун зарур бўлган даромадларни етарлича шакллантиришга ҳаракат қилмоқда. Бироқ, Пенсия фондини даромад билан таъминлашда асосий оғирлик мулкчиликнинг турли шаклларидаги корхоналар ва муассасалар (94,5%) зиммасига тушмоқда. Аҳоли маблағи эса Пенсия фонди даромадлари таркибига жуда кам (5,5%) жалб этилмоқда.

Ўзбекистон Республикасининг Меҳнат кодексига, “Фуқароларнинг пенсия таъминоти тўғрисида”ги қонунига, Вазирлар Маҳкамасининг 2000 йил 15 ноябрдаги 444-сон “Ўзбекистон Республикасида пенсия таъминоти тизимини такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ва Вазирлар Маҳкамасининг 2000 йил 23 декабрдаги 498-сон “Бюджетдан ташқари пенсия фондининг маблағларини шакллантириш ва ишлатилиш тартиби тўғрисидаги низомни тасдиқлаш тўғрисида”ги Қарорига асосан Бюджетдан ташқари Пенсия фондига давлат суғуртаси бадалларини, мажбурий тўловларни ва ажратмаларни ҳисоблаш ва тўлаш бўйича меъёрий ҳужжат ишлаб чиқилди.

¹ Вахобов А. Бозор муносабатлари тизимидаги ижтимоий фондлар. Т.: Шарк. 2003. №7. -320 б.

² Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2007 йил 12 декабрдаги «Ўзбекистон Республикасининг 2008 йилги асосий макроиқтисодий кўрсаткичлар прогнози ва Давлат бюджети параметрлари тўғрисида»ги 744-сон Қарори. <http://www.norma.uz>.

6-жадвал.

Бюджетдан ташқари Пенсия жамғармасига берилган дотациялар таҳлили

(млн. сўм)

Даромадлар	Йиллар									
	2004 йил		2005 йил		2006 йил		2007 йил		2008 йил	
	миқдори	%	миқдори	%	миқдори	%	миқдори	%	миқдори	%
Давлат бюджети (мақсадли жамғарма- ларсиз)	2621300,0	100	3353100,2	100	3992207,6	100	5100867,9	100	7108257,4	100
Шу жумладан:										
Республика бюджети	1485506,17	56,7	1881089,2	56,1	2315480,0	58,0	2785073,8	54,6	3979762,8	55,9
Бюджетдан ташқари Пенсия жам- ғармасига дотация	-	-	28500,0	0,8	50000,0	2,0	45000,0	0,8	65000,0	0,8
Маҳаллий бюджет	1135793,83	43,3	1472011,0	43,9	1676727,1	42,0	2315794,0	45,4	3128494,6	44,1

Манба: Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги маълумотлари.

«Ўзбекистон Республикаси бюджетдан ташқари Пенсия жамғармаси маблағларини шакллантириш ва сарфлаш тартиби тўғрисида»ги Низомга ва Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг «Бюджетдан ташқари Пенсия жамғармасини бошқаришни янада такомиллаштириш тўғрисида»ги Қарорига кўра, жамғарма маблағларидан мақсадга мувофиқ фойдаланилишини назорат қилиш Молия вазирлиги ва унинг ҳудудий органларига юклатилди. Пенсия ва ижтимоий суғурта бўйича нафақаларни етказиб берувчи Халқ банки бўлимлари ва «Ўзбекистон почтаси» очик акциядорлик жамиятининг жамғарманинг шу мақсадларда ҳисобрақамларга ўтказиладиган маблағлари ўз вақтида ва мақсадга мувофиқ тўланишида масъулияти оширилди.

Қуйидаги жадвалда қонун ҳужжатларига мувофиқ бюджетдан ташқари Пенсия жамғармасини шакллантиришнинг асосий манбалари тўғрисида маълумот берилган.

7-жадвал.

Бюджетдан ташқари Пенсия жамғармасини шакллантиришнинг асосий манбалари

Т.р	Манбалар турлари
1	Корхоналар, муассасалар ва ташкилотларнинг, юридик шахс бўлмастан тадбиркорлик фаолияти билан шуғулланувчи жисмоний шахсларнинг, шунингдек, деҳқон хўжаликлари аъзоларининг ихтиёрий суғурта бадаллари
2	Фуқароларнинг мажбурий суғурта бадаллари
3	Сотилган маҳсулотлар, бажарилган ишлар, кўрсатилган хизматларнинг ҳақиқий ҳажмидан мажбурий ажратмалар
4	Муддатидан олдин ва имтиёзли пенсиялар тайинланиши муносабати билан қопланадиган маблағлар
5	Ўзбекистон Республикаси “Фуқароларнинг давлат пенсия таъминоти тўғрисида”ги қонунига мувофиқ регресс талаблар (даъволар) бўйича иш берувчилар ва фуқаролардан ундириладиган маблағлар
6	Суғурта бадаллари ўз вақтида тўланмаганлиги ва маблағ ажратилмаганлиги учун ҳисобланган жарималар ва пенялар
7	Юридик ва жисмоний шахсларнинг ихтиёрий бадаллари

Манба: Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 444-сон «Ўзбекистон Республикаси Пенсия таъминоти тизимини такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги Қарори.

Мазкур Қарорга асосан суғурта бадалларининг миқдори тўловчиларга солиқ органлари томонидан етказилади ва Пенсия фондига тў-

ланадиган мажбурий тўловлар солиқлар ва йиғимларга тенглаштирилади. Бюджетдан ташқари Пенсия фондининг даромадлари ва харажатлари ҳар йили жамланган бюджетнинг таркибига киритилади. Иш ҳақи фондидан ажратмалар ва суғурта бадаллари бўйича ҳисоботлар ҳар чорақда солиқ инспекциясига топширилади. Иш ҳақининг иккинчи ярми тўланадиган кунда пенсия ва нафақалар ҳам тўланади.

8-жадвал.

Ўзбекистон Республикасининг Бюджетдан ташқари Пенсия жамғармаси даромадлари ва харажатларининг ўзгариши (2004-2008 йиллар)

(млн. сўмда)

Даромадлар	Йиллар				
	2004 йил	2005 йил	2006 йил	2007 йил	2008 йил
Йил бошига қолдик	744660,4	925791,3	1108887,3	1267766,7	1420518,2
Йил бошига қолдик	4094,6	3285,7	22117,5	49421,2	75356,4
Иш ҳақи фондидан ягона ижтимоий тўлов (23,5)	586141,0	743825,0	886661,6	998881,4	1106047,8
Фуқароларнинг мажбурий бадаллари (2,5)	51553,7	65110,9	77225,8	86751,2	95783,9
Сотилган маҳсулотлар ҳажмидан мажбурий ажратма (0,7)	90477,0	99886,6	108077,3	116723,4	126061,3
Бошқа даромадлар	12394,1	13683,1	14805,1	15989,5	17268,7
Харажатлар	741374,6	903673,9	1059466,1	1192410,3	1320047,5
Ишламайдиган фуқароларга пенсиялар	669191,8	815932,1	957084,8	1077941,7	1194233,6
Ишлайдиган фуқароларга пенсиялар	26061,0	31747,0	37101,3	41522,2	45674,4
Ҳомиладорлик ва туғиш нафақалари, бола туғилганда бериладиган нафақа, дафн маросими нафақалари	43041,7	52242,5	60894,9	68038,7	74741,0
Бошқа харажатлар	3080,2	3752,3	4385,1	4907,6	5398,4
Йил охирига қолдик	3285,7	22117,5	49421,2	75356,4	100470,7

Манба: Ўзбекистон Республикаси Бюджетдан ташқари Пенсия жамғармаси маълумотлари.

Келтириб ўтилган жадвал маълумотларидан кўриниб турибдики, Пенсия жамғармаси даромадлари ва харажатлари 2004-2008 йилларда ўсган. Пенсия жамғармаси даромадлари 2004 йилда 744660,4 млн. сўмни, 2005 йилда 925791,3 млн. сўмни, 2006 йилда 1108887,3 млн. сўмни, 2007 йилда 1267766,7 млн. сўмни ташкил этган бўлса, 2008 йилга келиб бу кўрсаткич 1420518,2 млн. сўмни ташкил қилган. 2008 йилги Пенсия жамғармаси даромадлари таркибида энг катта улушни юридик шахслар иш ҳақи фондидан ажратмалар (1106047,8 млн. сўм, яъни 77,4 фоизни) ташкил этади. Бошқа даромадларнинг Пенсия жамғармаси даромадларидаги улуши 0,02 фоизга тенг. Фуқароларнинг мажбурий бадалларининг улуши 6,7 фоизни ташкил этади. Сотилган маҳсулотлар ҳажмидан мажбурий ажратма улуши 8,9 фоизга тенг.

Пенсия жамғармаси харажатлари 2004 йилда 741374,6 млн. сўмни, 2005 йилда 903673,9 млн. сўмни, 2006 йилда 1059466,1 млн. сўмни, 2007 йилда 1192410,3 млн. сўмни ташкил этган бўлса, 2008 йилга келиб бу кўрсаткич 1320047,5 млн. сўмни ташкил қилган. 2008 йилги Пенсия жамғармаси харажатлари таркибида энг катта улушни ишламайдиган фуқароларга тўланадиган пенсиялар (1194233,6 млн. сўмни, яъни 90,0 фоизни) ташкил этади. Ҳомиладорлик ва туғиш, бола туғилганда бериладиган, дафн маросими нафақаларининг Пенсия жамғармаси харажатларидаги улуши 0,06 фоизга тенг. Ишлайдиган фуқароларга бериладиган пенсияларнинг улуши 0,03 фоизни ташкил этади, бошқа харажатлар улуши 0,01 фоизга тенг.

«Ўзбекистон Республикаси Пенсия фондига мажбурий бадаллар ва ажратмаларни ҳисоблаб чиқиш ва тўлаш тартиби бузилганда хўжалик юритувчи субъектларга нисбатан молиявий жазолар қўлланилади. Жумладан, тўловлар ўз вақтида тўланмаганлиги учун пеня ҳисобланади, айбдор мансабдор шахсларга нисбатан эса амалдаги қонун ҳужжатларига мувофиқ маъмурий ва жиноий жавобгарлик чора-тадбирлари қўлланилади».¹

Кейинги йилларда Пенсия жамғармаси даромадининг шаклланишида бадаллик тўловини тўлаш интизомининг бузилиши ва Пенсия жамғармаси харажатларида эса Пенсия жамғармаси бошқарув аппарати органларининг таъминлаш соҳасига сарфланадиган маблағлар-

¹ Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2000 йил 15 ноябрдаги «Ўзбекистон Республикаси Бюджетдан ташқари Пенсия жамғармаси маблағларини шакллантириш ва сарфлаш тартиби тўғрисида»ги 498-сон Қарори. Кадрлар масалалари бўйича маълумотнома. 2007. 2-сон. 18-бет.

нинг кўпайиши, ҳарбий хизматчиларга тўланадиган пенсия ва нафакаларнинг улуши ортиб бориши кузатилмоқда. Шу билан биргаликда меҳнатга лаёқатли ишсиз аҳолини чет эл мамлакатларига шартномалар орқали жўнатиш ва ишлаган вақтида топган даромадидан Пенсия жамғармасига бадал тўлашдаги иштирокини таъминлаш мумкин. Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги билан келишилган ҳолда жамғарманинг вақтинча бўш ресурсларини тижорат банкларидаги муддатли депозитларга ҳамда қисқа муддатли давлат облигацияларига жойлаштириш ишларини янада тезлаштириш керак.

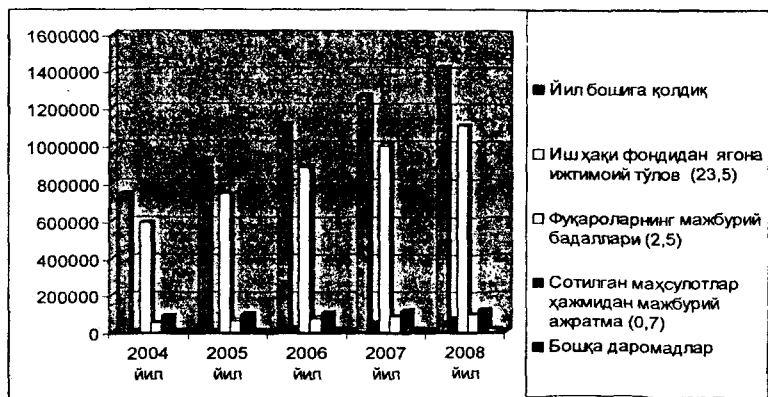
Тажрибалар шуни кўрсатадики, «молиявий ресурслардан фойдаланиш Пенсия жамғармасига йиғилган пул фондлари орқали амалга оширилади. Фонд шакли афзалликларига ҳар қандай эҳтиёжни қондиришни иқтисодий имкониятлар билан бевосита боғлаш, ресурсларни ижтимоий ишлаб чиқаришни ривожланишнинг асосий йўналишларида жамлашни таъминлаш, жамият, жамоа ва шахсий манфаатларни бир-бири билан тўлароқ мувофиқлаштириш имконияти киради»¹.

Фонднинг мавжуд бўлиш манбаларига келганда шуни айтиш керакки, уларнинг кўпчилиги давлат томонидан белгиланадиган мажбурий бадаллар ҳисобига шаклланади ва фаолият кўрсатади.

1-диаграмма.

Ўзбекистон Республикасининг Бюджетдан ташқари Пенсия жамғармаси даромадлари

(млн.сўмда)

¹ Ваҳобов А. Бозор муносабатлари тизимидаги ижтимоий фондлар. Т.: Шарк. 2003. №7. -326.

Бюджет харажатларини даромаддан ошиб кетиши молиявий ресурсларни фақат қидириб топишни эмас, корхоналар, ташкилотлар ва аҳолидан тушган маблағларни қайта гуруҳлашни ҳам талаб этади. Пенсия фондини ташкил этиш иқтисодий ёлғи барқарорлаштиришнинг дастлабки белгиларидан бири десак, муболага бўлмайди.

«Давлатнинг бюджетдан ташқари фондлари молия тизимининг асосий бўғини ҳисобланади. Бюджетдан ташқари фондлар – Россия Федерацияси субъектлари ва маҳаллий бюджетларнинг бюджетдан ташқари шаклланидиган пул маблағлари бўлиб, фуқароларнинг пенсия таъминоти конституцион ҳуқуқларини таъминлаш, ижтимоий таъминот, соғлиқни сақлаш, тиббий ёрдам, шунингдек, бюджетдан молиялаштириладиган бошқа умумижтимоий эҳтиёжлар харажатларига йўналтирилади».¹

«Россия Федерациясининг Пенсия фонди–мақсадли ижтимоий фондлар ичида энг йиригидир. Россия Федерацияси Пенсия фондининг асосий вазифалари мустақил молия-кредит ташкилоти сифатида қонун ҳужжатларига мувофиқ мажбурий ажратмаларни тўплаш ва жамғарманинг маблағларини мақсадли ишлатишдан иборат»².

Ўзбекистон Республикасининг «Бюджетдан ташқари Пенсия жамғармаси», «Иш билан таъминлашга кўмаклашувчи давлат жамғармаси» каби ижтимоий жамғармалари моҳияти жиҳатидан соф давлат фондлари эмас, чунки улар аралаш хусусиятга эга, шаклланиш манбаларига кўра корхона ва муассасалар ажратадиган маблағлардан иборат бўлади, марказлашган ҳолда ва давлат назорати остида жамғарилади, давлат томонидан ўрнатилган қоидаларга мувофиқ тақсимланади. Бироқ уларнинг шаклланиши ва тақсимланишида қасаба уюшмалари сингари нодавлат ташкилотлари ҳам иштирок этади. Бюджетдан ташқари давлат жамғармалари аралаш характерга эгаллиги уларни ҳам бир бутун ҳолда, ҳам алоҳида-алоҳида кўриб чиқишни талаб этади.

Иқтисодчи Қ.Абдурахмоновнинг фикрига кўра, ижтимоий йўналтирилган бозор иқтисодиётида самарадорлик ва ижтимоий адолат ўртасидаги мувозанат амалга оширилади. Бу сиёсат бир томондан, ҳаддан ташқари самарадорликка интилишни адолатли чеклаш ҳисобига юмшатади, бошқа томондан, адолатга риоя қилган ҳолда самарадорликни оширади. Ҳар бир жамиятда даромадлар сиёсати

¹ Мыслева И.Н. Государственные и муниципальные финансы: Учебник. Москва. ИНФРА.-М. 2003. -210 стр.

² Федеральный закон О бюджете Пенсионного фонда Российской Федерации на 1999 год. 30.03.1999 год. №56 -ФЗ.

Конституция ва унга тенглаштирилган қонуний ҳужжатларда белгиланган қуйдаги тамойиллар асосида юритилади:

- ✓ пенсия тизимида ижтимоий адолат;
- ✓ ижтимоий ҳамкорлик ва аҳолининг барча қатламларининг бирдамлиги;
- ✓ ўз моддий аҳволи учун шахсий масъулият;
- ✓ меҳнат ҳуқуқи ва уни муносиб рағбатлантириш;
- ✓ касбий уюшмалар ҳуқуқи.

«Минтақанинг ижтимоий ва иқтисодий ривожлантиришнинг мавжуд йўлларида бири – корхоналар, ташкилотлар, коллективлар ва бошқа бюджетдан ташқари муассасалар маблағларини концентрациялашдир. Бугунги кунда маҳаллий бюджет ва корхоналарнинг маблағларини бирлаштиришга зарурият туғилганлиги сабабли ижтимоий инфратузилмани ривожлантириш учун бу маблағларни бирлаштириш долзарб масала ҳисобланади».¹

Бюджетдан ташқари Пенсия жамғармаси даромадларини таъминлаш усуллари ва унинг таркиби республикада авлодлар бирдамлиги пенсия тизими сақланиб қолаётганлиги ва ривожланаётганлигини билдиради. Ўзбекистонда авлодлар бирдамлиги тизими аҳолининг айрим қатламлари томонидан адолатли тизим сифатида қабул қилинмоқда. Мазкур тизимда ишлаётган авлод ўз меҳнати натижаларини қайта тақсимлаш ҳисобига пенсионерларни таъминлаб турибди.

2.4. Пенсия жамғармаси харажатларининг таркиби

Бугунги кунда мамлакатнинг молиявий ҳолатини соғломлаштириш ва ривожлантириш бўйича чора-тадбирлар биринчи даражали аҳамиятга кўтарилмоқда. Бюджетдан ташқари фондлар марказий ёки маҳаллий ҳукумат органлари тасарруфида бўлган ва мақсадли йўналтирилган молиявий воситалар йиғиндисини ифодалайди. Бундай масалаларни ҳал қилишда Бюджетдан ташқари Пенсия жамғармасининг ўрни бениҳоя катта бўлмоқда.

Мақсадли жамғармалар молиявий захиралар ролини бажариш орқали республика ва маҳаллий ҳукумат органлари томонидан молиявий қийинчиликлар сезилган ҳолларда бундай жамғармалардан фойдаланиш имкониятларига эга бўлмоқда. Шунинг учун ҳам бугунги кунда бюджетдан ташқари жамғармаларнинг ривожланиши-

¹ Поляк Г.Б. Территориальные финансы. Учебное пособие. – Москва. ЮНИТИ. 2003. -264 стр.

ни таъминловчи иқтисодий рағбатлантириш механизми такомиллаштирилмоқда.

Қуйидаги жадвалда қонун ҳужжатларига мувофиқ бюджетдан ташқари Пенсия жамғармасининг харажатларининг асосий йўналишлари тўғрисида маълумот берилган.

9-жадвал.

Бюджетдан ташқари Пенсия жамғармаси харажатларининг асосий йўналишлари

Т.р	Харажатлар йўналишлари
1	Фуқароларга ижтимоий таъминот органлари томонидан тайинланадиган пенсиялар
2	Болаликдан ногиронларга, давлат пенсия таъминоти ҳуқуқига эга бўлмаган кекса ва меҳнатга лаёқатсиз фуқароларга нафақалар
3	Вақтинча меҳнатга лаёқатсизлик учун нафақалар, ҳомиладорлик ва туғиш нафақалари
4	Қорхона тугатилганда, меҳнат вазифаларини бажариш билан боғлиқ ҳолда майиб бўлган, касб касаллигига учраган ёки соғлиғига бошқача шикаст етказилган ходимга зарарни қоплаш учун тўланадиган тўловлар
5	Бола туғилганда бериладиган нафақалар
6	Дафн маросими нафақалари
7	Вояга етмаган ногирон боланинг ота-оналарига қўшимча тўлов
8	Қонун ҳужжатларига мувофиқ Пенсия жамғармасидан маблағ билан таъминланадиган бошқа ижтимоий тўловлар

Манба: Вазирлар Маҳкамасининг 444-сон «Ўзбекистон Республикаси Пенсия таъминоти тизimini такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги Қарори. Кадрлар масалалари бўйича маълумотнома. 2007. 2-сон. 12-бет.

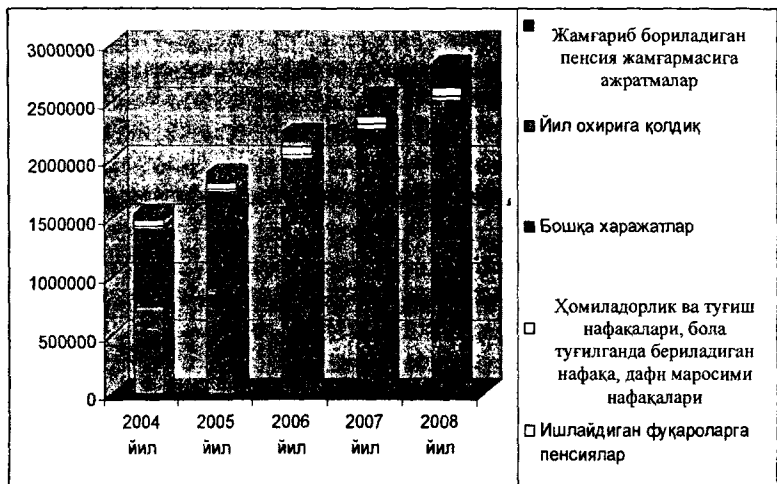
Ижтимоий таъминот вазирлиги келгуси йил учун Жамғарма даромадлари манбалари ва харажатлар йўналишлари бўйича Давлат Солиқ қўмитаси билан келишилган прогнозни ҳар йили 24 июлгача кўриб чиқиш учун Молия вазирлигига тақдим қилади. Аҳолининг муҳтож қатламларини ҳимоялаш мақсадида даромадларни аниқ тартибда қайта тақсимлаш зарурияти келиб чиқади, бундай қайта тақсимлашнинг молиявий воситаси бюджетдан ташқари фондлар ҳисобланади. Кучли ижтимоий сиёсат мураккаб ўтиш даврида одамларнинг манфаатларини ишончли ҳимоя қилишдангина иборат эмас. Бу, энг аввало, сермахсул меҳнат қилиш учун

яхшироқ рағбат ва имкониятлар яратишдан, иктисодий йўл танлаш ва фаолият кўрсатиш эркинлигига кафолатли ҳуқуқни қарор топтиришдан, аҳолининг меҳнат ва ижтимоий фаоллигини оширишдан иборат. Шунинг алоҳида таъкидлаш керакки, бюджетдан ташқари Пенсия жамғармаси бошқа мақсадли жамғармаларга нисбатан самаралироқ фаолият олиб бормоқда. Бу ҳолатни шаклланаётган даромад таркиби ва маблағлардан мақсадли фойдаланишни кучайтиришдаги қатор ижобий ўзгаришларда кўришимиз мумкин.

2-диаграмма.

Ўзбекистон Республикасининг Бюджетдан ташқари Пенсия жамғармаси харажатлари

(млн.сўмда)

Дарҳақиқат, Ўзбекистон Республикаси Президенти И.Каримов таъкидлаб ўтганларидек, “аҳолини ижтимоий ҳимоялаш тизимида ёлғиз қариялар, пенсионерлар ва ногиронларнинг талаблари ва эҳтиёжига алоҳида эътибор бериш лозим бўлади”¹.

¹ Каримов И.А. Ўзбекистон XXІ асрга интиломда. - Т.: “Ўзбекистон”, 1999. 40-бет.

Асосий таянч тушунчалар

Пенсия, молиявий муаммолар, жамият эҳтиёжлари. мажбурий бадаллар, ижтимоий фондлар, иқтисодий фондлар, ягона ижтимоий тўлов, давлат мақсадли жамғармалари, пенсионерлар, имтиёзли пенсия, Пенсия жамғармаси харажатлари, суғурта тизими, Пенсия жамғармаси даромадлари, тадбиркорлик фаолияти, ижтимоий муаммолар.

Такрорлаш учун саволлар ва топшириқлар

1. «Пенсия» иқтисодий категориясига таъриф беринг.
2. Пенсия таъминоти тизимининг тарихини айтиб беринг.
3. Пенсия жамғармасининг асосий мақсади ва вазифалари нималардан иборат?
4. «Ижтимоий хавф-хатар» категориясининг моҳиятини тушунтиринг.
5. Республикамизда юридик шахсларнинг иш ҳақи жамғармасидан ягона ижтимоий тўлов миқдори 2009 йил учун қанча белгиланган?
6. Пенсия жамғармаси фаолиятининг ҳозирги замон молиявий муаммолари нималардан иборат?
7. Бюджетдан ташқари Пенсия жамғармасини шакллантиришнинг асосий манбалари нималардан иборат?
8. Бюджетдан ташқари Пенсия жамғармаси харажатларининг асосий йўналишларини кўрсатинг.
9. Бюджетдан ташқари Пенсия жамғармаси даромадлари динамикасини гуруҳларга бўлиб, таҳлил қилинг.
10. Республикамиздаги ижтимоий муаммоларни ҳал қилишда Пенсия жамғармаси фаолиятини такомиллаштириш йўллари аниқлаш.

III БОБ. ФУҚАРОЛАРНИНГ ЖАМҒАРИБ БОРИЛАДИГАН ПЕНСИЯ ТАЪМИНОТИ

3.1. Пенсия таъминоти тизимини ислоҳ қилиш йўллари

Ўзбекистон Республикаси иқтисодиётининг ривожланган давлатлар даражаси томон тараққиётини таъминлаш пенсия таъминоти тизимини тубдан ислоҳ қилишни талаб этадики, у ижтимоий суғурта функциясини бажаради ва нодавлат муассасалар ролини оширишни, шу билан бирга, мажбурийлик ва бирдамлик шартлари сақланиб қолишини тақозо этади. Бунда пенсия суғуртаси тизимининг ислохотлари амалдаги пенсияларни молиялаштириш тамойилидан меҳнаткашларни мажбурий пенсия жамғармалари ҳисобидан молиялаштиришга ўтилиши билан бирга бориши лозим.

Ижтимоий пенсия тизимининг такомиллаштиришга муҳтож жиҳатлари қаторига ташкилий ва молиявий масалалар ҳам киради. Пенсия тизимини номарказлаштириш ва бозор иқтисодиётига хос тизимини шакллантириш меҳнат қобилятини йўқотишни молиявий қоплаш тизимни ишлаб чиқиш билан биргаликда сифатли ижтимоий хизматларни таъминлаш ва ижтимоий инфратузилмани вужудга келтиришни тақозо этади.

Бюджетдан ташқари Пенсия жамғармаси давлат томонидан жамият эҳтиёжларини мустақил, комплекс равишда харажат қилиш учун жалб этилган маблағларни қайта тақсимлаш ва улардан фойдаланиш билан боғлиқ муносабатлардир. Мамлакатда бугунги кунда амалга оширилган чора-тадбирлар пенсия тизимининг қуйидаги молиявий муаммоларни тўлиқ ҳал қилиш имконини берамаяпти:

- пенсия жамғармасига мажбурий бадалларни ўз вақтида тўламаслик;
- пенсия жамғармаси маблағларидан мақсадга мувофиқ бўлмаган нафақалар тўлаш амалиётининг давом этаётганлиги;

- имтиёзли пенсия олувчилар сонининг ортиб бораётганлиги;
- тадбиркорлик фаолияти билан шуғулланувчилар сони ортгани билан, уларнинг жамғармада кам иштирок этаётганлиги;
- меҳнатга лаёқатли аҳолининг барчаси мазкур жамғарма маблағларини шакллантиришда иштирок этмаётганлиги.

Хорижий мамлакатлардаги моделларда бюджетдан ташқари пенсия фондлари жамғариб бориладиган хусусий пенсия тизими, давлат ижтимоий суғурта фондлари, мажбурий тиббий суғурта фондлари, аҳоли бандлиги фондлари кўринишида ифодаланади.

Мустақил Давлатлар Ҳамдўстлиги мамлакатларининг пенсия тизимидаги асосий муаммолари бир хил: улар пенсияга чиқиш ёшининг барвақтлиги, бюджетга даромадларнинг тўлиқ тушмаслиги, пенсия тўловлари учун харажатларнинг катталиги, имтиёзли пенсияларнинг мавжудлиги, пенсияларга инфляциянинг таъсиридан иборат. Аҳолининг қариши, туғилишнинг камайиши каби демографик муаммолар аҳолининг фаол қисми билан пенсионерлар ўртасидаги нисбатнинг бузилишига олиб келса, инфляциянинг юқори даражаси ишсизликнинг кўпайиши, давлат бюджети тақчиллиги каби иқтисодий омилларга кучли таъсир этади.

Маълумки, пенсия тўловлари «авлодлар бирдамлиги» тамойилига асосланган, яъни пенсиялар ишлаётганларнинг бадаллари ҳисобига тўлаб борилади. Шунинг учун пенсионерлар ва ишлаётган фуқаролар сони ўртасида маълум бир мувозанат бўлиши керак. Лекин республикамиздаги демографик ҳолат ва ишсизлар сонининг ортиб бориши натижасида келажақда бу мувозанат бузилиши мумкин.

Мустақилликка эришган мамлакатлар пенсия тизимида ўтказилаётган ислохотларга ёрдам бериш мақсадида Лондондаги иқтисод мактабида Пол Жонсон томонидан компьютерда ушбу тизимни такомиллаштиришнинг модели яратилди. Бу модел Жаҳон банкининг Иқтисодий ривожлантириш институтини консультантлари томонидан Қозоғистон Республикасида синаб кўрилди. Тақдим қилинган модел ёрдамида 1995 йилдан 2075 йилгача йиллик прогнозлар қилинди, ушбу модел ёрдамида ҳар хил параметрлар ва комбинациялар билан келгуси даврлар учун хулосалар қилиш имкони яратилади.

Мазкур модел иккиламчи пенсия фондларини жалб қилиш йўли билан пенсия тизимини фундаментал қайта қуриш йўлини кўрсатди. Моделда Жаҳон банки маълумотлари асосидаги аҳоли

таркиби ўзгармас элемент бўлади. Пенсионерларнинг умумий сони, бадал тўловчиларнинг сони, ўртача иш ҳақи, ўртача пенсия миқдори, пенсияни молиялаштириш учун керак бўладиган ажратмалар ставкаси ўзгаради. Агар шу параметрлар ҳар йилга киритилса, 2075 йилгача бўлган давр учун таҳлил натижаларини олиш мумкин.

Мазкур моделда хулоса сифатида ҳар йилги пенсия тизими молиялаштириш учун керак бўладиган бадал ставкалари, пенсионерлар билан бадал тўловчилар ўртасидаги муносабат, ҳар йилги пенсияларнинг бошланғич йилдаги пенсияга нисбатан реал қиймати, ҳар йилги давлат, хусусий ва комбинациялашган тизимдаги ўртача пенсия миқдори, бадал ставкалари каби маълумотлар аниқланади. Шу ўринда Жаҳон банки мутахассисларининг баъзи таклифлари асосида пенсия ёшини аста-секин эркаклар учун 65 ёшга, аёллар учун 60 ёшга кўтариш кўзда тутилган.

Юқорида айтиб ўтилганидек, ривожланган мамлакатларда давлат пенсия таъминоти тизими билан бир қаторда давлат тасарруфида бўлмаган хусусий пенсия таъминоти ҳам мавжуд бўлган. Унинг зарурлиги қуйидаги икки асосий сабаблардан келиб чиқади.

Биринчидан, бозор муносабатлари ва демократия фуқароларга кўпроқ эркинлик ва давлат тасарруфидан мустақилроқ бўлиш имконини бериш билан бир қаторда, уларга ўз ҳаётларини фаровонлаштириш, шу жумладан, ижтимоий жиҳатдан таъминланиш борасида катта масъулият юклайди.

Иккинчидан, ҳар бир давлатнинг, у қанчалик ривожланган ва бой бўлишидан қатъий назар, молиявий имкониятларининг чегараси мавжуд. Давлат фуқароларни, улар меҳнат қобилиятларини йўқотгунларига қадар бўлган ижтимоий ҳимояланганлик даражасида ижтимоий таъминлаш имконига эга эмас. Шунинг учун ҳар бир давлат фуқароларнинг ижтимоий таъминланганлик даражасини ўз имкониятларидан келиб чиққан ҳолда белгилайди. Амалдаги пенсия тизими кескин ислохотларни жадал давом эттириш, Пенсия жағармаси балансида юзага келадиган тақчилликни бартараф қилиш ва ижобий қолдиққа эришиш имкониятларини беради.

Кўпгина мамлакатлар ўтиш даври иктисодиётида бир қатор пенсия ислохотларини амалга оширдилар. Чехияда пенсия билан таъминлашни ислох қилишнинг асосий йўналишлари зарарли ва оғир меҳнат учун имтиёزلарни бекор қилиш, иш юритувчиларнинг

суғурта қилинган бадалларига қўшимча бадаллар киритиш, тўланган бадаллар ва олинган пенсиялар ўртасидаги алоқани кучайтириш, кўп режали суғурта тизимини ривожлантириш, индивидуал пенсия режалари имкониятларини кенгайтириш, пенсия ёшени эркаклар ва аёллар учун 2015-2020 йилларда 65 ёшгача оширишдан иборат эди. «Қозоғистонда амалга оширилаётган пенсия ислохотлари тезкор, кескин ва самаралилиги билан ажралиб туради. Ислохотлар натижаси билан тизим таркиби уч йил давомида ишлаб чиқилиб, қабул қилинди. Давлат пенсия ислохотларини мақсадли йўналтиришга интилса ва эътиборни уни амалда татбиқ этишга қаратса, халқаро техник ёрдам ташкилотлари (USAID) ва халқаро кредит агентликлари билан ҳамкорликдан қандай натижаларга эришиш мумкинлигини ифодалайди»¹. Айни пайтда пенсия ислохоти бўйича эришилган ютуқлар, шунингдек, у билан боғлиқ муаммолар ва келажакда юзага чиқиши мумкин бўлган қийинчиликлар муҳокама қилинмоқда.

XIX асрнинг 90-йиллари ва XX асрнинг 20-йиллари охиригача бўлган даврни пенсия тизими ривожланишининг биринчи босқичи дейиш мумкин. Дастлабки пенсия жамғармалари суғурта бадаллари кўринишида шаклланган. Ишловчининг суғурта бадалларини тўлаш имконияти унинг бу тизимда иштирок этишини таъминлаб берган. Шу туфайли унда иштирок этиш фақат ишлайдиган эркаклар ва уларнинг оила аъзолари билан чегараланган. Шундай қилиб, пенсия олиш ҳуқуқи суғурталанган шахснинг бадаллар тўлашининг аниқ шартлари билан узвий боғланган ҳолда тизимнинг қамраб олиш соҳаси чекланган бўлиб, тўланадиган пенсия миқдори юқори бўлмаган.

Биринчи босқичнинг муҳим жиҳати, ўзаро ёрдам ва фуқароларга тиббий хизмат кўрсатилиши бўлди. Бу борадаги тарихий қадам XIX асрнинг охирида қўйилди, яъни Бисмарк бошқараётган Германия ҳукумати саноатда ишловчилар учун мажбурий ижтимоий суғурта тизимини киритди. Бу тизим қасаллик бўйича (1883й), ишлаб чиқаришдаги бахтсиз ҳодисалар рўй берган ҳолатларда (1884й), ногиронлик ва қарилик (1889й) бўйича таъминотларни ўз ичига олди (LAYG)².

¹ Павлов С. Финансово-экономическая политика Казахстана в условиях трансформации экономики. // Вестник Казахстана. Алматы. 2005. №7. -3стр.

² Каранг. Reichsgesetz betreffend die Invaliditäts und Alterssicherung vom 22.06/1889-(LAYG)». Ногиронлик ҳолатида ва қарилик бўйича таъминотга оид Рейх қонуни. У агар ишчи ногирон бўлиб қолса ёки қариса, пенсияга даъвогарлик қилиш ҳуқуқини беришни кўзлаган.

Германиянинг пенсия тизимида оид қонун ҳужжатларида пенсия миқдорининг ҳисобланишига алоҳида эътибор берилади. Қисқа қилиб айтганда, ойлик пенсия миқдорини фонд даромадларига тўланган взноса боғлиқлигини қуйидаги формулада кўриш мумкин.

Пенсия миқдори =
суғурта бадалларининг коэффиценти х пенсия
турларининг омиллари х ёш омили х ойлик пенсиянинг
ҳозирги қиймати

«Ҳар йили суғурта биографиясида ишловчилар суғурта взнослари билан «пенсия коэффицентлари»га эришадилар. Йиллик иш ҳақи билан пенсия ҳисоб рақамига тўланган йиллик взнослар нисбати аниқланади. Пенсия ёшига етганда индивидуал пенсия миқдорини белгилашда йиллар бўйича фондда жамғарилган маблағлар асосий кўрсаткич ҳисобланади»¹. XX асрнинг бошларида Германия тажрибасида жиддий ижтимоий муаммолар пайдо бўлган ишчилар синфининг ўсиб бораётган талаблари билан тўқнаш келган бошқа Европа мамлакатларига мурожаат қилдилар.

Ғарб мамлакатлари аста-секин ижтимоий ҳимоя тизимининг самарадорлигини ошириб бордилар. 1919 йилдан бошлаб Англо-Саксон ва Скандинавия мамлакатлари миллий қонунчилигига қариллик бўйича нафақа, кўзи ожизларга ва баъзи ҳолларда меҳнатга лаёқатсизлик бўйича ёрдам билан таъминловчи ташкилотларни давлат томонидан қўллаб-қувватловчи беғараз тизим киритилди. Европада 30-йилларгача қўлланилаётган ижтимоий таъминотнинг мажбурий тизимини қамраб олиш даражаси нисбатан паст бўлди, хусусан, қишлоқ хўжалигида банд бўлган шахслар, уйда ишловчилар, уй хизматчиси ва оқ ёқалилар унинг ҳаракат доирасидан чиқариб ташланди. Кимнинг иш ҳақи маълум миқдор даражадан ошмаса, шу ишловчиларга мажбурий ёрдам кўрсатилган. Пенсия тизими томонидан касаллик бўйича кўрсатиладиган тиббий ёрдам диапозони ва нафақа миқдори ниҳоятда чегараланган эди. 30-йиллар бошида жаҳонда юз берган иқтисодий инқироз ишловчиларни ижтимоий ҳимоя қилиш тизими ривожланишида янги даврни бошлаб берди, ижтимоий қонунчиликнинг ҳаракат доирасини кенгайтиришга туртки бўлди ва давлатнинг ижтимоий-иқтисодий жараёнларига аралашувини тақозо эта бошлади. Шу тариқа ижтимоий пенсия таъминоти-

¹ Калдыбекова К., Мика Т., Родионова Н. Пенсии переселенцам в Германии вчера и сегодня. // Социальный вестник. Москва. 2008. №1. -52стр.

нинг миллий тизими тўла шаклланиб, ижтимоий ҳимоя тизими ривожланишининг иккинчи босқичига ўтилди. Иккинчи босқичнинг муҳим хусусияти, ҳукмрон доиралар стратегияси ишчилар ҳаракати билан муносабатда ижтимоий ҳамкорлик томонига бурилди ва ижтимоий ҳимоя тизими эволюциясининг иккинчи босқичи жамоавий-шартномали деб аталди. Мазкур шартномага мувофиқ давлат ногиронлар, ишсизлар ва қарияларнинг ижтимоий таъминотини молиялаштиришда қатор мажбуриятларни ўз зиммасига олди. Ижтимоий пенсия тизимининг шаклланиши ва ривожланиш жараёнида ишловчиларнинг ижтимоий ҳимояси учун молиялаштириш манбалари шакллантирилиб борилди. Ижтимоий пенсия тизимини шакллантиришнинг дастлабки босқичидаёқ, пенсия олувчи шахсларнинг ўзлари бадал тўлай бошладилар. Ишловчиларга тўланадиган пенсия уларга бериладиган ёрдам эмас, балки уларнинг ҳуқуқларини рўёбга чиқариш шаклидир. Жамғариб борилган бадаллар эса нафақа олувчининг моддий аҳволини яхшилаш учун олинган маблағдир. Фуқаролардан олинадиган мажбурий бадаллар уларни келажаклари учун жамғарма йиғишга рағбатлантирди. Ижтимоий пенсия таркибида индивидуал жамғармалар салмоғи асосий ўринни эгаллай бошлади. Шунингдек, бадалларни тўлаш ушбу тизимда қатнашаётган шахсларга ижтимоий пенсия дастурини бошқаришда иштирок этиш ҳуқуқини берди.

Польшада 1994 йилда турли хил мутахассисликда ишлаётган шахслар томонидан олинадиган пенсиялар миқдоридagi фарқларни бекор қилишни кўзда тутувчи пенсияларнинг янги формуласи жорий этилди. Даромадлар асосини ҳисоблаётганда ишлатиладиган иш стажи оширилди, максимал пенсия миқдори камайтирилди. Руминияда 1992 йилда эрта пенсияга чиқишни кўзда тутадиган мутахассисликлар бўйича ишлаётган шахсларнинг бадал ставкаси оширилди. Болгарияда ҳам 1991 йилда эрта пенсияга чиқиш ҳуқуқини берадиган шахслар учун бадал ставкаси, 1992 йилда пенсияга чиқишнинг минимал ёши оширилди. Эрта пенсияга чиқиш ҳуқуқига эга бўлган ишчилар сони қисқартирилдики, ушбу тадбирлар орқали пенсия ёшидаги кишилар ҳам ишлашни давом эттирдилар. Венгрияда 1992 йилда бадалларнинг энг юқори чегараси белгиланди, бадаллар киритиладиган минимал муддат оширилди. Пенсияларни индексация қилиш тизими ўзгартирилди ва ижтимоий суғуртанинг мустақил фонди ташкил этилди.

Чили эски пенсия тизимини ислоҳ қилишни янги тизимга ўтиш билан бир вақтда олиб борган мамлакатлардан биридир. Асосий муаммо шунда эдики, давлат пенсия таъминоти бўйича қарзларни янги хусусий мажбурий жамғармаларни ташкил қилиш билан бир қаторда давлат пенсия фондига тушумларни қисқартириш шароитида олиб бориши керак эди. Ижтимоий таъминот доирасидаги қарзлар ўз ичига янги тизим жорий этган вақтда пенсияга чиққанларнинг пенсиясини (1 категория), ҳали пенсияга чиқмаган, лекин яқинда ислоҳ қилинган эски тизим иштирокчилари сифатида қолишни истаган ишловчиларнинг пенсиясини (2 категория), янги тизим иштирокчилари бўлишга қарор қилган ишловчи аҳолининг пенсиясини (3 категория) ўз ичига олади. Биринчи ва иккинчи категориядаги қарзлар давлат бюджети маблағлари ҳисобига молиялаштирилади. Учинчи категория пенсияси бўйича қарзлар масаласи пенсия облигацияларини чиқариш йўли билан ҳал этилади. Ушбу облигациялар кафолатли ҳисобланади, 4% миқдорида фойда келтиради ва эгалари пенсияга чиққандан сўнг мажбурий тартибда очиладиган жамғарма ҳисоб рақамларига ўтказиладиган бир вақтли тўлов суммаларига алмаштирилиши мумкин. Чили ҳукумати ушбу тадбирни ўтказиш билан 70-80 йиллар давлат бюджетидаги бюджет тақчиллигининг катта қисмини пенсия тизими доирасида қоплади.

АҚШда 1974 йилда Конгресс ёлланма хизматчилар пенсия даромадининг муҳофазаси ҳақида қонун чиқарди, унга биноан хусусий пенсия режалари учун мезонлар ўрнатилди, федерал бўлим мақомидаги Пенсия Даромадларини Кафолатлаш Корпорацияси уларни татбиқ этишга кўмаклашди. Хусусий пенсия режалари корпорациядан суғурта харид қиладиган, компания пенсия тўлай олмаса, уни корпорация тўлайдиган бўлди.

Федерал пенсия тизимларининг энг йириги — АҚШ Фуқаро Хизмати Пенсия тизимига ҳам, федерал ёлланма хизматчиларга ҳам ҳукумат томонидан маблағ ажратилади. Қўшимча равишда ишга ёлланувчи фуқаролар, пенсия билан таъминланмайдиган ва ўз пенсия режалари хизматларига яраша тўланмаслигига ишонганлар ўз даромадларининг бир қисмини махсус шахсий пенсия ҳисобига ажратади. Шахсий пенсия ҳисоблари банклар, жамғарма ва қарз уюшмалари, кредит иттифоклари, суғурта компаниялари каби молиявий институтлар томонидан бошқарилади. Федерал ҳукумат бу режа хизматидан фойдаланувчи шахсларга даро-

мад солиғи бўйича имтиёзлар бериш орқали мадад беради. Шахсий пенсия ҳисобига қўйилган маблағлар фойда фоизни барпо этади, у ўз-ўзидан ҳисобга қўшилиб бораверади. Шахсий пенсия ҳисобидаги фойдага, ундан пул чиқарилмагунча, солиқлар солинмайди.

Янги пенсия тизимини ташкил этишда жаҳонга машҳур Германия ва Чили моделлари андоза сифатида танланмоқда. Пенсия таъминотининг икки базавий модели тақсимот-тортилувчи ва капиталлашган моделларидир. Машҳур венгер иқтисодчиси Я. Корнаи тақсимот ва капиталлашган пенсия тизимлари ўртасидаги фарқлар моҳиятини асослаб берди. Улар ўртасидаги фарқ қисман молиялаштириш техникасида юзага чиқади. Тақсимот модели пенсионерларни ҳозирги вақтда амалда бўлган аҳолининг иқтисодий фаол қатлами ҳисобига таъминлайди. Пенсия тизимининг капиталлашган модели тақсимотдан фарқли равишда инсоннинг ўз меҳнати ва пенсия жамғарилиши натижалари билан узвий боғлиқ.

Германияда тақсимот пенсия тизими 1891 йилда жорий қилинган бўлиб, ўша даврдан ҳозиргача унинг турли кўринишлари Европа мамлакатларида, Венгрияда ва МДХ давлатларида қўлланилмоқда. Германиянинг пенсия тизимидаги тақсимот-тортилувчи модели схемасига кўра аҳолининг иқтисодий фаол қатлами томонидан тўланган мажбурий пенсия бадаллари ҳисобидан пенсия харажатлари шаклланади ва аҳолининг иқтисодий фаол қатламлари ўртасида тақсимланади. Бошқача қилиб айтганда, жорий пенсия харажатлари жорий даромадлар ҳисобидан қопланади. Ушбу тизим авлодлар бирдамлиги асосида қурилган. Бир авлод ичида эса, даромадлар аҳолининг алоҳида ижтимоий гуруҳлари ўртасида табақаланди. Германияда тўлов интизомини рағбатлантирувчи балл тизими тақсимот моделини тўлдиради.

Чили модели-капиталлашган модел. Ушбу модел эркин бозор ислохотлари доирасида Чили мутахассислари томонидан ишлаб чиқилди. 1981 йилда эълон қилинган фармонга кўра, шу кундан бошлаб меҳнат муносабатларида иштирок этган ҳар бир киши учун давлат пенсия таъминоти бекор қилинди, бир вақтнинг ўзида улар хусусий пенсия фондларининг миқдосига айланди.

Капиталлашган модел схемаси қуйидагича: пенсия бадалларини инвестиция қилишдан ва тўплашдан ҳосил бўлган капитал пенсия харажатларини қоплашга йўналтирилади. Пенсия

бадаллари капитал тўловчининг шахсий ҳисоб рақамида ҳисобга олиб борилади. Ушбу ҳисоб рақамни пенсия фондлари ёки пенсия кассалари, суғурта кассалари ёки банклар юритади. Пенсия маблағларини тизимли инвестиция қилиш билан ушбу институтлар инвестиция даромадларига эга бўлади. Капитал ёки йиғилган пенсия бадаллари суммаси уларни инвестиция қилишдан олинган даромад пенсия фонди фаолияти харажатлари, натижасида капиталлашган пенсиянинг молиявий манбасидир. Авлодлар бирдамлиги асосида қурилган тақсимот моделидан фарқли равишда капиталлашган модел суғурта тамойилига асосланади. Капиталлашган модел «Чили модели» номи билан халқаро миқёсда машҳур.

Пенсия тизимига давлат бюджетидан ЯИМнинг 4 фоизи миқдорида молиявий ёрдам берилади. Мазкур ёрдамнинг манбалари бюджетнинг даромадларидан маблағ бериш, хусусий суғуртачилар ўртасида сотилган давлат облигациялари, жисмоний шахслар даромадига солиқнинг ставкасини ошириш, давлат мулкани сотиш ва хусусийлаштиришдан келадиган даромадлардан иборат.

Капиталлашган пенсия модели давлат пенсиясига қараганда ўртача 30 фоизга юқори бўлган пенсия миқдорини таъминлайди. 2000 йилда хусусий пенсия фондларининг жами активлари суммаси ЯИМга нисбатан 40 фоизни ташкил этди, 2020 йилга бориб эса бу даража 130 фоизга етиши мумкин. Чили моделининг умум тан олинган ижобий томони шундаки, у бу модел ХПЖларининг ривожланиши туфайли миллий капитал бозорининг шаклланишига кўмаклашади. ХПЖлари ўз фаолияти давомида тизимли равишда ўз харажатларини камайтириб бормоқда. Бу кўрсаткич ХПЖларининг иқтисод ва ҳаётийлик даражасининг юқорилигидан дарак беради. ХПЖлар институционал инвесторлар сифатида мамлакат иқтисодиётига сезиларли даражада ижобий таъсир кўрсатмоқда. Юқори жамғариш қобилиятининг мавжудлиги, муваффақиятли инвестициялар туфайли ХПЖларнинг йирик маблағлари иқтисодиётга йўналтирилиб, мамлакатнинг инвестицион салоҳиятининг ошишига ва барқарор иқтисодий ўсишини таъминлашга кўмаклашмоқда.

Капиталлашган модел шахсий пенсия жамғармаларини, бандликни таъминлашда, тўлов интизомини оширишда кучли манфаддорликни юзага келтиради. Капиталлашган Чили пенсия моделининг ижобий ва салбий томонлари қатор Ғарбий Европа мамлакатларида эскирган тақсимот моделини ислоҳ қилишда инobatга олинмоқда, натижада тақсимот элементлари сақлаб қолинган ва

капиталлашган модел тамойилларини ўз ичига олган ўзига хос аралаш пенсия тизими вужудга келди. Бу тизим: «Пенсияга чиқиш ёшини босқичма-босқич оширишдан иборат. Пенсияга чиқиш ёши 65 ёшгача кўтариш ишловчилар ва бадал тўловчиларнинг зиммасига тушадиган оғирликни камайтиради. Агар пенсия ёши оширилмаса, 2025 йилда 10 та бадал тўловчига 8 пенсионер, 2050 йилда 11 пенсионер тўғри келади. Пенсияга чиқиш 65 ёшгача оширилса, 2025 йилда 10 тўловчига 7 пенсионер, 2050 йилда 9 пенсионер тўғри келади. Аёллар ва эркакларнинг пенсияга чиқиш ёшини тенглаштириш Европа Ҳамкорлигининг талабига риоя қилишгина эмас, мамлакатда «гендер тенглиги»ни таъминлаш ва давлат пенсия таъминоти тизимини молиялаштириш оғирлигини камайтириш имконини беради»¹.

Россия Федерациясининг 1995 йилдаги «Нодавлат Пенсия фондлари фаолиятини лицензиялаш ва Нодавлат Пенсия фонди активларини бошқариш ваколатлари ҳақида Низомни тасдиқлаш тўғрисида»ги қарори қабул қилиниши билан Россияда нодавлат пенсия таъминоти тизимини ривожлантиришнинг иккинчи босқичи (1995-2001йй) бошланди. Мазкур ҳужжат нодавлат пенсия таъминоти тизимида давлат назоратини кучайтириш учун асос бўлди. Фонд муассисларининг ҳужжатлари рўйхатдан ўтказилди ва лицензия берилди бошланди. «Шунда маълум бўлдики, агар илгари корхоналарда бир хил касбдаги ходимлар маблағларидан шакллантирилган фондларда ходимларнинг атиги 10 фоизи қатнашган бўлса, 1995-1996 йилларда ҳар бир йирик ташкилот хусусий нодавлат фонд шакллантиришга ҳаракат қилди. Бу эса фондлар сонининг тезлик билан ошишига ёрдам берди, 1996 йилда фондларнинг сони 26 тадан 252 тага етди. Шундай қилиб, 1996 йилнинг охирида тўланган пенсия бадалларининг 87 фоизи корхоналар, фирма ва ташкилотларга тўғри келди, 13 фоизини 300000 ортиқ жисмоний шахслар тўлади»². «1998 йилда нодавлат пенсия фонди маблағлари янада концентрациялаша бошлади. Молия-саноат гуруҳлари, йирик ташкилотлар ва битта тармоқдаги бир нечта корхоналардан тузилган фондлар лидерлик қила бошлади. Булар жумласига «Сургутнефтегаз ЖПФ» (1,9 млрд. рубль), «ЛУКойл-Грант» (1,5 млрд. рубль),

¹ Аудрюс Битинас. Причины реформ пенсионной системы современной Литвы. // Социальный вестник, Москва. 2007. №5. -13стр.

² Зотов И. Роль НПФ в реализации новой модели пенсионного обеспечения. // Человек и Труд. Москва. 2002. №11. -20стр.

«Газфонд» (1,3 млрд. рубль), «Электро-энергетика» (302 млн), «Уголь» (205 млн), «Газ» (107 млн), «Тепло» (60 млн), «АвтоВАЗ» (56 млн)» киради. Бу фондлар мисолида корпоратив фондлар шакллантирилди, маблағлар ходимларни рағбатлантириш учун ишлатилди. Пенсия ёрдамида ходимларни қўшимча рағбатлантириб, бадал тўловчиларни ўзига боғлаб олди»¹.

Ўзбекистон Республикасида ҳам пенсия тизимининг қўшимча корпоратив, коллектив ва хусусий турларини шакллантиришни рағбатлантириш керак.

3.2. Жамғариб бориладиган пенсия таъминотининг заруриятлиги

Бозор иқтисодиётининг энг муҳим шартларидан бири ҳар бир шахснинг ўз манфаатларини биринчи навбатда ҳимоя қилиши, ўз имкониятларини ифодалашидир. Давлат фуқаролар ўз турмуш даражаларини оширишлари учун уларга тегишли қонунлар тизими орқали зарур шарт-шароитлар ва имкониятлар яратиши ва уларнинг бу борадаги интилишларини қўллаб-қувватлаши лозим. Бозор муносабатлари ривожланиши, иқтисодиётнинг давлат ва хусусий секторлари ўртасидаги ўзаро нисбат ўзгариб борган сари бу икки омил, албатта, ижтимоий таъминот тизимига ўз таъсирини кўрса-тиши керак.

Жаҳон тажрибасида пенсия таъминотини молиялаштириш ва бошқариш механизмнинг уч хил тури кўп учрайди.

1. Барча мамлакатларда кенг тарқалган жорий тушумлардан молиялаштириладиган давлат трансферт дастурларини амалга ошириш.

2. Ихтиёрий ва мажбурий шахсий жамғарма режаларини амалга ошириш (ихтиёрий якка жамғармалар барча мамлакатларда мавжуд солиқ рағбатлари билан мустаҳкамланади, бунда ишловчилар ва пенсионерлар ўз жамғармалари бўйича инвестицион таваккалчиликка йўл қўяди).

3. Иқтисодий инқироздан инфляциядан, жамғармаларни йўқотишга ва қадрсизланишга олиб келадиган инвестицион рисклардан ҳимоя қиладиган суғурта тизимини ривожлантириш.

¹ Михайлов А., Мудраков В.И. Все, что вы хотите знать о негосударственных пенсионных фондах. Москва. Издательство Грания. 2001. №11. -42стр.

Мамлакатимизда жамғариб бориладиган пенсия тизимининг ташкил этилиши жамиятда ижтимоий адолатни таъминлаш, сиёсий барқарорликни вужудга келтириш ва таъминлаб туришнинг асосий шарт-шароитларидан биридир деган хулосага келиш мумкин.

Пенсия тизимини молиялаштиришдаги ислохотларни тезликда амалга ошириб бўлмайди, уларни республикамызда бошқа ислохотлар билан жумладан, меҳнат бозоридаги, солиқ тизимидаги, молия ва кредит тизимидаги ислохотлар билан биргаликда амалга ошириш лозим. Пенсия тизимини молиялаштириш бўйича ислохотларни амалга оширишда миллий урф-одатларимиз, оилаларга, қарияларга ёрдам эътиборга олиниши керак. Пенсия тизимини молиялаштиришда Давлат бюджетидан молиялаштириш сақланиб қолиниши лозим. Пенсия тизимини молиялаштиришдаги ислохотларни ҳар томонлама мукамал дастурлар орқали амалга ошириш мақсадга мувофиқ бўлади. Ислохотларнинг бу дастурлари пенсия ёшидаги қарияларни даромадларини кафолатлашнинг самарали механизмига таяниши зарур.

Ўзбекистон Республикасида кучли ижтимоий сиёсат олиб борилар экан, пенсия таъминоти тизимини такомиллаштириш муаммоларига алоҳида эътибор берилади. 2003-2009 йилларда ўртача пенсия миқдорини ошириш вазифаси бажарилади.

Пенсия жамғармаларининг моҳиятини белгилашда уч ёндашув кўрсатилади, яъни унинг ижтимоий таъминот учун мўлжалланган маблағлар эканлиги; мустақил молия-кредит ташкилоти; ижтимоий йўналишдаги бюджетдан ташқари жамғарма эканлиги эътироф этилади.

Пенсия жамғармаларидаги фуқаролар ва хўжалик юритувчи субъектларнинг мажбурий ва ихтиёрий жамғарма бадаллари уларни давлатнинг молиявий иштироки асосида шаклланивчи, муайян жамғарма ташкил этган аҳоли тоифаларига тўловларни амалга ошириш ва ижтимоий ҳимоялаш учун мўлжалланган мустақил пул жамғармалари сифатида таърифлаш имконини беради.

Пенсия таъминоти молиявий ресурсларни қайта тақсимлашнинг йирик оқими бўлиб, иқтисодиётда маҳсулотлар, ресурслар ва даромадларнинг макроиқтисодий доиравий айланишига, аҳолининг иқтисодий фаоллигини рағбатлантиришга жиддий таъсир кўрсатади. Пенсия тизими билан иқтисодиётнинг бошқа қисмлари узвий боғлиқ бўлиб, тўғри ташкил этилган пенсия тизими иқтисодиётни инвестициялашнинг молиявий манбаси бўлиб хизмат қилиши мумкин.

**Ўзбекистон Республикасида ўртача пенсия миқдорининг ўзгариши
(2003-2009 йиллар)**

Ўртача ойлик пенсия миқдори	Пул бирлиги	2003 йил	2004 йил	2005 йил	2006 йил	2007 йил		2008 йил	2009 йил (кутилаётган)	
						миқдори	2006 йилга нисбатан		миқдори	2006 йилга нисбатан
Минимал	сўмда	10166	12124	17867	24017	36025	1,50	49715	65872	2,74
Ўртача	АҚШ долларларида	10,39	11,49	15,21	19,42	27,91	1,44	37,05	47,19	2,43
	сўмда	16000	21433	31297	43610	67377	1,55	99281	123200	2,83
Максимал	АҚШ долларларида	16,3	20,3	26,6	35,3	52,2	1,48	69,3	88,3	2,50
	сўмда	25984	30989	44452	59239	95079	1,61	131209	173852	2,93
	АҚШ долларларида	26,55	29,37	37,84	47,89	73,66	1,54	97,77	124,54	2,60

Манба: Бюджетдан ташқари Пенсия жамғармаси маълумотлари.

Тўловларни олишга қатъий ишонч ишловчини меҳнат унмдорлигини оширишга интилишини сусайтиради, деган ғоялар асосли эмас. Ишловчиларнинг пенсия жамғармасига тўловлари, иқтисодий нуқтаи назардан уларнинг иш ҳақининг бир қисмидир. У киши кучининг қийматига киради, аммо тўловлар институционал муайян кечиктирилган муҳлатда амалга оширилади. Бу ишловчиларнинг пенсия жамғармасига қўйган ва қайтарилиши лозим бўлган ўзига ҳоё мақсадли улуши, омонатидир. Ёлланма ишловчини самарали меҳнатга ундовчи сабабларнинг юқори даражаси бир томондан, пенсия миқдорининг тегишли яшаш минимумига нисбати, пенсия тўловларининг харид имкониятига боғлиқ бўлса, иккинчи томондан, ишловчининг малака даражаси ишлаган даврлари мобайнида меҳнат фаолиятининг интенсивлиги даражасига боғлиқдир. Пенсия миқдорининг меҳнат фаолияти мобайнида оладиган иш ҳақи миқдори билан бевосита боғлиқлиги самарали меҳнатга рағбатлантириш имконини беради. Бу ўринда муайян қонуниятни аниқлаш мумкин, яъни пенсия тизими орқали ҳимоялаш даражаси фуқароларнинг индивидуал молиявий иштирокига тўғри, даромадларни қайта тақсимлаш даражасига тескари мутаносибликда бўлади.

Давлат томонидан амалга ошириладиган марказлаштирилган жамғариш ёки ишловчилар иш ҳақининг бир қисмини бадал кўринишида пенсионерлар фойдасига ундириш пенсия тўловлари манбаининг ишончли асосини таъминлайди. Бу имконият нафақат эмиссия йўли билан, балки ижтимоий сиёсат доирасида зарурий ҳолларда иш ҳақи миқдорини жорий иш ҳақи ва пенсия ажратмаларига тақсимлашга тегишли ўзгартиришлар киритиш йўли билан амалга оширилиши мумкин. Татбиқ этилаётган авлодлар бирдамлиги қайта тақсимлаш тамойилига асосланган бўлиб, пенсия тизими ишловчиларнинг тегишли молиявий муассасаларга хусусан, жамғариладиган пенсия жамғармаларига маблағлар қўйишини инкор этмайди.

Жамғариб бориладиган пенсия тизимида бадалларни қайта тақсимлашнинг давлат механизми ёрдами билан индивидуаллаштирилган ҳисобрақамлардан фойдаланган ҳолда, молиявий таъминлаш, пенсия тизимини ташкил этишнинг ўзига ҳослиги, белгиланган ягона бадалларни ҳисобга олиб, пенсия миқдорини белгилаш кабилар ҳосдир. Жамғариб бориладиган пенсияни олиш учун муайян жамғарма стажига эга бўлиш ва қонунда кўрсатилган пенсия ёшига етиш зарур. Жамғариш тамойилига асосланган пенсия тизимида бадаллар капиталлаштирилади ва пенсия ҳисоби индивидуал

ҳисоб асосида шакллантирилиб борилади, шахсий ҳисобларда жамғарилган жамғарма бадаллари пенсия даражасини белгилайди.

Жамғариладиган пенсия тизимлари ҳукуматнинг молиявий кафолатларидан фойдаланади, улар даромадни таъминлаш имконини берувчи молиявий бозорларнинг иштирокчиларига айланади. Натижада пенсия тўловлари ишловчиларнинг нафақат пенсияга чиккунга қадар бўлган иш ҳақидан, балки, меҳнат фаолияти мобайнида тўланган бадаллари миқдорига фоизни ифода этади.

Бир марталик қайта тақсимлашда пенсия тизимидан фарқли равишда жамғариб бориладиган пенсия тизимида жамғарма бадаллари нисбатан юқори даражада белгиланади ва тегишли захира фонди шакллантирилади. Жамғариб бориладиган пенсия тизимининг қўлланиши мавжуд пенсия тизимидаги камчиликларни камайтириш ва унинг афзаллигини кучайтиришга йўналтирилгандир. Бундай таркибни умумлашган уч даражали тизим шаклида тасаввур қилиш мумкин:

- ♦ давлат назорати остида амалга оширилувчи умумий ва мажбурий пенсия тизими. Мазкур моделда пенсия миқдори иш ҳақи миқдорига боғлиқ бўлади, иш берувчи ва ёлланма ишловчидан олинадиган бадалларни қайта тақсимлаш тамойили асосида молиялаштирилади;

- ♦ мажбурий жамғарма тизими орқали бериладиган ва минимал жамғарма стажини "тўплаган" кишилар учун давлат бюджети дотациясидан фойдаланувчи ижтимоий пенсия тизими;

- ♦ тўла капиталлаштириш ва жамғариш тамойилига асосланган, индивидуал ҳисоб рақамларни юритиш орқали амалга ошириладиган пенсия тизими.

Демак, икки ҳолатда ҳам давлат тизими олдингидегидек кексайган шахсларга минимал пенсия ёки камбағалликдан ҳимоялаш сифатида ижтимоий ёрдам кўрсатади. Чет эл давлатларида молиявий бозорнинг маъмурий имкониятлари етарли даражада ривожланган, давлат пенсия фонди фаолиятини амалий тартибга солиш ва унинг устидан назоратни амалга ошириш имкониятига эга бўлган.

Хорижий тажрибалар шуни кўрсатадики, Пенсия фондлари активларининг асосини қимматли қоғозлар билан боғлиқ операциялар ташкил этади. Хусусий пенсия фондлари пул маблағларини узоқ муддатга жойлайди, хусусий ва давлат қимматли қоғозларини сотиб олади. Хусусий пенсия фонди пасив операциялари асосини корпорация ва корхоналардан келадиган ресурслар ташкил этади, тушумнинг 20-

30 фоизи ишчи ва хизматчилар бадалларидан иборат.

Экспертларнинг ҳисоб-китоби бўйича қимматли қоғозлардан олинадиган даромадларнинг бир фоиз ошиши тўланадиган пенсиялар миқдорини бир неча фоиз оширишга имкон беради. Бошқача қилиб айтганда, қимматли қоғозларни сотиб олиш учун ажратилган маблағлар ўша қимматли қоғозлар ҳозирги реал қиймати бўйича сотилгандан сўнг пенсия кўринишида қайтарилади.

Иқтисодиётнинг ишлаб чиқариш соҳаси учун узоқ муддатли сармоя етишмаслиги ва унга кескин эҳтиёж мавжуд шароитда хусусий пенсия фондлари биринчидан, узоқ муддатли кредитлаш фондларини ошириш имконини берса, иккинчидан, бундай тузилмаларнинг яратилиши бюджетнинг ижтимоий таъминот харажатларини камайтириш имконини беради.

Жаҳон тажрибасидан маълум бўлдики, пенсия тизимини фақат давлат томонидан молиялаштириш етарли самара бермайди. Ҳозирги кунда пенсия тизимини молиялаштиришнинг бир вақтнинг ўзида уч йўналиш - минимал пенсияни кафолатлайдиган давлат пенсия тизими, профессионал ассоциация ёрдамида ўзининг иш берувчиларига қўшимча пенсияни шакллантириш, фуқаролар имкониятларидан келиб чиққан ҳолда алоҳида, хусусий пенсияни таъминлаш белгиланган. АҚШ, Голландия, Буюк Британия, Германия, Швейцария, Италия каби мамлакатлар шу йўлдан бормоқда.

Хусусийлаштириш дастурини тезлаштириш жараёни инвестицияларнинг янги ички имкониятларини тақдим этади. Хусусий фондлар ўртасида реал рақобатга эришилса, инвестиция имкониятлари сони ва хилма-хиллиги ўсиши керак. Айнан, молия соҳасида пенсия ислохотларига эҳтиёж ва иқтисодий ислохотларнинг кенгайтирилган соҳаси кесишади. Капитал бозори ривожланиши, пенсия фондлари пулларини инвестиция қиладиган молиявий дастакларини тақдим этиш учун жуда муҳим. Шу тарзда кўпайиб бораётган инвестициялар жараёнида давлат ва хусусий инвестицияларни молиялаштириш зурур.

"Пенсия таъминотининг жамғариш қондасига асосланган тизими республикамизда мавжуд, янги ижтимоий фондларни шакллантиришда бу ҳолатни албатта ҳисобга олиш лозим. Шу муносабат билан мамлакатнинг энг йирик ижтимоий фонди бўлган Пенсия фондининг фаолиятини такомиллаштириш муаммоси кўндаланг бўлиб турибди. Ҳозир бизда икки хил авлодлар бирдамлиги ва жамғарма тузилмаларининг тарафдорлари мавжуд. Гап шундаки, даро-

мад микдори кам бўлган одамлар ўзининг ҳамма даромадларини истеъмол қилишга мажбур бўлганлиги сабабли жамғариш пенсияси тизимига ўта олмайди. Бироқ жамғариш тизимидан бутунлай воз кечиш керак, деган хулоса қилиш ҳам ноўриндир.

Жамғариб бориладиган пенсия иқтисодий фаол аҳолининг иш жойи, меҳнатга лаёқати ва даромадини йўқотиш билан боғлиқ турли ҳодисалардан ижтимоий ҳимоялаш шакли ҳисобланади. Давлатнинг назорати асосида иш берувчилар ва ишловчиларнинг мақсадли бадалларидан шаклланивчи махсус бюджетдан ташқари ижтимоий фондлардан молиялаштирилиши жамғариб бориладиган пенсия тизимининг хусусиятли жиҳатидир. Жамғариб бориладиган пенсия кексалик, касаллик, бахтсиз ҳодиса туфайли, меҳнат қобилиятини йўқотиш ҳолатларини олдини олишга қаратилган жамғармадир.

3.3. Ўзбекистон Республикаси «Фуқароларнинг жамғариб бориладиган пенсия таъминоти тўғрисида»ги қонунининг аҳамияти

Республикамизда 2005 йилдан бошлаб фуқароларнинг жамғариб бориладиган пенсия тизими амалиётга жорий қилинди. Жамғариб бориладиган пенсия таъминоти иқтисодий фаол аҳолининг иш жойи, меҳнатга лаёқати ва даромадини йўқотиш билан боғлиқ турли ҳодисалардан ижтимоий ҳимоялаш шакли ҳисобланади.

Жамғариб бориладиган пенсия тизими молиявий категория сифатида пул маблағларининг мақсадли фондларни шакллантириш ва ундан кексалик чоғида фойдаланиш шакл ва усуллари йиғиндисини ўз ичига олган иқтисодий муносабатлар тизимини акс эттиради. Ўзбекистон Республикасида қабул қилинган "Фуқароларнинг жамғариб бориладиган пенсия таъминоти тўғрисида"ги қонуннинг мақсади фуқароларнинг жамғариб бориладиган пенсия таъминоти соҳасидаги муносабатларини тартибга солишдан иборат.

Жамғариб бориладиган пенсия категория сифатида пул маблағларининг мақсадли фондларини шакллантириб, кексалик чоғида фойдаланиш шакл ва усуллари йиғиндисини ўз ичига олган иқтисодий муносабатлар тизимини акс эттиради. Бу борада қабул қилинган қонуннинг мақсади — фуқароларнинг жамғариб бориладиган пенсия таъминоти соҳасидаги муносабатларни тартибга солишдир. "Ўзбекистон Республикаси фуқаролари, шунингдек, Ўзбекис-

тон Республикаси ҳудудда доимий яшовчи чет эл фуқаролари ва фуқаролиги бўлмаган шахслар жамғариб бориладиган пенсия таъминоти олиш ҳуқуқига эга"¹.

Ўзбекистон Республикасида "Фуқароларнинг жамғариб бориладиган пенсия таъминоти тўғрисида"ги қонунини талабларини ижро этиш ва пенсионерларнинг фаровонлигини кўшимча равишда ошириш учун шарт-шароитлар яратиш мақсадида Вазирлар Маҳкамаси "Фуқароларнинг жамғариб бориладиган пенсия таъминоти тўғрисида"ги қонунни амалга ошириш чора-тадбирлари ҳақида Қарор қабул қилди ва Республикамизда 2005 йил 1 январдан амалдаги фуқароларнинг пенсия таъминоти тизимига кўшимча равишда фуқароларнинг жамғариб бориладиган пенсия таъминоти тизими жорий этилди.

Жамғариб бориладиган пенсия тўловлари тўлашда Фуқароларнинг жамғариб бориладиган пенсия тизими маблағларидан фойдаланилади. Жамғариб бориладиган пенсия тизими маблағларидан жамғариб бориладиган пенсия тизими билан боғлиқ бўлмаган мажбуриятларни бажариш учун фойдаланиш мумкин эмас.

Мазкур тизимнинг мамлакатимизда қўлланилиши жараёнида қуйидаги тамойилларга амал қилиш кўзда тутилган:

- жамғариб бориладиган пенсиянинг умумий ва мажбурий характери, ижтимоий кафолатларини амалга оширишдаги имтиёзлар, кишининг ижтимоий ҳимояланиш ҳуқуқининг таъминланиши;

- жамғариб бориладиган пенсия, мажбурий ва ихтиёрий шаклларнинг бирлиги, тенг ҳуқуқлилиги, шахснинг ижтимоий даражаси таъминланади ва унинг кексалик чоғида яхши яшаши учун таъсир кўрсатиши;

- турли хил пенсия тизимининг бир вақтнинг ўзида амал қилишдаги мустақиллиги ва ўзини-ўзи идора қилиш шароитида мажбурий жамғариб бориладиган пенсия бўйича тўловлар даражаси ва тизимнинг барқарорлиги давлат томонидан кафолатланиши;

- жамғариб бориладиган пенсия тизимида қатнашувчи шахс ва иш берувчининг молиявий иштироки мажбурийлиги, зарурий ҳолатларда давлат субсидияларининг жалб этилиши. Жамғариб бориладиган пенсия тизимида қатнашувчи шахсга унинг жамғарган бадаллари тўланишидаги молиявий иштироки туфайли ҳосил бўлган маблағдан унга қонунга кўра турли шаклдаги моддий ёрдам ва хиз-

¹ Ўзбекистон Республикасининг «Фуқароларнинг жамғариб бориладиган пенсия таъминоти тўғрисида»ги қонуни. //Халқ сўзи, 2004. 2 декабр.

матлар кўрсатилиши таъминланади;

- аҳолининг тегишли ижтимоий категорияларни қамраб олувчи кишилар гуруҳи (ишчилар, хизматчилар, меҳнаткашларнинг алоҳида касб бўйича категориялари, алоҳида ҳудудларнинг барча аҳолиси) ёки мамлакатнинг барча аҳолисининг у ёки бу пенсия таъминот туридан манфаатдорлиги;

- жамғариб бориладиган пенсия тизимида қатнашувчи шахсларнинг харажатларини молиялаштириш бўйича мажбурият, эга бўлган ҳуқуқ ва кафолатлари нуқтаи назаридан тенглиги;

- олдиндан кўрилмаган кишиларнинг соғлиғи ёки уларнинг моддий аҳволига хавф солувчи ҳолатларда барча меҳнаткашлар ва уларнинг оила аъзоларини ҳуқуқий имкониятларини яратиш.

Жамғариб бориладиган пенсия иқтисодий фаол аҳолининг иш жойи, меҳнатга лаёқати ва даромадини йўқотиш билан боғлиқ турли ҳодисалардан ижтимоий ҳимоялаш шакли ҳисобланади. Давлатнинг назорати асосида иш берувчилар ва ишловчиларнинг мақсадли бадалларидан шаклланивчи махсус бюджетдан ташқари ижтимоий жамғармалардан молиялаштирилиши жамғариб бориладиган пенсия тизимининг хусусиятли жиҳатидир.

Ўзбекистон Республикаси фуқаролари, шунингдек, Ўзбекистон Республикаси ҳудудида доимий яшовчи чет эл фуқаролари ва фуқаролиги бўлмаган шахслар жамғариб бориладиган пенсия таъминоти олиш ҳуқуқига эга.

Асосий таянч тушунчалар

Жамғариб бориладиган пенсия тизими, давлат мақсадли жамғармалари, пенсияларни молиялаштириш механизми, бадаллар, хусусий пенсия тизими, давлат ижтимоий суғурта фондлари, мажбурий ажратма, йиғим, корпоратив ва коллектив пенсия жамғармаси, тақсимот-тортилувчан ва капиталлашган моделлар, давлат кафолати.

Такрорлаш учун саволлар ва топшириқлар

1. Ўзбекистон Республикаси «Фуқароларнинг жамғариб бориладиган пенсия таъминоти тўғрисида»ги қонунининг мақсади нималардан иборат?

2. Жаҳон тажрибасида пенсия таъминотини молиялаштириш ва бошқариш механизмнинг қандай турлари мавжуд?

3. Пенсия даромадларини шакллантиришда «авлодлар бирдамлиги» тамойилини ўрнини тушунтиринг.

4. Жамғариб бориладиган пенсия таъминоти тизимини мамлакатимизда қўлланилиши жараёнида қандай тамойилларга амал қилиш кўзда тутилган?

5. Жамғариб бориладиган пенсия тизимига бадалларни қайта тақсимлашнинг қандай механизми ишлайди?

6. Пенсия таъминотининг тақсимот-тортилувчан ва капиталлашган моделларининг мазмунини тушунтиринг.

7. Жамғариб бориладиган пенсия таъминоти тизимини бошқаришда давлат кафолати бериладими?

8. Гуруҳларда Ўзбекистон Республикасида ҳам пенсия тизимининг қўшимча корпоратив, коллектив ва хусусий турларини шакллантириш муаммоларини муҳокама қилинг.

IV БОБ. ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИНИНГ ЙЎЛ ЖАМҒАРМАСИ

4.1. Йўл жамғармасининг аҳамияти

Бозор иқтисодиёти шароитида фуқаролар учун ижтимоий фаровонлик яратиш давлатнинг энг муҳим функциясига айланади. Бундай шароитда давлат томонидан аҳоли фаровонлиги учун керакли товарлар ва хизматлар зарур миқдорда ишлаб чиқарилади. Уларни ишлаб чиқариш кўпинча бевосита бюджетдан молиялаштириш ҳисобига амалга оширилади. Бироқ, бир қатор ижтимоий воситалар мавжудки, уларни тақдим этиш масаласи хусусий сектор томонидан ҳал этилиши мумкин. Бундай воситаларга автомобиль йўллари ҳам киради.

Маълумки, йўллар кишилиқ жамияти шакллангандан буён халқларни бирлаштириб турадиган, ўзаро савдо-сотиқ алоқаларини амалга оширадиган муҳим тизим ҳисобланган. Йўлларни ривожлантирмасдан, унинг ҳолатини яхшиламасдан туриб, иқтисодиётни ривожлантириш мумкин эмас. Буни инобатга олиб, мамлакатимиз ҳукумати томонидан автомобил йўлларини қуриш, таъмирлаш ва сақлаш ишларига устувор йўналиш сифатида қаралмоқда.

Республикамызда 2008 йилда ишлаб чиқариш инфратузилмаси асосий турлари бўйича хизмат кўрсатишни ривожлантиришга алоҳида эътибор қаратилиши натижасида унинг юқори ҳажмларига эришилди. Биз транспорт инфратузилмасини, биринчи навбатда автомобиль ва темир йўлларни ривожлантиришга алоҳида эътибор қаратмоқдамиз. 2007-2010 йилларда умумий фойдаланишда бўлган автомобиль йўлларини ривожлантириш дастурининг амалга оширилиши бугунги кунда республикамызнинг барча минтақалари ўртасида йил давомида ишончли транспорт алоқасини таъминламоқда.

Жумладан, ўтган йил давомида 1108,0 млрд. сўмлик темир йўл транспорти хизматлари, 397,2 млрд. сўмлик автомобиль йўллари қуриш ва реконструкциялаш ишлари, 1375,0 млрд. сўмлик алоқа хизматлари, 1786,1 млрд. сўмлик электр энергияси таъминоти хизматлари кўрсатилди. Бунинг натижасида мамлакатимиздаги корхона ва ташкилотлар ишлаб чиқариш фаолиятининг ривожига ва узлуксизлигига таъминланди.

11-жадвал.

**Ишлаб чиқариш инфратузилмаси тармоқларида
хизмат кўрсатиш ҳажми,**

(млрд. сўм)

Ишлаб чиқариш инфратузилмаси тармоқлари	2008 йил	2009 йилга Мўлжал	Ўсиш суръати, %
Темир йўл транспорти	1108,0	1390,0	125,5
Автомобиль йўллари қуриш ва реконструкциялаш	397,2	531,5	133,8
шу жумладан:			
халқаро аҳамиятдаги	175,9	251,9	143,2
Давлат аҳамиятидаги	95,0	143,6	151,2
маҳаллий аҳамиятдаги	23,9	25,0	104,4
Алоқа	1375,0	1596,4	116,1
шу жумладан:			
Симли алоқа	264,0	304,9	115,5
уяли алоқа	952,0	1104,7	116,0
Электр энергияси таъминоти	1786,1	1820,1	101,9

Манба. Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислоҳ Каримовнинг «Жаҳон молиявий-иқтисодий инқирози, Ўзбекистон шароитида уни бартараф этишнинг йўллари ва чоралари» номли асарини ўрганиш бўйича ўқув қўлланма. – Т.: Иқтисодиёт, 2009. 96б.

Иқтисодиёт реал секторининг жадал ўсиши ишлаб чиқариш инфратузилмаси хизматларига бўлган эҳтиёжнинг тўхтовсиз равишда ўсишига олиб келмоқда. Шунга қўра, жадвалдан кўринадики, 2009 йилда ушбу тармоқлар хизмат кўрсатиш ҳажмини аҳамиятли даражада, жумладан, автомобиль йўллари қуриш ва реконструкциялаш ҳажмини 133,8% га, темир йўл транспорти хизматлари ҳажмини 125,5% га, алоқа хизматлари ҳажмини 116,1%га ошириш кўзда тутилмоқда.

Йўл ҳўжалигининг ҳозирги замон даражаси ва йўл коммуникацияларининг ҳолатини ҳисобга олган ҳолда, уларни ривожлантириш муаммолари мамлакатимиз учун долзарб масала ҳисобланади. Афсуски, автомобиль йўлларининг ривожланиши ва уларга

сарфланган инвестициялардан олинадиган самарадорлик билан боғлиқ барча масалаларнинг ҳисобга олиниши бирмунча мураккабдир. Йўлларнинг ривожланиши аҳолининг бандлигига бевосита ёки билвосита таъсир кўрсатишига эътибор қаратиш мумкин. Бу нафақат иш ўринларининг бевосита автомобил йўлларининг қурилиши ва фойдаланишга топширилишида яратилиши, балки мазкур аралаш тармоқларга инвестицияларнинг жалб этилиши билан изоҳланади. Тўланадиган солиқлар чиқариб ташланган ҳолда йўл ишларига сарфланадиган харажатлар таркибида, 70% га яқини бошқа тармоқлар (қурилиш материаллари саноати, йўл машина-созлиги, нефтни қайта ишлаш, транспорт) маҳсулотларининг харид қилинишига тўғри келади. Шу билан бирга, йўл ёқасида хизмат кўрсатишнинг ривожланиш даражаси ҳам автомобиль йўллари тармоғининг ўсишига бевосита боғлиқ. Бозор ислохотлари автомобиль йўлларига бевосита яқин бўлган савдо, умумий овқатланиш, турли хил хизмат кўрсатиш ва бошқалар шаклидаги тадбиркорлик учун кенг имкониятларни тақдим этди. Бу маҳаллий аҳоли, иш топиш мураккаб бўлган узоқ минтақалар учун айниқса, муҳимдир. Йўллардан интенсив фойдаланиш натижасида юзага келадиган истеъмол талабининг ортиши, муайян жиҳатдан ушбу муаммонинг ҳал этилишига имкон беради. Йўл транспорти тизимидаги бандликни Европа Иттифоқи маълумотлари мисолида кўрсатиш мумкин: бугунги кунда унда 13,5—14 млн. киши банд бўлиб, Европа Иттифоқи мамлакатларида ишловчиларнинг умумий сонининг 6% дан ортигини ташкил этади.

12-жадвал.

Юкларни транспорт турлари бўйича ташиш динамикаси

(км. да)

Транспорт турлари	Йиллар					
	2005	2006	2007	2008	2009	2010
Автомобиль транспорти	11619	12482	13370	14243	15054	15753
Ҳаво транспорти	158,7	161,9	166,8	171,8	176,9	182,2
Темир йўл транспорти	18475	18500	18580	18600	18650	18900
Сув транспорти	8,5	10,2	11,9	13,6	15,3	17
Жами	30261	31154	32129	33029	33896	34852

Манба. Йўл жамғармаси маълумотлари.

«XX асрнинг 60-70-йилларида Ғарб мамлакатларида мақсадли бюджетдан ташқари йўл жамғармалари юзага кела бошлади. Уларнинг ташкил этилиши кўпгина мамлакатлар учун бюджет жараёнининг стандарт муаммолари: бюджетнинг йўл хўжалигига бўлган ажратмаларини қисқартириш билан бирга бюджетни ижро этиш босқичида харажатларни камайитиришга таъсир кўрсатди»¹.

Одатда, ёкилғи-мойлаш материалларининг (ЁММ) реализация қилинишига солинадиган солиқ, айрим акциз турлари, автомобиль йўлларида фойдаланувчиларидан олинадиган тўловни ўз ичига оладиган даромад манбалари йўл жамғармаларига қатъий бириктириб қўйилган. Бундай жамғармаларда жамғариладиган маблағлар, мақсадли тарзда йўл хўжалигига йўналтирилган, бу эса умумдавлат йўл тармоғини мақбул даражада барқарор ва олдиндан молиялаштиришни кафолатли таъминлаши лозим. Жамғармага келиб тушган маблағлар, одатда, мустақил ҳукумат агентлиги ихтиёрига ўтказилган.

Бироқ, вақт ўтиши билан мазкур жамғармаларнинг фаолияти норозилик туғдира бошлади, чунки улар ташкил этилишида ўзларига юклатилган вазифа - йўл хўжалигини тўлиқ ва ўз вақтида молиялаштиришнинг ҳал этилишини таъминламаган. Мақсадли йўл жамғармаларига нисбатан ортиб бораётган танқид бир қатор мамлакатларда мақсадли йўл жамғармаларининг тугатилиши ва бюджетнинг даромад қисмида уларга келиб тушган маблағларга мувофиқ равишда харажатлар қисмида маблағларнинг бирлаштирилишида намоён бўлган институционал ўзгаришларга сабаб бўлди.

Ўзбекистон Республикасида фаолият кўрсатаётган марказлашган иқтисодий жамғармаларга Республика Йўл жамғармаси, Ўзбекистон Республикаси Давлат Мулк қўмитасининг махсус ҳисоб рақамини киритиш мумкин.

Давлатнинг бюджетдан ташқари жамғармалари таркибида алоҳида ўринни Республика Йўл жамғармаси эгаллайди. Бюджетдан ташқари Республика Йўл жамғармаси бошқа мақсадли жамғармалар каби самарали фаолият олиб бормоқда. Бу ҳолат, айниқса, шаклланаётган даромадлар таркиби ва маблағлардан мақсадли фойдаланишни кучайтиришда бир қатор ижобий ўзгаришлар кўринишида содир бўлмоқда.

Республика Йўл жамғармаси фаолияти давлатнинг олдида тур-

¹ Ахмеджонов А. Вопросы совершенствования финансирования дорожного хозяйства. Экономическое обозрение. //2002. №7. стр11.

ган иқтисодий вазифаларни молиявий таъминлашга мўлжалланган мақсадли пул маблағлари жамғармасини шакллантириш ва маблағларни йўл хўжалиги соҳасини ривожлантириш учун харажат қилиш шаклида акс этади. Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги ҳузуридаги Республика Йўл жамғармаси Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2003 йил 19 августдаги "Умумий фойдаланиладиган автомобиль йўллари қуриш ва улардан фойдаланишни бошқариш тизимини такомиллаштириш тўғрисида" ПФ-3292-сон Фармони билан ташкил этилган бўлиб, умумий фойдаланиладиган автомобиль йўлларини қуриш, таъмирлаш ва саклаш учун мақсадли молиявий ресурсларни жамловчи давлат органидир.

Умумий фойдаланиладиган автомобиль йўлларининг тармоғини ривожлантириш дастурларини ҳамда уларнинг зарур даражадаги техник ҳолатига ва автомобилларни ўтказиш имкониятларига эришишга йўналтирилган тадбирларни молиялаштириш учун маблағларни жамлаш Республика Йўл жамғармасининг мақсадидир. Шунингдек, бу жамғармада йўл қурилишини бошқариш тизимига йўналтирилайдиган маблағлардан фойдаланиш самарадорлигини ошириш ишлари ҳам олиб борилади.

Республика йўл жамғармаси ўз фаолиятини Республикамизнинг Конституциясига, қонунларига, Олий Мажлиснинг қарорларига, Президентнинг фармонлари ва фармойишларига, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг Қарорлари ҳамда мазкур Низомга мувофиқ амалга оширади.

Вазирлар Маҳкамасининг 2003 йил 21 августдаги 361-сон Қарори билан «Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги ҳузуридаги Республика Йўл жамғармаси тўғрисида»ги Низом тасдиқланди. Низомда Республика Йўл жамғармасининг мақсади, асосий вазифалари ва функциялари, жамғарманинг ҳуқуқ ва мажбуриятлари кўрсатилган. Жамғарма юридик шахс ҳисобланади, мустақил балансга, Марказий банкда ҳисоб рақамларига, шу жумладан, хорижий валютадаги ҳисоб рақамларига, Ўзбекистон Республикаси Давлат герби тасвири туширилган гербли муҳрга эга.

Мазкур жамғарманинг асосий вазифалари қуйидагилардан иборат:

- ✦ Республика Йўл жамғармаси маблағлари тушиши ва сарфланишининг йиллик ва чорақлик балансларини шакллантириш;

- ✦ инвестиция лойиҳаларининг техник иқтисодий асослашларини ҳамда умумий фойдаланиладиган автомобиль йўлларини

қуриш, реконструкция қилиш, таъмирлаш ва жиҳозлаш бўйича тендер ҳужжатларини экспертизадан ўтказиш;

✚ йўл ҳўжалиги объектларини қуриш, реконструкция қилиш, таъмирлаш ва жиҳозлашнинг аниқ рўйхатларини белгиланган тартибга келтириш;

✚ умумий фойдаланиладиган автомобиль йўлларида фойдаланиш ва уларни сақлаш бўйича харажатлар сметаларини рўйхатдан ўтказиш;

✚ умумий фойдаланиладиган автомобиль йўлларини қуриш, реконструкция қилиш, таъмирлаш ва жиҳозлашни тасдиқланган харажатларга мувофиқ молиялаштириш, маблағлардан фойдаланишнинг қонунийлиги ва мақсадли фойдаланилишини назорат қилиш.

Республика Йўл жамғармаси маблағларидан қонуний ва мақсадли фойдаланилишини назорат қилиш Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги ҳузуридаги Республика йўл жамғармасини бошқариш кенгашига юкланади.

Республика Йўл жамғармасининг ноқонуний сарфланган ва мақсадли фойдаланилмаган маблағлари қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда Жамғармага ундириб олинади»¹.

Республика Йўл жамғармаси юкланган вазифалардан келиб чиқиб қуйидаги функцияларни бажаради:

- Республика Йўл жамғармаси даромадлари ва харажатларининг ҳар йиллик балансларини ишлаб чиқади ва йиғма Давлат бюджети лойиҳасига киритиш учун белгиланган муддатларда Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлигига тақдим этади;

- Жамғарма келгуси йил харажатларининг тасдиқланган параметрларини "Ўзавтойўл" давлат-акциядорлик компаниясига, даромадларнинг йил чораклари бўйича тақсимланган параметрларини Ўзбекистон Республикаси Давлат Солиқ қўмитасига ва Давлат Божхона қўмитасига етказиш;

- Жамғарма даромадларининг тушум манбалари ва республика минтақалари бўйича, шунингдек, харажатларининг асосий йўналишлари бўйича ҳисобини олиб боради;

- Давлат Солиқ қўмитаси ва Давлат Божхона қўмитаси билан биргаликда Жамғармага тўловлар ўз вақтида ва тўлиқ тушишини таъминлаш ишларини олиб боради;

¹ Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2003 йил 21 августдаги «ЎЗАВТОЙЎЛ» давлат - акциядорлик компанияси ва Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги ҳузуридаги Республика йўл жамғармаси фаолиятини ташкил этиш масалалари тўғрисида»ги 361-сон Қарори.

• даромадлар тушиши прогнози бажарилишини таҳлил қилади, Давлат Солиқ қўмитаси ва Давлат Божхона қўмитаси билан биргаликда даромадлар тушиши прогнози бажарилишига салбий таъсир кўрсатган омиллари бартараф этиш чора-тадбирларини кўради;

• йўл ҳўжалиги объектларини қуриш, реконструкция қилиш, мукамал таъмирлаш ва жиҳозлаш бўйича йиғма аниқ рўйхатларни кўриб чиқади ва "Ўзавтойўл" давлат-акциядорлик компанияси тасдиқлаши учун розилик беради.

13-жадвал.

Ўзбек миллий автомагистрالي тармоғи таркибига кирувчи автомобиль йўллари

(км)

Ўзбек миллий автомагистрالي йўналишлари ва унинг таркибига кирувчи автомобиль йўллари номи	Умумий узунлиги, (км)	4 қаторли қисмлар узунлиги, (км)	2 қаторли қисмлар узунлиги, (км)
Бейнов-Қўнғирот-Бухоро-Навоний-Самарқанд-Тошкент-Андижон	2047	908	1139
Бейнов-Қўнғирот	328	-	328
Қўнғирот-Нукус	111	16	95
Нукус-Бухоро	540	3	537
Бухоро ш.ни айланиб ўтиш	5	-	5
Бухоро-Навоний	107	107	-
Навоний-Самарқанд	169	169	-
Самарқанд-Тошкент	308	308	-
Тошкент-Андижон	387	305	82
Гулистон-Оҳангарон	92	-	92
Бухоро-Олот	98	83	15
Бухоро-Қарши-Ғузор-Термиз	436	241	195
Бухоро-Қарши	177	177	-
Қарши-Ғузор	48	48	-
Ғузор-Термиз	211	16	195
Самарқанд-Ғузор	174	22	152
Жами:	2755	1254	1501

Манба. Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислам Каримовнинг «Жаҳон молиявий-иқтисодий инқирози, Ўзбекистон шароитида уни бартараф этишнинг йўллари ва чоралари» номли асарини ўрганиш бўйича ўқув қўлланма. – Т.: Иқтисодиёт, 2009. 99б.

Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги ҳузуридаги Республика Йўл жамғармасининг ижро этувчи директори Молия вазирининг тақдимномасига кўра Вазирлар Маҳкамаси томонидан тайин-

ланади ҳамда моддий таъминот, ижтимоий ва транспорт хизмати кўрсатиш шарт-шароитлари бўйича вазир ўринбосарига тенглаштирилади.

2009 йилда янада ишончли транспорт хизмати кўрсатиш учун қабул қилинган қўшимча чора-тадбирлар билан бир қаторда халқаро аҳамиятга молик умумий фойдаланишда бўлган 400 километр-дан ортиқ автомобиль йўлини модернизация қилиш кўзда тутилмоқда.

Жумладан, Бейнов – Бухоро – Самарқанд – Тошкент – Андижон йўналиши бўйича 4 қаторли халқаро автомобиль йўлини, шунингдек, Бухоро – Олот ва Самарқанд – Ғузор йўлларининг стратегик участкаларини қуриш мўлжалланмоқда.

Шу билан бирга, маҳаллий бюджетлар ва Республика йўл жамғармаси маблағлари ҳисобидан маҳаллий аҳамиятга молик йўлларни реконструкция қилиш ва капитал таъмирлаш кўламини кенгайтириш вазифаси қўйилмоқда.

4.2. Йўл жамғармаси даромадларини шакллантириш манбалари

Республика Йўл жамғармаси даромадлар ва харажатларни шакллантириш тартибини, шунингдек, Жамғармага ажратмалар ва йиғимлар ставкаларини такомиллаштириш юзасидан мақсадли ишларни олиб боради. Жамғарма даромадлари ва харажатлари бўйича меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатларни ишлаб чиқади ва тасдиқлаш учун тегишли органларга киритади.

Умумий фойдаланиладиган автомобиль йўлларини қуриш, реконструкция қилиш, мукамал таъмирлаш ва жиҳозлаш бўйича белгиланган тартибда тасдиқланадиган аниқ рўйхатлар ва харажатлар сметаси асосида, шунингдек, йўл ҳўжалиги объектлари бўйича қурилиш ва таъмирлаш ишларининг амалда бажарилишини ҳисобга олган ҳолда Жамғарма харажатларини молиялаштиради.

Республика йўл жамғармаси Ўзбекистон Республикаси Давлат Солиқ қўмитаси ва Давлат Божхона қўмитасидан тезкор ҳисоботни ҳамда ажратмалар ҳисобланганлиги ва тушганлиги тўғрисидаги бошқа маълумотларни, Жамғармага тўловлар бўйича вақтида тўланмаган тўловлар миқдори ҳақидаги маълумотларни, тижорат банкларидан жамғарма маблағларининг ҳаракати тўғрисидаги маълумотларни, "Ўзавтойўл" давлат-акциядорлик компанияси ва унинг бўлинмалари-

дан - йиллик бухгалтерия ва статистика ҳисоботини олиш ҳуқуқига эга.

Ўзбекистон Республикаси Давлат Солиқ қўмитаси Давлат божхона қўмитаси билан биргаликда Республика Йўл жамғармаси даромадлар прогнозининг тушум турлари ва минтақалар бўйича бажарилишининг аҳволини таҳлил қилиш ҳамда даромадлар узлуксиз тушишига салбий таъсир кўрсатган омилларни бартараф этиш юзасидан қўшма чора-тадбирлар кўради.

Республика Йўл жамғармасининг даромадларини шакллантирувчи юридик шахслар - асосий фаолияти товарлар ишлаб чиқариш ва сотиш, ишларни бажариш ва хизматлар кўрсатиш билан боғлиқ бўлган корхоналар, ташкилотлар ва бошқа хўжалик субъектлари маблағ тўловчилар ҳисобланади. Улар бўйича тўланадиган айланмага, шунингдек, фаолиятнинг бошқа турлари бўйича маҳсулотлар сотиш, ишларни бажариш, хизматлар кўрсатиш ҳажми ҳам киритилади. Агар хўжалик юритувчи субъект фаолиятнинг бир неча турлари билан шуғулланса, у ҳолда у алоҳида ҳисоб юритиши ва тўловларни фаолиятнинг ушбу турлари учун белгиланган ставкалар бўйича тўлаши керак¹. Ўзбекистон Республикаси Ички ишлар вазирлиги идораларида рўйхатдан ўтказиладиган сотиб олинган ва вақтинча олиб чиқиб кетиладиган автотранспорт воситалари қийматидан йиғимлар суммаси тўловчи (фойдаланувчи) корхоналар томонидан маҳсулот (ишлар, хизматлар) ишлаб чиқариш ва сотиш харажатлари таркибига, бюджет ташкилотлари томонидан эса - таъминот сарф-харажатлари сметасига киритилади.

Республика Йўл жамғармаси даромадлари Давлат бюджети даромадларининг 2003 йилда 6,0 фоизини, 2004 йилда 6,5 фоизини, 2005 йилда 6,7 фоизини, 2006 йилда 6,5 фоизини ташкил этди. Давлат бюджети даромадлари таркибидаги Республика Йўл жамғармасига тўланадиган ажратмалар ва йиғимлар миқдори камайиб бормокда.

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг Қарорига мувофиқ, Республика Йўл жамғармасининг даромад қисми шаклланишининг асосий манбалари қуйидагилар ҳисобланади:

✚ корхоналар, хўжаликлар, ташкилотлар томонидан маҳсулот (ишлар, хизматлар) ишлаб чиқаришнинг амалдаги ҳажмидан 1,5% миқдорда ажратиладиган маблағлар (ҚҚС чиқариб ташланган

¹ Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2003 йил 21 августдаги 361-сон Қарори билан тасдиқланган «Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги ҳузуридаги Республика йўл жамғармаси даромадларини шакллантириш ва маблағларини сарфлаш тартиби тўғрисида»ги Низом.

холда);

✚ ишлаб чиқарувчи, воситачилик килувчи, савдо корхоналари, шу жумладан, умумий овқатланиш корхоналари ва савдо-таъминот ташкилотлари томонидан — (ҚҚС чиқариб ташланган ҳолда), ҳақиқий товар айланмасидан, улгуржи ва чакана дорихона муассасалари томонидан — ялпи даромаднинг 1 % миқдорида ажратиладиган маблағлар;

✚ банклар (Марказий банк тизими бундан мустасно), суғурта ташкилотлари, видеосалонлар (видеокўрсатиш шохобчалари), кимошди савдолари, казино, тираж белгилаш, видео- ва аудиокассеталар ижараси, пул ютуқларига эга бўлган ўйин автоматларидан фойдаланиш, лотерея ўйинларини ўтказиш, оммавий концерт-томоша тадбирларидан даромад оладиган корхоналар томонидан ажратиладиган маблағлар — амалдаги даромаддан 1,5% миқдорда;

✚ автотранспортга эга бўлган барча корхона ва ташкилотлар томонидан автомобиль транспорти ва автотранспорт воситаларидан фойдаланиш бўйича даромадлардан ажратмалар — 2,5% миқдорда;

✚ сотиб олинган автотранспорт воситаларининг қийматидан олинадиган, мулк шаклидан қатъий назар, ушбу маблағларнинг харидорлари тўлайдиган йиғимлар: харид қилинган енгил автомобиль нархидан — 6% миқдорда; автобуслар, юк ва махсус автомобиллар нархидан — 20% миқдорда;

✚ "Ўзавтойўл" концерни корхоналари ва ташкилотларининг мол-мулкни сотиб олишдан бюджетга келиб тушиши лозим бўлган умумий суммадан ажратмалар — 50% миқдорда;

✚ Қорақалпоғистон Республикасига ёқилғи-мойлаш материалларини реализация қилиш ҳажмидан ажратмалар — 7% миқдорда;

✚ хорижий мамлакатлар юк автотранспорт воситаларининг Ўзбекистон Республикасига кирганлиги учун тўлов (битта автоташувчидан — 400 АҚШ доллари миқдорида);

✚ қурилиш, қурилиш-монтаж, таъмирлаш-қурилиш, йўлга қўйиш, лойиҳа-қидирув ва илмий-тадқиқот ташкилотлари томонидан ўз кучлари билан бажарган ишларининг амалдаги ҳажмидан ажратиладиган маблағлар, — 1,5% миқдорида белгиланган.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2007 йил 12 декабрдаги «Ўзбекистон Республикасининг 2008 йилги асосий макроиқтисодий кўрсаткичлар прогнози ва Давлат бюджети

параметрлари тўғрисида»ги 744-сон Қарорида мажбурий ажратмалар ва йиғимларнинг фоизларига ўзгартиришлар киритилган (14-жадвал).

14-жадвал.

**Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги ҳузуридаги
Республика Йўл жамғармасига мажбурий ажратмалар ва
йиғимлар ставкалари**

Т.р	1. Мажбурий ажратмалар	Объект	Фоиз
1	2	3	4
	Тўловчилар		
1	Шартнома асосида воситачилик хизмати кўрсатувчи корхона ва ташкилотлар	комиссион тақдирланиш (ҚҚС чегирган ҳолда)	1,0
2	Тайёрлов, воситачилик, таъминот-сотиш ташкилотлари	товар айланмасидан (ҚҚ солиғини чегирган ҳолда)	1,0
3.	Улгуржи савдо корхоналари Ассоциацияси тизимида кирган Республика махсус-улгуржи базалар ва уларнинг ҳудудий (вилоят, вилоятлараро, ва туманлараро) базалари	Ялпи даромад	1,0
4	«Ўздонмахсулот» АК корхоналари	Маиший хизмат киймати (ҚҚ солиғини чегирган ҳолда)	1,0
5	Кредит ва сугурта ташкилотлари	Даромад	1,5
6	Молиявий лизинг хизмати кўрсатувчи ташкилотлар	Фоизли даромад	1,5
7	Иссиқлик, сув ва газ таъминоти тизимидаги коммунал хўжалик корхоналари	Реализация қилинган товарлар, кўрсатилган хизматлар, бажарилган ишлар (газ, сув, иссиқлик, сотиб олиш қиймати ва ҚҚС чегирган ҳолда)	1,5
8	Қурилиш, қурилиш-монтаж, ремонт-қурилиш, илмий тадқиқот билан шуғулланувчи ташкилотлар	Бажарилган ишлар (ҚҚ солиғини чегирган ҳолда)	1,5
9	Автотранспорт корхоналари	Реализация қилинган товарлар, кўрсатилган хизматлар, бажарилган ишлар (ҚҚС чегирган ҳолда)	2,5

1	2	3	4
10	Иктисодиётнинг бошқа тармоқларидаги корхоналар	Реализация килинган товарлар, кўрсатилган хизматлар, бажарилган ишлар (ҚҚС солиғини ва акциз солиғини чегирган ҳолда)	1,5
2. Йиғимлар ва ажратмалар			
1	Сотиб олинган ва вақтинчалик олиб кириладиган автотранспорт воситалари кийматидан ушбу воситаларни сотиб олганлар (фойдаланувчилар) томонидан Ўзбекистон Республикаси ички ишлар идораларида рўйхатдан ўтказиш чоғида тўланадиган йиғимлар:		
1.1.	енгил автомобилнинг нархидан йиғим		6,0
1.2.	Бошқа автотранспорт воситалари: автобуслар, юк машиналари, махсус автомобиллар нархидан йиғим		20,0
2	"Ўзавтйўл" концерни корхоналари ва ташкилотларининг мол-мулкни сотиб олишдан бюджетга келиб тушиши лозим бўлган умумий суммадан ажратмалар		50,0

Манба: Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2007 йил 12 декабрдаги 744-сонли Қарори.

15-жадвал маълумотларидан кўриниб турибдики, Республика Йўл жамғармасининг даромадлари 172221,0 млн. сўмни ташкил этди. Автомобиль йўлларида фойдаланувчилардан мажбурий ажратмалар миқдори 149619,5 млн. сўмни, яъни 86,7 фоизни ташкил этди. Сотиб олинган ва вақтинчалик олиб кириладиган автотранспорт воситалари кийматидан ушбу воситаларни сотиб олганлар (фойдаланувчилар) томонидан ички ишлар идораларида рўйхатдан ўтказиш чоғида тўланадиган жами йиғимлар миқдори 12206,3 млн. сўмни, яъни 7,0 фоизни ташкил этди. Шундан енгил автомобилнинг нархидан йиғим миқдори 9303,4 млн. сўмни, яъни 5,4 фоизни ташкил этди. Чет эл давлатларидан Ўзбекистон Республикаси ҳудудига кириб келган автотранспорт воситалари учун тўлов миқдори 7395,4 млн. сўмга (жами даромадларнинг 1,6 фоизига) тенг.

**Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги ҳузуридаги
Республика Йўл жамғармасининг даромадлари**

		(млн.сўмда)
	Кўрсаткичлар	Микдори
	Даромадлар	172221,0
1	Автомобил йўлларида фойдаланувчилардан мажбурий ажратмалар	149619,5
	Жумладан:	
1.1	корхоналар, ташкилотлар ва хўжалик бирлашмалари томонидан маҳсулотлар (ишлар, хизматлар)ни сотиш ҳажмидан ажратмалар (ҚҚ, акциз солиғини чегирган ҳолда)	114543,5
1.2	Тайёрлов, воситачилик, таъминот-сотиш ташкилотлари маблағларидан ажратмалар- товар айланишидан (ҚҚ солиғини чегирган ҳолда); савдо корхоналари, жумладан, умумий овқатланиш корхоналари томонидан ажратмалар- товар айланишидан; улгуржи ва чакана дорихоналарнинг ялли даромадидан ажратмалар	28557,8
1.3	Банклар, сугурта ташкилотлари, видеосалонлар, аукционлар, казинолар, видео ва аудиокассеталарни кўпайтириш, ижарага бериш, пул ютуқли автомат ўйинлари, лотерея ўйинларидан, шунингдек, оммавий концерт-томоша тадбирларини ўтказишдан даромад олувчи корхоналар маблағларидан -даромаддан ажратмалар	6518,2
2	Автотранспорт корхоналари томонидан маблағлардан ажратмалар- ҚҚСни чегирган ҳолда маҳсулотлар (ишлар, хизматлар) реализацияси ҳажмидан	2999,8
3	Сотиб олинган ва вақтинчалик олиб кириладиган автотранспорт воситалари кийматида ушбу воситаларни сотиб олганлар (фойдаланувчилар) томонидан Ўзбекистон Республикаси ички ишлар идораларида рўйхатдан ўтказиш чоғида тўланадиган йиғимлар:	12206,3
	Жумладан:	
3.1	Енгил автомобилнинг нархидан йиғим	9303,4
3.2	Бошқа автотранспорт воситалари: автобуслар, юк машиналари, махсус автомобиллар нархидан йиғим	2902,9
4	Чет эл давлатларидан Ўзбекистон Республикаси ҳудудига кириб келган автотранспорт воситалари учун тўлов	7395,4
	Жами даромадлар	172221,0

Манба: Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2004 йил 28 декабрдаги 610-сон Қарори.

16-жадвалда Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги ҳузуридаги Республика Йўл жамғармасининг 2007 йилги даромадлари кўрсатилган. Жадвал маълумотларидан кўриниб турибдики, Республика йўл жамғармасининг даромадлари 292996,0 млн. сўмни ташкил этди. Республика йўл жамғармасида 2007 йил бошига 26,0 млн. сўм қолдиқ қолди. Автомобиль йўлларида фойдаланувчилардан мажбурий ажратмалар микдори 272700,0 млн. сўмни, яъни 93,1 фоизни ташкил этди. Сотиб олинган ва вақтинчалик олиб кириладиган автотранспорт

воситалари қиймагидан ушбу воситаларни сотиб олганлар (фойдаланувчилар) томонидан ички ишлар идораларида рўйхатдан ўтказиш чоғида тўланадиган жами йиғимлар миқдори 9110,0 млн. сўмни, яъни 3,1 фоизни ташкил этди. Чет эл давлатларидан Ўзбекистон Республикаси ҳудудига кириб келган автотранспорт воситалари учун тўлов миқдори 9860,0 млн. сўмга, яъни 3,4 фоизга тенг, бошқа тушумлар миқдори 1300,0 млн. сўмни, яъни 0,4 фоизни ташкил этди.

16-жадвал.

**Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги ҳузуридаги
Республика Йўл жамғармасининг 2007 йилги
даромадлари**

(млн. сўмда)		
Т.р	Кўрсаткичлар	Миқдори
	Даромадлар, жами	292996,0
	2007 йил бошига қолдиқ	26,0
	Даромадлар	292970,0
1.	Корхоналар, ташкилотлар ва хўжалик бирлашмалари томонидан махсулотлар (ишлар, хизматлар)ни сотиш ҳажмидан ажратмалар (ККС, акциз солиғини чегирган ҳолда)	272700,0
2	Сотиб олинган ва вақтинчалик олиб кириладиган автотранспорт воситалари қиймагидан ушбу воситаларни сотиб олганлар (фойдаланувчилар) томонидан Ўзбекистон Республикаси ички ишлар идораларида рўйхатдан ўтказиш чоғида тўланадиган йиғимлар:	9110,0
3	Чет эл давлатларидан Ўзбекистон Республикаси ҳудудга кириб келган автотранспорт воситалари учун тўлов	9860,0
4	Бошқа тушумлар	1300,0

Манба: Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2006 йил 18 декабрдаги 532-сон Қарори.

Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги ҳузуридаги Республика Йўл жамғармасига тушумлар жойларда солиқ инспекцияларига ва Давлат Божхона қўмитасининг ҳудудий бошқармаларига хизмат кўрсатувчи тегишли банкларда очилган жамғарманинг транзит ҳисоб

рақамлари орқали Марказий банкнинг Тошкент шаҳри бошқармаси ҳисоб-китоб-касса марказидаги унга тегишли махсус ҳисоб рақамига ўтказилади.

Қуйидагилар мажбурий ажратмалар ва тўловларни тўлашдан озод этилади:

- Давлат бюджетдаги ташкилотлар ва муассасалар (фаолият ихтисослиги бўйича ишларни бажариш ва хизматлар кўрсатишдан тушган даромадлар);

- бюджетдан дотация олувчи томоша кўрсатиш билан боғлиқ корхоналар, санаторийлар, дам олиш уйлари ва пансионатлар;

- йўл ҳўжалиги ташкилотлари - умумий фойдаланишдаги автомобиль йўлларини сақлаш, таъмирлаш, реконструкция қилиш ва қуриш бўйича ишларни бажаришдан олинadиган даромадлар бўйича;

- Ўзбекистон Республикаси Марказий банки, Ўзбекистон Республикасининг Тикланиш ва тараққиёт жамғармаси, Молия вазирлиги ҳузуридаги қишлоқ ҳўжалиги техникаси билан таъминлашни давлат томонидан рағбатлантириш жамғармаси;

- мотоараваларга ва автомобилларга эга бўлган ва уларни сотиб олган барча гуруҳларга тегишли бўлган ногиронлар;

- ихтисослаштирилган тармокдан "ЎЗДЭУавто" қўшма корхонаси томонидан ишлаб чиқарилган янги автомобилларни сотиб олаётган фуқаролар, шунингдек, ҳада шартномаси асосида яқин қариндошлардан (ота-оналар, болалар, ака-укалар, опа-сингиллар, эр, хотин) автомобиллар ва мотоаравачалар олувчи фуқаролар;

- юридик шахслар - фаолиятининг асосий тури йўловчилар ташиш бўлган - йўловчилар ташишни амалга оширувчи транспорт воситалари бўйича (енгил автомобиллар ва йўналиш таксиларидан ташқари);

- 40 тоннадан ортиқ юк кўтарадиган конларда ишлатиладиган автосамосвалларни сотиб олаётган корхоналар.

Республика Йўл жамғармасига мажбурий ажратмалар ва йигимларни тўлаш тартиби ва ставкалар миқдори Давлат бюджети тасдиқланиши билан бир вақтда ҳар йили Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси томонидан белгиланади ва Ўзбекистон Республикаси Давлат Солиқ қўмитаси томонидан маблағ тўловчиларга етказилади.

4.3. Харажатларни Йўл жамғармаси маблағларидан молиялаштириш

«Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги ҳузуридаги Республика йўл жамғармаси даромадларини шакллантириш ва маблағларини сарфлаш тартиби тўғрисида»ги Низом жамғарманинг маблағларини тушиш ва сарфланиш тартибини белгилаб берди. "Автомобиль йўллари тўғрисида"ги Ўзбекистон Республикаси қонунининг 10-моддасига мувофиқ, йўл ишларини молиялаштириш, умумий фойдаланиладиган автомобиль йўлларини қуриш, реконструкция қилиш, таъмирлаш ва сақлаш Республика Йўл жамғармаси маблағлари ҳисобига амалга оширилади.

Республика Йўл жамғармаси маблағлари мамлакат йўл ҳўжалигини ривожлантиришнинг давлат дастурини молиялаштириш, илмий-техника тараққиёти, ходимлар малакасини ошириш ва ушбу ҳўжаликни бошқаришни такомиллаштиришга йўналтирилади. Умумий фойдаланиладиган автомобил йўллари тармоғини ривожлантириш ва табиий офатларни тугатиш даражаларини тенглаштириш мақсадида Республика йўл жамғармасидан Қорақалпоғистон Республикаси ва вилоятларга субвенциялар ҳамда дотациялар ажратилиши мумкин. Вилоят ва туман йўл жамғармаларининг маблағлари умумий фойдаланиладиган автомобиль йўлларини сақлаш, таъмирлаш, реконструкция қилиш ва қуришга йўналтирилади. Ички ҳўжалик автомобил йўллари корхоналарнинг ўз маблағлари ҳисобига сақлаб турилади.

Умумий фойдаланиладиган автомобиль йўлларини ремонт қилиш ва сақлаш харажатлари 109944,0 млн. сўмни, яъни 63,8 фоизни, умумий фойдаланиладиган автомобил йўлларини қуриш ва реконструкция қилиш харажатлари 31500,0 млн. сўмни, яъни 18,2 фоизни, Тошкент шаҳрининг айланма йўлларини реконструкция қилиш харажатлари миқдори 10000,0 млн. сўмни, яъни 5,8 фоизни ташкил этди. Салмоғи бўйича биринчи ўринда умумий фойдаланиладиган автомобил йўлларини ремонт қилиш ва сақлаш харажатлари, иккинчи ўринда умумий фойдаланиладиган автомобил йўлларини қуриш ва реконструкция қилиш харажатлари, учинчи ўринда Тошкент шаҳрининг айланма йўлларини реконструкция қилиш харажатлари, тўртинчи ўринда умумий фойдаланиладиган автомобил йўлларини лойиҳалаштириш харажатлари туради.

**Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги ҳузуридаги
Республика Йўл жамғармасининг 2005 йилги асосий
харажатлари**

(млн. сўмда)

	Кўрсаткичлар	Миқдори
Т.р	Харажатлар	172221,0
1	Умумий фойдаланиладиган автомобил йўлларини лойиҳалаштириш харажатлари	2450,0
2	Умумий фойдаланиладиган автомобил йўлларини қуриш ва реконструкция қилиш харажатлари	31500,0
3	Умумий фойдаланиладиган автомобил йўлларини ремонт қилиш ва сақлаш харажатлари	109944,0
4	Умумий фойдаланиладиган автомобил йўлларини сақлаш учун машина ва механизмларни сотиб олиш	8500,0
	Харажатлар	
5	Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги ҳузуридаги Республика Йўл жамғармасининг бошқарув аппарати харажатлари	274,0
6	«Ўзавтойўл» ДАК марказий бошқарув аппарати харажатлари	250,0
7	«Ўзавтойўл» ДАК ҳудудий йўл-қурилиш корхона ва ташкилотларининг бошқарув аппарати харажатлари	1450,0
8	Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2003 йил 21 августдаги 361-сон Қарори бўйича резерв харажатлар	7573,0
9	Тошкент шаҳрининг айланма йўлларини реконструкция қилиш харажатлари	10000,0
10	Бошқа жорий харажатлар	280,0
	Жумладан:	
10.1	Республика йўл жамғармалари ўртасидаги ўзаро шартномаларни бажариш, ДБК ва банк ходимларини боғжона постларида валюта тушумларини йиғиш ва назорат қилиш харажатлари	280,0
	Жами даромадлар	172221,0

Манба: Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2004 йил 28 декабрдаги 610-сон Қарори.

17-жадвалда Молия вазирлиги ҳузуридаги Республика Йўл жамғармасининг 2007 йилги харажатлари кўрсатилган.

Жадвал маълумотларидан кўриниб турибдики, Республика Йўл жамғармасининг 2007 йилги харажатлари 2922996,0 млн. сўмни ташкил этди. Жумладан, Республика Йўл жамғармаси харажатларида умумий фойдаланиладиган автомобиль йўлларини лойиҳалаштириш харажатлари миқдори 3400,0 млн. сўмни, яъни 1,2 фоизни, умумий фойдаланиладиган автомобиль йўлларини ремонт қилиш ва сақлаш харажатлари 154644,8,0 млн. сўмни, яъни 52,8 фоизни, умумий фойдаланиладиган автомобиль йўлларини қуриш ва реконструкция қилиш харажатлари 83097,0 млн. сўм, яъни 28,4 фоизни ташкил этди.

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2003 йил 21 августдаги 361-сон Қарори бўйича резерв харажатлари миқдори 11100,0 млн. сўмни, яъни 3,8 фоизни ташкил этган бўлса, Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2006 йил 9 октябрдаги «Ўзбекистон Республикасининг 2007 йилги инвестиция дастури тўғрисида»ги 484-сон Қарорига асосан амалга ошириладиган харажатлар 18832,0 млн. сўмни, яъни 6,4 фоизни ташкил этди.

Салмоғи бўйича биринчи ўринда умумий фойдаланиладиган автомобиль йўлларини ремонт қилиш ва сақлаш харажатлари, иккинчи ўринда умумий фойдаланиладиган автомобиль йўлларини қуриш ва реконструкция қилиш харажатлари, учинчи ўринда давлатнинг инвестиция дастури харажатлари, тўртинчи ўринда резерв харажатлари туради.

Йўл жамғармасига келиб тушадиган ва автомобиль йўлларини сақлаш ҳамда таъмирлашга ажратиладиган суммаларнинг мутлақ ортиши, ҳақиқий ифодаларда бўлса-да, улардан кўпчилигининг ҳолати ко-ниқарсизлигича қолмоқда. Йўлларда диагностика кузатуви ўтказилмаётганлиги сабабли уларнинг техник ҳолатининг ўзгариши тўғрисидаги ишончли маълумотлар мавжуд эмас, бу эса таъмирлаш ишларининг аниқ манзилли режалаштирилишини мураккаблаштиради ва уларнинг бажарилиш сифатини баҳолашга имконият бермайди. Шу билан бирга, жамғарманинг йўл хўжалигини қўллаб-қувватлашга йўналтирилган харажатлари миқдори республикадаги Иқтисодиёт, Соғлиқни сақлаш, Молия, Мудофаа, Ички ишлар вазирликларининг бюджетларидан ортиқ, Қишлоқ ва сув хўжалиги, Олий таълим, Халқ таълими вазирликларининг бюджетларидан эса кам.

**Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги ҳузуридаги
Республика Йўл жамғармасининг 2007 йилги
асосий харажатлари,**

(млн.сўмда)

	Кўрсаткичлар	Микдори
	Харажатлар	292996,0
1	Умумий фойдаланиладиган автомобиль йўлларини лойиҳалаштириш харажатлари	3400,0
2	Умумий фойдаланиладиган автомобиль йўлларини куриш ва реконструкция қилиш харажатлари	83097,0
3	Умумий фойдаланиладиган автомобиль йўлларини ремонт қилиш ва сақлаш харажатлари	154644,8,0
4	Умумий фойдаланиладиган автомобил йўлларини сақлаш учун машина ва механизмларни сотиб олиш харажатлари	11500,0
5	Йўл жамғармасининг бошқарув аппарати харажатлари	560,0
6	«Ўзавтойўл» ДАК марказий бошқарув аппарати харажатлари	260,0
7	«Ўзавтойўл» ДАК ҳудудий йўл-қурилиш корхона ва ташкилотларининг бошқарув аппарати харажатлари	1840,0
8	Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2003 йил 21 августдаги 361-сон Қарори бўйича резерв харажатлар	11100,0
9	Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2006 йил 9 октябрдаги «Ўзбекистон Республикасининг 2007 йилги инвестиция дастури тўғрисида»ги 484-сон Қарори	18832,0
10	Бошқа жорий харажатлар	280,0
	Жумладан:	
10.1	Республика Йўл жамғармалари ўртасидаги ўзаро шартномаларни бажариш, ДБК ва банк ходимларини божхона постларида валюта тушумларини йиғиш ва назорат қилиш харажатлари	390,0
	Йўл қурилиш ишлари учун захира	7372,2

Манба: Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2006 йил 18 декабрдаги ПҚ-632-сон Қарори.

Энг юқори ялли худудий маҳсулотга (ЯХМ) эга бўлган бешта худудга — Тошкент шаҳри, Навоий, Бухоро, Тошкент ва Андижон вилоятларига — жамғарманинг умумий харажатларининг 63,5% и тўғри келган. Энг паст ЯХМга эга бўлган бешта худудга — Қорақалпоғистон Республикаси, Наманган, Самарқанд, Жиззах ва Хоразм вилоятларига маблағларнинг 17,8% и тўғри келган, холос. Йўл ҳўжалигига ажратиладиган барча маблағлардан фойдаланишнинг комплекс самарадорлиги кўпинча нафақат уларнинг мутлак миқдори, балки фойдаланиш таркиби, хусусан, автомобиль йўлларининг эксплуатацияси ва янги қурилишга бўлган маблағ пропорциялари билан ҳам аниқланади. Йўл тармоғи етарлича молиялаштирилмаганда маблағларни тақсимлашда мақбул мутаносибликларни кузатиш муҳим аҳамият касб этади. Бундай ҳолатда янги қурилишнинг ортиши ҳисобига мавжуд йўлларнинг эксплуатация қилиниши учун маблағларнинг камайиши охиригисининг капиталталаблиги сабабли самарасиз ҳисобланади. Йўлларнинг реконструкция қилиниши уларнинг доимий таъмирланиши ва 10-20 йил сақлаб турилишига қараганда уч баравар қимматга тушади.

Жамғарма бошқарув кенгаши Жамғарманинг юқори органидир. Жамғарман Бошқарув кенгашининг таркиби Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг Қарори билан тасдиқланади. Ижро этувчи дирекция Жамғарманинг ижро этувчи органи ҳисобланади, унинг тузилмаси ва ходимлари сони ҳам Вазирлар Маҳкамаси томонидан белгиланади. Ижро этувчи дирекциянинг таъминоти бюджет ташкилотлари учун белгиланган тартибда тасдиқланадиган харажатлар сметаси асосида Республика Йўл жамғармаси маблағлари ҳисобига амалга оширилади. Ижро этувчи дирекция Жамғарма даромадлари ва харажатларини ижро этилиши тўғрисида бухгалтерия ҳисоботи тузади ҳамда Бошқарув кенгаши томонидан тасдиқлангандан кейин Молия вазирлигига тақдим этади ва Республика Йўл жамғармаси маблағларини йиғиш масалалари бўйича тушунтиришлар беради.

Жамғарма Бошқарув кенгаши:

❖ Ўзбекистон Республикаси Давлат Солиқ қўмитаси иштирокида жамғармага тўловларнинг тўлиқ ва ўз вақтида тўланишини таъминлаш масалалари юзасидан айрим вазирликлар ва идораларнинг ҳисоботларини эшитади;

❖ Жамғарманинг ижро этувчи дирекцияси ва “Ўзавтойўл” давлат-акциядорлик компаниясининг автомобиль йўллари тармоғини ривож-

лантириш ва такомиллаштиришнинг белгиланган тартибда тасдиқланган дастурлари, шунингдек, уларга комплекс хизмат кўрсатишни ҳамда зарур даражадаги техник ҳолати ва ўтказиш имкониятларини таъминлаш тадбирларидан келиб чиққан ҳолда жамғарма харажатларининг асосий йўналишлари, маблағлардан фойдаланиш устуворликлари тўғрисидаги таклифларини кўриб чиқади;

- ❖ ижро этувчи дирекциянинг амалга оширилаётган ишлар тўғрисидаги ҳисоботларини эшитади;

- ❖ Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасига Жамғарма даромадларини шакллантириш ва сарфлаш тартибини такомиллаштириш юзасидан таклифлар киритади;

- ❖ Республика Йўл жамғармаси маблағларидан фойдаланишнинг қонунийлиги ва мақсадли фойдаланилишини назорат қилади;

- ❖ Жамғарма даромадлари ва харажатларини ижро этиш билан боғлиқ бошқа ваколатларни амалга оширади.

Республика Йўл жамғармаси маблағлари Марказий банкнинг Тошкент шаҳри бошқармаси ҳисоб-китоб-касса марказидаги Жамғарманинг махсус мақсадли ҳисоб рақамида жамланади. Молия вазирлиги ҳузуридаги Жамғарманинг Ижро этувчи дирекцияси Жамғарма маблағларини тасарруф этувчи ҳисобланади. Жамғарманинг даромадлари ва харажатлари, маблағлар шаклланиши ва сарфланишининг мақсадли йўналиши сақлаб қолинган ҳолда Ўзбекистон Республикасининг йиғма бюджети таркибига киритилади ва Республика Йўл жамғармаси махсус ялпи балансида акс эттирилади.

Жамғармага тушумлар туман (шаҳар) солиқ инспекцияларига ва Давлат божхона қўмитасининг ҳудудий бошқармаларига хизмат кўрсатувчи тегишли банкларда очилган Жамғарманинг транзит ҳисоб рақамлари (банкнинг баланс ҳисоб рақами 20207) орқали Марказий банкнинг Тошкент шаҳри бошқармаси ҳисоб-китоб-касса марказидаги (банкнинг баланс ҳисоб рақами 21508) махсус ҳисоб рақамига ўтказилади.

Республикамызда 2003 йилнинг 1 октябридан бошлаб йўл хўжалигини бошқариш тузилмасидаги Республика, вилоят ва маҳаллий йўл жамғармалари тугатилди ҳамда Молия вазирлиги ҳузурида Республика йўл жамғармаси тузилди. Ушбу йўл жамғармаси маблағларни йиғиш ва тушумларнинг тўлиқлигини назорат қилиш вазифаларини Ўзбекистон Республикаси Давлат солиқ ва Давлат божхона қўмиталари зиммасига юклади. Шу тариқа Республика йўл жамғармасининг асосий вазифалари такомиллаштирилди.

**Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги хузуридаги
Республика Йўл жамғармасининг 2009 йилги даромадлари
ва харажатлари**

(млн. сўмда)

Т/р	Кўрсаткичлар	Миқдори
	Даромадлар жами	556913,6
1.	2009 йил бошига қолдиқ	35713,6
2.	Даромадлар	521200,0
2.1.	Корхоналар, ташкилотлар ва ҳўжалик бирлашмалари томонидан маҳсулотлар (ишлар, хизматлар)ни сотиш ҳажмидан ажратмалар	480000,0
2.2.	Сотиб олинган ва вақтинчалик олиб кирилаётган автотранспорт воситалари кийматидан ушбу воситаларни сотиб олганлар (фойдаланувчилар) томонидан Ўзбекистон Республикаси ИИБ органларида рўйхатдан ўтказиш чоғида тўланадиган йиғимлар:	28000,0
2.3.	Чет эл давлатларидан Ўзбекистон Республикаси ҳудудига кириб келган автотранспорт воситалари учун тўлов	11700,0
2.4.	Бошқа тушумлар	1500,0
	Харажатлар, жами	539320,0
1.	Умумий фойдаланиладиган автомобиль йўлларини лойиҳалаштириш харажатлари	4500,0
2.	Умумий фойдаланиладиган автомобиль йўлларини қуриш ва реконструкция қилиш харажатлари	224997,0
	Йўл бўйидаги аҳоли пунктларини ободонлаштириш	5835,0
3.	Умумий фойдаланиладиган автомобиль йўлларини таъмирлаш ва сақлаш харажатлари	267099,0
	Йўл бўйидаги аҳоли пунктларини ободонлаштириш	17876,0
4.	Умумий фойдаланиладиган автомобиль йўлларини сақлаш учун машина ва механизмларни сотиб олиш харажатлари	13500,0
5.	Йўл жамғармасининг бошқарув харажатлари	1522,0
6.	«Ўзавтойўл» ДАК марказий бошқарув апарати харажатлари	422,0
7.	«Ўзавтойўл» ДАК ҳудудий йўл-қурилиш корхона ва	3080,0
8.	ташкilotларининг бошқарув харажатлари	17200,0
9.	Умумий фойдаланиладиган автомобиль йўлларини қуриш, реконструкция қилиш ва сақлаш харажатлари	7000,0
10.	Бошқа харажатлар	600,0
11.	2009 йил охирига қолдиқ	16993,6

Манба: Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2008 йил 29 декабрдаги
1024-сон Қарори.

Республика йўл жамғармасига мажбурий ажратмалар ва йиғимлар давлат солиқлари ва йиғимларига тенглаштирилади, уларнинг миқдори ҳар йили Давлат бюджети тасдиқланиши билан бир вақтда белгиланади. Ажратмалар солиқ солиш объектидан ва тасдиқланган ставкадан келиб чиқиб, ҳар ойда қуйидагича ҳисоблаб чиқилади:

- ягона солиқ тўлови тўламайдиган микрофирмалар ва кичик корхоналар томонидан - йилнинг ҳар чорагида ҳисобот чорагидан кейинги ойнинг 25-кунидан кечикмай;

- микрофирмалар ва кичик корхоналар тоифасига тегишли бўлмаган тўловчилар томонидан - ҳисобот ойдан кейинги ойнинг 15-кунидан кечикмай;

- ажратмалар ҳисобот ойдан кейинги ойнинг 20-кунидан кечикмай, тўланади.

Мажбурий ажратмаларнинг ортиқча тўланган суммаси келгуси тўловлар ҳисобига ўтказилади ёки солиқ органларининг ортиқча тўлов мавжудлиги тўғрисидаги хулосасига кўра туман молия бошқармаси билан келишилган ҳолда солиқ тўловчининг ёзма аризаси олинган кундан бошлаб 30 кун муддатда қайтарилади.

Таъкидлаш лозимки, ишлаб чиқариш инфратузилмаси хизмат кўрсатиш ҳажмини юқори суръатларда ўстиришга мавжуд базалар асосида эришиб бўлмайди. Шу сабабли 2008 йилда ишлаб чиқариш инфратузилмаси базаларини янгилаш борасида аҳамиятли ишлар амалга оширилди.

Жадвалдан кўринадики, 2009 йилда темир йўл участкаларини электрлаштиришни 3 баравардан кўпроқ, темир йўллари модернизациялаш ва реконструкциялашни 127,3%, темир йўл разъездлари ва корхонага кириш йўллари қуришни 125%, кўприklar қуришни 121,4%, юқори вольтли линияларни қуришни 184,2% га ўстириш кўзда тутилмоқда.

Ишлаб чиқариш инфратузилмаси таркибида автомобиль йўллари тармоғи ҳам муҳим аҳамият касб этади. Бугунги кунда мазкур тармоқнинг умумий узунлиги 183,6 минг километрни ташкил этиб, шундан 23,2% умумий фойдаланишдаги автомобиль йўлларини, 36,6% хўжаликлараро қишлоқ йўлларини, 33,6% қишлоқ ва шаҳар кўчаларини, 3% корхоналарга қарашли йўллари, 3,6% турли идораларга қарашли йўллари ташкил этади.

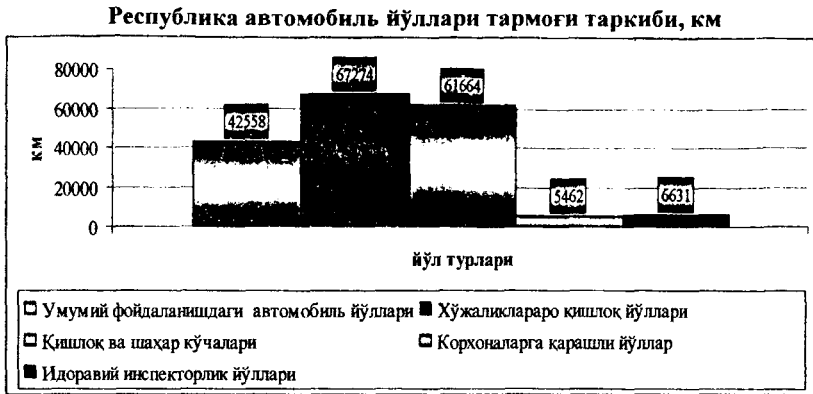
**Ишлаб чиқариш инфратузилмаси базаларини
янгилаш бўйича ишлар ҳажми**

Ишлаб чиқариш инфратузилмаси тармоқлари	Ўлчов бирлиги	2008 йил	2009 йилга мўлжал	Ўсиш суръати, %
Темир йўллارни модернизациялаш ва реконструкциялаш	км	220	280	127,3
Темир йўл участкаларини электрлаштириш	км	28	86	307,1
Темир йўл локомотивларини янгилаш	бирлик	18	20	111,1
Юк вагонлари паркини янгилаш	бирлик	1543	1723	111,7
Йўловчи ташиш вагонлари паркини янгилаш	бирлик	8	8	100,0
Темир йўл кўприкларини куриш	бирлик	4	3	75,0
Темир йўл вокзалларини куриш ва модернизациялаш	бирлик	2	2	100,0
Темир йўл разъездлари ва корхонага кириш йўлларини куриш	бирлик	4	5	125,0
Автомобиль йўллари куриш ва реконструкциялаш	км	1728	1634	94,6
шу жумладан:				
халқаро аҳамиятдаги	км	472	518	109,7
Давлат аҳамиятидаги	км	764	619	81,0
маҳаллий аҳамиятдаги	км	492	497	101,0
Кўприклар куриш	бирлик	28	34	121,4
	п/м	2211	2962	134,0
Толали-оптик линияларни ётқизиш	км	535	70	13,1
Уяли алоқа узатувчи станцияларни ўрнатиш	дона	1697	500	29,5
35 Кв дан катта юқори вольтли линияларни куриш	км	232,3	427,9	184,2
6-10 Кв юқори вольтли линияларни куриш	км	250	149,7	59,9

Манба. Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислон Каримовнинг «Жаҳон молиявий-иқтисодий инқирози, Ўзбекистон шароитида уни бартараф этишнинг йўллари ва чоралари» номли асарини ўрганиш бўйича ўқув қўлланма. – Т.: Иқтисодиёт, 2009. 97б.

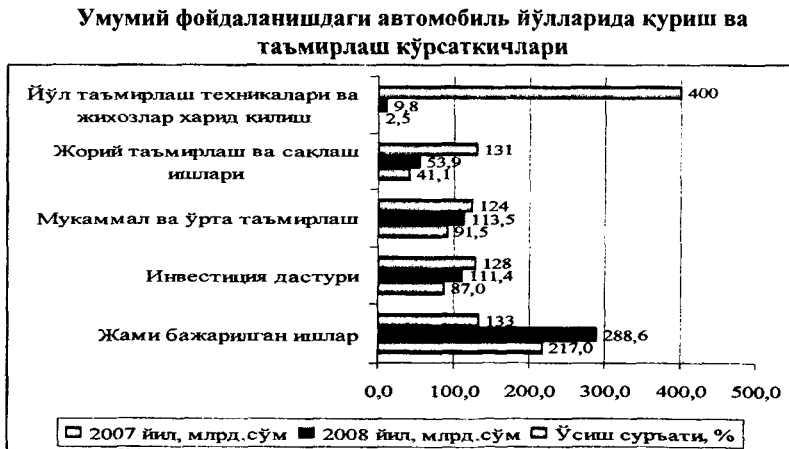
2008 йилда умумий фойдаланишдаги автомобиль йўлларида куриш ва таъмирлаш бўйича аҳамиятли ишлар амалга оширилди. Жумладан, жами 288,6 млрд. сўмлик (ўтган йилга нисбатан 133% кўп) ишлар бажарилди. Инвестиция дастури бўйича 111,4 млрд. сўм (128%), мукамал ва ўрта таъмирлаш бўйича 113,5 млрд. сўм (124%), жорий таъмирлаш бўйича 53,9 млрд. сўм (131%), йўл таъмирлаш техникалари ва жиҳозлар харид қилиш бўйича 9,8 млрд. сўм (4 барабар ортиқ) ҳажмда ишлар амалга оширилди.

3-диаграмма.

Манба. Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислом Каримовнинг «Жаҳон молиявий-иқтисодий инқирози, Ўзбекистон шароитида уни бартараф этишининг йўллари ва чоралари» номли асарини ўрганиш бўйича ўқув қўлланма. – Т.: Иқтисодиёт, 2009. 986.

4-диаграмма.

Манба. Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислом Каримовнинг «Жаҳон молиявий-иқтисодий инқирози, Ўзбекистон шароитида уни бартараф этишининг йўллари ва чоралари» номли асарини ўрганиш бўйича ўқув қўлланма. – Т.: Иқтисодиёт, 2009. 986.

Шунингдек, 2008 йилда хўжаликлараро қишлоқ автомобиль йўллари таъмирлаш бўйича 12671 млн. сўмлик, шу жумладан, ка-

махсулот ва моддий-техник ресурсларнинг йўл ташкилотларига ўз вақтида етказиб берилмаслиги, етказиб берилган маҳсулот сифатининг техник талабларга мос келмаслиги;

⇒ Йўл жамғармасидан республика ҳудудларига субвенциялар ва дотациялар ажратиш тизимининг такомиллашмаганлиги, шунингдек, улардан фойдаланишда қатъий тартиб-қоидаларнинг мавжуд эмаслиги;

⇒ йўлларнинг ишлаб чиқариш буюртмаларини жойлаштиришда ҳақиқий рақобатнинг мавжуд эмаслиги;

⇒ автомобиль йўллари бошқариш тизими органларининг такомиллаштирилмаганлиги;

⇒ йўл ҳўжалигини қонуний таъминлашнинг камчиликлари - ҳозирги вақтда йўл тармоғини ривожлантириш йўналишларини аниқлаб берадиган, автомобил йўллари молиялаштириш, лойиҳалаштириш, қуриш, реконструкция қилиш ва сақлаш жараёнида ўзаро муносабатда бўлган органлар ва ташкилотларнинг ҳуқуқ ва мажбуриятларини белгилайдиган қонуний ва меъёрий ҳужжатлар мавжуд эмаслиги.

Йўл ҳўжалигининг ёмон ҳолати билан боғлиқ харажатлар асосан, йўллардан фойдаланувчилар зиммасига юклатилади. Жаҳон банки томонидан амалга оширилган тадқиқотлар шуни кўрсатдики, йўлларни таъмирлаш ва сақлаш харажатларининг "иқтисод қилиниши" транспорт хизматлари қийматининг, демак, ташиладиган товарлар умумий қийматининг ортиши билан боғлиқ бўлади.

Жаҳон Тикланиш ва тараққиёт банки мутахассислари томонидан амалга оширилган таҳлил шуни кўрсатдики, Йўл жамғармаси барча йўл ишларини молиялаштирганда, янги йўлларни қурилиши учун харажатлар мавжуд йўл тармоғининг эксплуатация қилиниши бўйича ишларнинг молиялаштирилишини сиқиб чиқариш хавфи туғилади. Бунга йўл қўймаслик учун, бир қатор мамлакатлар қонунчилигида янги йўлларнинг қурилиши мавжуд йўлларнинг таъмирланиши ва сақлаб турилиши бўйича барча зарур ишлар амалга оширилганидан сўнггина, йўл жамғармаси томонидан молиялаштирилиши мумкинлиги кўзда тутилган.

Шундай қилиб, йўл ҳўжалиги фаолияти самарадорлигининг ошиши бир қатор ижобий ҳолатларга олиб келади:

- ◆ юк ва йўловчи ташиш бўйича жорий харажатлар камаяди;
- ◆ йўл-транспорт ҳодисалари ва ундан келадиган зарарлар камаяди;

питал таъмирлаш бўйича 1371 млн. сўмлик, ўрта таъмирлаш бўйича 4617 млн. сўмлик, жорий таъмирлаш бўйича 6683 млн. сўмлик иш бажарилди. Бунинг натижасида 4702 минг кв.м ҳажмдаги йўл тўлиқ таъмирдан чиқарилди.

4.4. Йўл жамғармаси фаолиятини такомиллаштириш

Бугунги кунда республикамиз молия тизимида муҳим ўрин тутган бюджетдан ташқари давлат жамғармаларининг, хусусан, Республика Йўл жамғармасини самарали бошқарилишида хорижий мамлакатлар тажрибаларидан кенг фойдаланилиб, унинг фаолияти янада такомиллаштирилмоқда. Республика йўл жамғармаси даромад ва харажатларини самарали бошқаришнинг зарур чора-тадбирлари ишлаб чиқилмоқда. Шунинг учун ҳам, бугунги кунда иқти-содий рағбатлантириш механизми такомиллаштирилмоқда.

Республика Йўл жамғармасини автомобиль йўлларининг қурилиши ва реконструкцияси учун қилинган харажатларининг сезиларли даражада ортиши мос равишда улар тармоғининг кенгайиши ва сифатининг ошиши билан кузатилмаслиги ҳам табиий.

Бугунги кунда, йўл ҳўжалигида мавжуд муаммоларнинг жиддий сабаблари қуйидагилар ҳисобланади:

⇒ инвестиция лойиҳаларининг техник-иқтисодий асосланиши ва нархлар шаклланиши амалиётининг такомиллашмаганлиги. Натижада смета қиймати билан таққослаганда объектларнинг ҳақиқий қийматининг сезиларли даражада ортиши содир бўлади;

⇒ йўл ишларига бўлган харажатлар кўпинча амалдаги молиялаштиришдан ортиқ бўлади, бу қарздорликнинг юзага келиши ва йўл корхоналари молиявий ҳолатининг ёмонлашишига олиб келади;

⇒ Йўл жамғармасига солиқ тўловлари бўйича қарздорликни қоплашнинг такомиллашган тизими мавжуд эмаслиги. Маҳаллий корхоналарнинг тўловга қодир эмаслиги шунга олиб келдики, уларнинг 2006 йилнинг 1 январь ҳолатига Жамғармага солиқ тўловлари бўйича қарздорлиги 59,7 млрд. сўмни ташкил этди. Мазкур қарздорликни реструктуризациялашнинг ҳаракатли механизмларини ишлаб чиқиш жамғарма даромадларини тўлдириш билан ҳолатни яхшилашнинг таянч элементи бўлиши мумкин;

⇒ Йўл жамғармаси маблағлари ҳисобидан молиялаштирила-диган, автомобил йўлларини қуриш, реконструкция қилиш, таъмирлаш ва сақлаш учун асосий моддий-техник ресурсларни марказлашган харид қилишнинг ташкил этилишидаги камчиликлар, айнан

♦ йўловчи ва юкларнинг йўлдаги вақти йўқотилишига чек қўйилади;

♦ атроф-муҳит ифлосланишининг олди олинади.

Йўл хўжалиги бутун дунёда рентабелсиз ҳисобланади, унинг ривожланиши ва тутиб турилишида бутун жамият манфаатларини намоён этувчи давлат катта роль ўйнайди. Шу билан бирга, давлат автомобиль йўлларининг қурилиши ва қўллаб-қувватланиши бўйича нодавлат компанияларнинг яратилиши, у ерга қўшимча маблағларни жалб этиш ва мавжуд ресурслардан янада самарали фойдаланишни таъминлаш мақсадида мазкур соҳада рақобат муҳитини шакллантиришдан манфаатдор бўлиши лозим. Шунинг учун давлат йўл ишларини ишлаб чиқариш буюртмаларига жойлаштирган ҳолда, давлат ва хусусий қурилиш компаниялари ўртасида рақобат муҳитини яратиши лозим.

Жаҳон тажрибаси шундай хулоса қилишга имкон беради: бюджет маблағларининг етишмаслигини ҳис қилмайдиган мамлакатларда фақат давлат ҳисобига йўл хўжалигини керакли даражада ривожлантириб бўлмайди. Шу муносабат билан йўлларни пуллик асосда қуриш ва эксплуатация қилиш лойиҳаларини ишлаб чиқиш йўли билан қўшимча молиялаштириш манбаларини қидиришга эътибор қаратиш мақсадга мувофиқ бўлади.

Автомобиль йўлларининг пуллик участкаларидаги узунлиги, масалан АҚШда – 8 минг км, Францияда – 9 минг км, Японияда – 7,9 минг км, Италияда – 5,1 минг км ни ташкил этади. Бизнинг мамлакатимиздаги ягона пуллик автойўл объекти Амударё орқали Қорақалпоғистон Республикасига ўтиладиган понтон кўприк ҳисобланади. Таъкидлаш жоизки, автомобилт йўллари ва йўл объектларини пуллик асосда эксплуатация қилишга ўтказиш уларнинг транспорт-эксплуатация ҳолати ва ҳаракатланиш шарт-шароитларини яхшилаш бўйича чора-тадбирлар комплекси бажарилганидан сўнггина амалга оширилиши мумкин. Шундай экан, йўл хўжалигида хусусий секторнинг ривожланиши йўл хўжалиги сифатини ошириш, соҳани молиялаштириш шарт-шароитларини яхшилаш учун зарур чора-тадбир ҳисобланади.

Йўл қурилишини бошқариш тизимини такомиллаштириш, умумий фойдаланиладиган замонавий автомобиль йўллари тармогини янада ривожлантириш, ортиқча бошқарув тузилмаларини қисқартириш, умумий фойдаланиладиган автомобиль йўлларини сақлаш, таъмирлаш, реконструкция қилиш ва қуриш учун йўналтирила-

диган маблаглардан фойдаланиш самарадорлигини ошириш мақсадида Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Умумий фойдаланиладиган автомобиль йўллари қуриш ва улардан фойдаланишни бошқариш тизимини такомиллаштириш тўғрисида»ги 2003 йил 19 августдаги ПФ-3292 Фармони қабул қилинди. Мазкур Фармонга мувофиқ, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси қурилиш ва йўл-транспорти коммуникациялари комплекси, "Ўзавтойўл" концерни, йўл хўжалиги тизими бирлашмалари, корхоналари ва ташкилотларининг таклифларига асосан Ўзбекистон автомобиль йўллари қуриш ва фойдаланиш давлат акциядорлик концерни Автомобиль йўллари қуриш ва фойдаланиш Давлат акциядорлик компанияси («Ўзавтойўл» ДАК) этиб қайта ташкил қилинди.

«Ўзавтойўл» давлат акциядорлик компанияси фаолиятининг асосий вазифалари ва йўналишлари қуйидагилардан иборат:

- республикада автомобиль йўллари тармоғини ривожлантириш ҳамда такомиллаштиришда ягона техникавий, инвестиция ва ташқи иқтисодий сиёсатни ўтказиш;

- умумий фойдаланиладиган автомобиль йўллари, кўприklar, тоннеллар, халқаро ва давлат аҳамиятига эга бўлган кўприklar ҳамда тоннелларга комплекс хизмат кўрсатиш ва уларни тегишли техник ҳолатда сақлаш, ўтказиш қобилиятини, шунингдек, компания таркибига кирувчи пудрат ташкилотлари фаолиятини таъминлаш борасидаги ишларни мувофиқлаштириш;

- автомобиль йўллари тармоғини ривожлантириш ҳамда такомиллаштириш истиқболларини белгилаш;

- умумий фойдаланиладиган автомобиль йўлларини лойиҳалаш, қуриш, реконструкция қилиш, таъмирлаш, сақлаш ва улардан фойдаланиш масалаларининг комплекс ҳал этилишини таъминлаш;

- умумий фойдаланиладиган автомобиль йўлларида қурилиш, таъмирлаш ва қайта тиклаш ишларини амалга ошириш чоғида белгиланган қоида ва сифат стандартларига риоя этилишини назорат қилиш.

Умумий фойдаланиладиган автомобиль йўлларини қуриш ва реконструкция қилиш ишларини амалга ошириш ҳудудий шўъба йўл қурилиш ташкилотлари зиммасига, автомобиль йўллари ва йўл инфратузилмасига комплекс хизмат кўрсатиш ҳамда уларнинг техник ҳолати устидан доимий назоратни амалга ошириш эса туман йўл хўжалиги пудрат таъмирлаш-эксплуатация корхоналари зиммасига юкланади.

Қорақалпоғистон Республикаси ва вилоятларда "Ўзавтойўл" компаниясининг "Ўзавтойўл" ҳудудий давлат-акциядорлик бирлашмалари негизида юридик шахс ҳуқуқига эга бўлган ҳудудий шўъба йўл қурилиш ташкилотлари (Қорақалпоқавтойўл, Андижонавтойўл, Бухороавтойўл, Жиззахавтойўл, Қашқадарёавтойўл, Навоийавтойўл, Наманганавтойўл, Самарқандавтойўл, Сурхондарёавтойўл, Сирдарёавтойўл, Тошкентавтойўл, Фарғонаавтойўл, Хоразмавтойўл) ташкил қилинди. "Ўзавтойўл" компанияси таркибида туман автомобиль йўллари бошқармалари, эксплуатация-линия, йўллардан фойдаланиш, йўл-кўприклардан фойдаланиш бошқармалари негизида туман йўл хўжалиги пудрат таъмирлаш-эксплуатация корхоналари тузилди.

Асосий таянч тушунчалар

Йўл хўжалиги, бюджетдан ташқари фондар, Бошқарув кенгаши, давлат мақсадли жамғармалари, Йўл хўжалиги фаолияти, бандлик даражаси, Республика йўл жамғармаси, автомобиль йўллари тармоғи, умумий фойдаланиладиган йўллар, «Ўзавтойўл» ДАК ҳудудий йўл-қурилиш корхонаси, мажбурий ажратмалар, йигимлар.

Такрорлаш учун саволлар ва топшириқлар

1. Республикамизда йўл хўжалигининг аҳамиятини тушунтиринг.
2. Хорижий мамлакатларда бюджетдан ташқари йўл жамғармалари фаолият кўрсатадими?
3. Республикамизда умумий фойдаланиладиган автомобиль йўллари тармоғини ривожлантиришнинг назарий асосларини кўрсатинг.
4. Республика Йўл жамғармаси фаолиятининг аҳамиятини тушунтиринг.
5. Вазирлар Маҳкамасининг «Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги ҳузуридаги Республика Йўл жамғармаси тўғрисида»ги Низомининг ҳуқуқий асослари нималардан иборат?
6. Республика Йўл жамғармасининг асосий функциялари нималардан иборат?
7. Республика Йўл жамғармаси даромадлари қандай шакллантирилади?
8. Республика Йўл жамғармасининг асосий харажатларини кўрсатинг.

V БОБ. ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИНИНГ ИШ БИЛАН ТАЪМИНЛАШГА КЎМАКЛАШУВЧИ ДАВЛАТ ЖАМЁАРМАСИ

5.1. Ўзбекистон Республикасида фуқаролар бандлигини таъминлаш сиёсатининг стратегияси ва тактикаси

Мамлакатимизда кучли ижтимоий сиёсат олиб бориладиган экан, Президентимиз кўрсатмалари бўйича қуйидаги муаммоларга алоҳида эътибор берилади:

- ❖ ишсизликка қарши курашиш, меҳнатга қобилиятли аҳолини иш жойлари билан таъминлаш муаммоларини ечиш;
- ❖ иқтисодиётнинг ижтимоий соҳаларини, ижтимоий инфратриштини ривожлантириш,
- ❖ таълим, соғлиқни сақлашни, спортни ривожлантириш бўйича дастурларни амалга татбиқ этиш;
- ❖ кам таъминланган оилаларни кучли ижтимоий ҳимоялаш.

Иш билан банд бўлган аҳолини таркибий жиҳатдан қайта тақсимлаш ҳамда меҳнатга лаёқатли ёшларни фаолиятнинг янги илғор тармоқларига ва соҳаларига жалб қилиш меҳнат салоҳиятидан самарали фойдаланишнинг хусусиятларидир. Ҳозир қишлоқ хўжалигида барча ижтимоий ишлаб чиқариш ходимларининг учдан бир қисмидан кўпроғи банд. Уларни бўшатиб олиш ва иқтисодиётнинг бошқа соҳаларига йўналтириш, таркибий ўзгаришлар қилиш ҳамда уни жадал ривожлантириш учун кенг имкониятлар очиб берилади. Шунинг учун ҳам ҳозир республикада ҳар бир фуқарога меҳнат фаолиятининг тури ва шаклини эркин танлаш учун имкониятлар яратилмоқда.

«Президентимиз ўз асарларида мамлакатимизда меҳнатни рағбатлантириш, иш ҳақини кўпайтириш ва аҳоли даромадлари ўсишини таъминлашга қаратилган сиёсатни амалга ошириш бўйича қўлга киритилган натижалар ҳақида алоҳида тўхталиб ўтдилар. Жамият аъзолари даромадлари даражаси улар турмуш фаровонли-

гининг муҳим кўрсаткичи ҳисобланиб, шу билан бирга алоҳида шахсларнинг дам олиши, билим олиши, соғлиғини сақлаши, энг зарур эҳтиёжларини қондириши имкониятларини белгилаб беради. Аҳоли пул даромадлари иш ҳақи, тадбиркорлик фаолиятдан олинadиган даромад, нафақа, пенсия, стипендия шаклидаги барча пул тушумларини, мулкдан фоида, дивиденд, рента шаклда олинadиган даромадларни, қимматли қўғозлар, кўчмас мулк, қишлоқ хўжалик маҳсулотлари, ҳунармандчилик буюмларини сотишдан ва ҳар хил хизматлар кўрсатишидан келиб тушадиган даромадларни ўз ичига олади»¹.

Республикамизда амалга оширилаётган ислохотларнинг иккинчи босқичида хотин-қизларни, айниқса, оналарни меҳнат билан банд қилиш ва уларнинг саломатлигини яхшилаш масалаларини ижтимоий сиёсатнинг муҳим йўналиши сифатида ҳал этиш вазифаси қўйилди.

Ижтимоий барқарорликка давлатнинг ижтимоий сиёсатининг йўналишлари орқали эришилиши маълум. Иқтисодий адабиётларда кўрсатилишича, ижтимоий сиёсатни асосий йўналишлари қуйидагилар ҳисобланади:

1. Фуқароларнинг иқтисодий фаолият, тадбиркорлик ва меҳнат қилиш эркинлиги, касб ва меҳнат соҳасини эркин танлаш бўйича кафолатланган конституциявий ҳуқуқларини таъминлаш. Меҳнатга лаёқатли аҳолининг ўзи меҳнат фаолияти шаклини эркин танлаш ҳуқуқидан фойдалана бориб, ўзини ва ўз оиласини моддий жиҳатдан зарур даражада таъминлаши, оиласининг фаровонлиги, соғлом авлодни камол топтириш учун жавобгар бўлиши керак.

2. Ижтимоий муҳофазалаш аниқ ва мақсадли йўналтирилган бўлиши керак. Аҳолини турли қатламларига алоҳида-алоҳида ёндашиш — ижтимоий муҳофазанинг янги тизимини ўзига хос хусусияти бўлиб қолмоғи лозим.

Самарали ижтимоий муҳофазалаш деганда жамиятнинг ҳар бир аъзосига маълум турмуш даражасини, ўз қобилиятининг (меҳнат, тадбиркорлик, шахсий) ривожлантириш ва улардан фойдаланиш, у ёки бу қобилиятлар йўқотилган тақдирда (кексалар, ногиронлар, касаллар, болалар ва бошқалар) кафолатларини таъминлайдиган иқтисодий муносабатлар тизими тушунилади.

¹ Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислам Каримовнинг «Жаҳон молиявий-иқтисодий инқирози, Ўзбекистон шароитида уни бартараф этишнинг йўллари ва чоралари» номли асарини ўрганиш бўйича ўқув қўлланма. – Т.: Иқтисодиёт, 2009. 346.

Қуйидаги кафолатлар унинг таркибий қисмлари бўлади:

❖ меҳнатга лаёқатлиларни иш билан бандлигини таъминлаш (ишликсиздан муҳофаза қилиш);

❖ меҳнатга лаёқатсизлар, ногиронлар ва аҳолининг бошқа ижтимоий заиф гуруҳларини нафақалар билан таъминлаш;

❖ меҳнат фаолиятидан олинган даромад ёки нафақа асосида нормал турмуш даражасини таъминлаш (бунга асосий моддий бой-ликлар, энг аввало, озиқ-овқат маҳсулоти истеъмоли ҳам кирити-лади);

❖ турар-жой, маданий хизматлар ва соғлиқни сақлаш хизмат-ларини минимал тенг меъёрга таъминлаш;

❖ замонавий малакавий ишчи кучини шакллантириш учун зарур бўладиган маълумотни олиш.

Ўзбекистоннинг ижтимоий сиёсатида ҳам, аҳолини ижтимоий ҳимоялашнинг муҳим шarti сифатида ҳам иш билан бандлик ва ишсизликдан ҳимоялаш сиёсатини давлат бюджетидан молиялаш-тириш дунёдаги кўпгина ривожланган мамлакатларнинг бой таж-рибасига асосланган. Аммо бу тажрибаларни кўпчилиги Ўзбекис-тоннинг ижтимоий сиёсатининг чора-тадбирларига мос ҳолда тако-миллаштирилмоқда.

Иш билан бандликнинг тўрт жиҳатини ҳисобга олиш керак бўлади:

- иш билан бандлик инсоннинг Конституцияда белгилаб берил-ган энг муҳим ҳуқуқи-меҳнат ҳуқуқи билан мустаҳкам боғлиқли-гидир;

- иш билан бандлик - ҳозирги кунда меҳнат фаоллигини оши-риш, меҳнатга қобилиятли фуқаролар ва уларнинг oilаларини тур-муш даражасини оширишнинг энг муҳим кафолатидир;

- ҳар кимнинг ва жамият фаровонлигининг негизи бўлган юқо-ри унумли меҳнатни шакллантирилишидир;

- меҳнат фаолияти инсонни ўзгартириши, унинг касбий имко-ниятларини очиб бериши ва кўпайтириши ҳамда шахснинг ривож-ланишини рағбатлантирилишидир.

Ижтимоий йўналтирилган иқтисодиётнинг энг муҳим мезони иш билан бандликка боғлиқ муносабатлардир. Иш билан бандликка ижтимоий сиёсатнинг ажралмас қисми сифатида қаралади. Иш билан бандлик муаммосининг ижтимоийлиги унинг аввал бошдан инсонга, унинг манфаатларига ва меҳнат соҳасидаги эҳтиёжларига қаратилганлиги билан белгиланади. «Агар ўтиш даврида аҳолининг

аксарият қисми кам таъминланган оилаларга мансуб эканлигини инobatга олсак, бу тоифа одамларни айрим корхона ҳамда ташкилотларнинг ва бюджетдан ташқари маблағлари, шунингдек, давлат бюджети, касаба уюшма маблағлари, мулкдор табақанинг хайрия фондлари ҳисобига «чорасизлик» даражасига туширмасликка қаратилган чора-тадбир сифатида қараш мақсадга мувофиқ бўлди»¹.

Ижтимоий сиёсатнинг бошқа жиҳатлари билан бирга қўшиб қаралганда иш билан бандликка ривожланишнинг асосий йўналишларидан бири деб қаралиши керак. Ушбу йўналишлар миллий иқтисодиётдаги молиявий, моддий ва меҳнат ресурсларини қайта гуруҳларга ажратишни, фан-техника тараққиётининг устувор йўналишларини, шунингдек, ишлаб чиқарувчи кучларни жойлаштириш, турмуш сифати даражасини ошириш йўллариини белгилаб беради. Иш билан бандлик муаммоларини ҳал қилишга, иқтисодиётни ислох қилишнинг муваффақиятини эътироф қилиш ва ҳал этиш ҳам маълум даражада боғлиқдир.

Ижтимоий йўналтирилган бозор иқтисодиётида иш билан бандликнинг асосий хусусиятлари қуйидагилардан иборат:

- ❖ иш билан тўлиқ ва самарали бандликни бирга қўшиб олиб бориш;

- ❖ меҳнат самарадорлигини ошириш йўлида унинг тармоқлари, соҳалари;

- ❖ касблар ва ҳудудлар ўртасида ишчи кучининг эркин ҳаракатини шакллантириш;

- ❖ янгича меҳнат, тадбиркорлик ва ходимларнинг юқори унумли меҳнат қилишдан кучли манфаатдорлигини таъминлаш;

- ❖ меҳнаткашлар манфаатларини бозор иқтисодиётининг салбий оқибатларидан аниқ мақсад билан ҳимоялаш;

- ❖ меҳнат қилишнинг ихтиёрийлиги ва меҳнат соҳасида инсон ҳуқуқлари ҳамда вазифаларининг уйғунлашуви, ходимларнинг ижтимоий боқимандалигига барҳам бериш, муносиб турмушни таъминлайдиган иш топиш имконияти учун фуқаро билан давлатга барабар масъулият юкланганлигидир. Бу хусусиятлар иш билан бандликнинг янги сифат хусусиятларини белгилаб беради, уларнинг шаклланишига тегишли иш билан бандлик сифати мос келиши лозим. Биз иш билан бандлик ва ижтимоий сиёсатга қўйилган мақсадларга эришиш учун жамиятнинг ижтимоий-иқтисодий ри-

¹ Мамараҳимов Х. Ижтимоий сиёсат ва сиёсий тизим барқарорлиги. Иқтисодиёт ва таълим. 2003. 2-сон. -44 бет.

вожланишига бевосита ва билвосита таъсир кўрсатиш чоралари мажмуи сифатида қараймиз. Бунда иш билан бандлик сиёсатининг мақсадлари иш билан бандликнинг норматив ҳолатини акс эттириши керак. Ҳозирги кун муаммоларини ҳал қилиш билан бундай ҳолатга эришиш мумкин.

Иш билан бандлик сиёсати умумдавлат, минтақавий ва маҳаллий даражага эга.

Умумдавлат иш билан бандлик сиёсати ижтимоий бозор иқтисодиётидаги иш билан бандликнинг асосий хусусиятларини шакллантиришга; фуқароларнинг меҳнат қилиш ҳуқуқини амалга ошириш ва юқори турмуш даражасига эришишнинг зарур шarti бўлган иш билан тўлиқ бандликни таъминлашга қаратилганлигидир.

Маълумки, бозор иқтисодиёти бошқарув усулларида иқтисодий самарадорликни оширишга, хўжалик юритиш соҳаси иқтисодий жиҳатдан мақсадга мувофиқ бўлмаган иш ўринларини сиқиб чиқаришга, ишлаб чиқариш самарадорлигини ошириш ва аҳолининг истеъмол талабини қондириш учун иш кучини қайта гуруҳларга бўлишга қаратилганлигидир. Бундай шароитда иш билан тўлиқ бандликка кўмаклашиш давлатнинг стратегик мақсади бўлиб қолади. Энг яқин тактик мақсад иш ўринларига бўлган талаб ва таклифнинг баланслаштиришдир. Бунга фақат ишчи кучига бўлган талаб ва таклиф балансли бўлишига эришиш шартларига комплекс ёндашув билан эришиш мумкин. Бу муаммони ечишда кўпинча, оммавий ишсизликнинг олдини олишнинг зарур шarti бўлган иш ўринларининг тизимини ривожлантиришга эътибор берилади.

Ишсизлик ва у билан боғлиқ муаммолар меҳнат бозоридаги ижтимоий-меҳнат муносабатларининг асосий мазмунини ташкил қилади. Ишсизлик муаммосини ўрганишдан мақсад аҳолининг иш билан бандлигини яхшилаш орқали мамлакатда ишлаб чиқаришни кенгайтириш ва аҳоли турмуш даражасини янада яхшилашга алоқадор чора-тадбирлар ишлаб чиқишдир. Жамиятдаги ишсизлик даражасини пасайтириш учун қўшимча ишчи ўринларини яратиш, уларни ишга тушириш аҳолининг табиий ўсишидан орқада қолмаслиги керак.

Меҳнатга лаёқатли ёшга етмаган аҳолини ижтимоий муҳофазалашдан мақсад бозор шароитларига мослашиш имконини жисмоний ҳамда маънавий нормал ривожланишини таъминлашдир. Ижтимоий йўналтирилган иқтисодиётнинг муҳим мезони иш билан бандликка боғлиқ муносабатлардир. Иш билан бандликка ижти-

мойи сиёсатнинг ажралмас қисми деб қаралади. Иш билан бандлик муаммосининг ижтимоийлиги унинг аввал бошдан инсонга, унинг манфаатларига ва меҳнат соҳасидаги эҳтиёжларига қаратилганлиги билан белгиланади.

«Республикамызда 2000- 2008 йилларда ўртача йиллик ўсиш суръатлари аҳоли ўртасида 1,3 фоизга, меҳнат ресурслари ўртасида эса 2,8 фоизга тенг бўлди. Натижада меҳнат ресурсларининг аҳоли ўртасидаги сони ва салмоғи узлуксиз тарзда ошиб бормокда. Меҳнат ресурсларининг сони 1991- 2000 йилларда 2,5 млн. кишига, 2000- 2008 йилларда эса 3,1 млн. кишига ўсди. Унинг салмоғи 1991 йилда 49,5 % ва 2000 йилда 51,8 % дан 2007 йилга келиб 58,3 % га етди»¹. Бундай вазият ўз навбатида, аҳолининг иш билан бандлигини ошириш, бунинг учун эса ишлаб чиқаришни кенгайтириш, янги иш ўринларини яратиш борасида узлуксиз иш олиб боришни тақозо этади. Акс ҳолда, аҳолининг турмуш даражасининг пасайиб, мамлакатда ишсизлар сонининг ортиб бориши билан боғлиқ муаммолар келиб чиқади.

Иқтисодий нуктаи назардан ишсизлик деганда ишчи кучининг иш жойи билан таъминланмаганлиги ва натижада, унинг бирон-бир қонуний даромад манбаига эга бўлмаслигининг муайян ҳолати тушунилади. Одатда, «ишсизлик» тушунчаси БМТ, Халқаро Меҳнат Ташкилоти, Иқтисодий ҳамкорлик ва ривожланиш жамияти талабларига кўра ишлаб чиқилади. Халқаро ташкилотларнинг берган таърифига кўра «ишсиз шахслар» деганда - ишга эга бўлмаган, ишлашга тайёр ва иш излаётган фуқаролар тушунилади. Мана шу асосий шартларга риоя қилган ҳолда, турли мамлакатларда фуқарони ишсиз шахс деб эътироф этиш учун қўшимча шартлар талаб этилади. Масалан, Америка Қўшма Штатларида, сўнгги бир ҳафта мобайнида иш билан банд бўлмаган, сўнгги тўрт ҳафта давомида ишга жойлашишга ҳаракат қилган, меҳнат қилиш қobiliятига эга бўлган фуқаролар, ишсиз шахс деб эътироф этилади. Японияда ишсиз шахс деб, сўнгги бир ҳафта давомида бир соат ҳам ишламаган, Буюк Британияда эса, сўнгги бир ҳафта мобайнида ишламаган, шу давр мобайнида иш қидирган ёки касаллиги туфайли иш қидириш имкониятига эга бўлмаган фуқаролар тушунилади. Айрим мамлакатларнинг қонун ҳужжатларига биноан, ишсиз деб ишдан бўшатиш билан меҳнат стажига эга бўлганлар тушунилади.

¹ Қасимов А. Минтакаларнинг демографик салоҳияти ва меҳнат ресурсларининг шаклланиши. «Иқтисодий ва модернизациялаш шариоитида минтакаларнинг барқарор ривожланиши» мавзусидаги Республика илмий-амалий конференция материаллари. Тошкент. Молия. 2008 йил. 30 май. -176.

Ўзбекистон Республикасининг «Аҳолини иш билан таъминлаш тўғрисида»ги қонунига биноан ишсиз шахс деб, «ўн олти ёшдан бошлаб, пенсия билан таъминлаш ҳуқуқини олишгача ёшдаги меҳнатга қобилиятли, ишга ва иш ҳақига эга бўлмаган, иш қидирувчи шахс сифатида маҳаллий меҳнат органида рўйхатга олинган, меҳнат қилишга, касбга тайёрлаш ва қайта тайёрлашдан ўтишга, малакасини оширишга тайёр, меҳнатга қобилиятли шахслар эътироф этилади»¹.

Республикада ижтимоий ёрдам тизимини ҳуқуқий асосда барпо этиш ва бу борадаги қонунларни ижро этилишини таъминлаш бозор иқтисодиёти шароитида муҳим вазифалардан бири ҳисобланади. Кучли ижтимоий сиёсат мураккаб ўтиш даврида одамларнинг манфаатларини ишончли равишда ҳимоя қилишдангина иборат эмас. Бу энг аввало, сермахсул меҳнат қилиш учун яхшироқ рағбат ва имкониятлар яратишдан, иқтисодий йўл танлаш ва фаолият кўрсатиш эркинлигига бўлган кафолатли ҳуқуқни қарор топтиришдан, аҳолининг меҳнат ва ижтимоий фаоллигини оширишдан иборат.

Ислохотларнинг энг муҳим вазифаларидан бири ҳар бир шахс меҳнатининг қадрини ошириш, унинг ижодий фаолият кўрсатиш имкониятларини намоён этиши учун шароит яратишдан иборат. Ўз ижодий қобилиятлари ва имкониятларига таянишни назарда тутган муносабатлар ҳар бир киши фаровонлигининг ягона ва барқарор манбаидир. Меҳнат қилиш ҳуқуқи, тадбиркорлик билан шугулланиш имконияти ҳамда ўз меҳнатидан даромад олиш ҳуқуқи меҳнатга яроқли аҳолининг иш билан бандлиги муаммосини ҳал этиш билан боғлиқ.

Аҳоли турмуш даражаси тушунчаси уларнинг ҳаёт кечириш учун зарур бўлган моддий ва маънавий неъматлар билан таъминланиши ҳамда кишилар эҳтиёжини шу неъматлар билан қондириш даражаси сифатида аниқланади. Шунга кўра аҳоли турмуш даражасига таъсир этувчи омилларни кўриб чиқиш мумкин.

Иқтисодиётда бозор қонунлари ва талабларига мувофиқ равишда рўй бераётган ўзгаришлар иш билан бандлик концепциясининг ўзгаришини келтириб чиқаради. Мулкчилик муносабатлари бирламчидир, улар иккиламчи ишлаб чиқариш муносабатлари сифатида намоён бўладиган иш билан бандликнинг муносабатларини белгилайди. Ҳозирги пайтда ишлаб чиқиляётган иш билан бандликнинг янги концепциясида касаначилик, уй хўжалигида бажарила-

¹ Ўзбекистон Республикасининг «Аҳолини иш билан таъминлаш тўғрисида»ги қонуни. 3-модда.

диган меҳнат фаолияти шакллари мутлақо қонуний ва ижтимоий эътироф этилган шакллар сифатида кўрсатилади.

Шундай қилиб, Ўзбекистонда давлатнинг узоқ муддатли стратегияси мавжудлиги бозор иқтисодиётининг эҳтиёжларига жавоб берадиган иш билан бандликнинг замонавий кўринишини қарор топишига сабаб бўлмоқда.

Инглиз олими Жон Мейнард Кейнс давлат бозор иқтисодиётини тартибга солишга аралашувининг зарурлигини асослаб чиқди. Ж. Кейнс «Иш билан бандлик, фоиш ва пулнинг умумий назарияси» асарида ялпи талабнинг ялпи таклифга тенглиги тўғрисидаги «Сэй қонуни»ни танқид қилиб, бозор ўзини-ўзи тартибга сола оладиган кўнгилдагидек механизм бўла олмайди, у самарали талабни таъминлашга қодир эмас, чунки бозор субъектларининг даромадлари ундан юқориқроқ бўлади, деб таъкидлайди. Шу боис Кейнснинг фикрича, давлат пул-бандлик ва бюджет сиёсати ёрдамида тўловга қобилиятли талабнинг ошиб боришини рағбатлантиришга аралашиб бориши зарур.

Президент И.Каримов биринчи чақириқ Олий Мажлиснинг ўн тўртинчи сессиясидаги "Ўзбекистон XXI асрга интиломоқда" мавзусидаги маърузасида XXI аср арафасида ва унинг дастлабки йилларида Ўзбекистоннинг ривожланиш стратегияси, ислохотларни чуқурлаштириш ва жамиятни янгилаш борасидаги устувор йўналишларидан бири — халқ турмуш даражасининг изчил ва барқарор ўсиши аҳолини янада кучли ижтимоий ҳимоя қилишни ифода этади. Ушбу вазифани амалга ошириш учун қуйидагилар бажарилади:

1. Мамлакатимизда вужудга келаётган макроиқтисодий вазиятга ҳамда иқтисодиётнинг амалда юксалишига асосланиб, яқин беш йил ичида иш ҳақининг энг кам миқдорини 15 барабар оширилиши мўлжалланмоқда. Энг кам иш ҳақи миқдорининг бундай оширилиши иқтисодий юксалишнинг бошқа омиллари билан қўшилиб, шу даврда аҳоли жон бошига тўғри келадиган ўртача даромадни 1,8-2,0 баробар оширилишига имкон беради.

2. Аҳоли даромадларини ошириш билан бир қаторда уларнинг харид қувватини ҳам ошириш қўзда тутилади. Бунинг учун ўрнатилган қатъий чораларни кўриш натижасида яқин беш-олти йил ичида пулнинг қадрсизланиши даражасини 6-8 фоиш камайишига эришиш вазифаси белгиланган. Пулнинг харид қувватини ошириш учун ички истеъмол бозорини миллий кундалиқ зарур товарлар

билан тўлдириш чора-тадбирларини кўриш зарур бўлади. Шу мақсадда саноат ишлаб чиқаришнинг умумий ҳажмида истеъмол товарларининг улушини яқин беш йил ичида 50% га етказиш вазифаси қўйилади.

3. Аҳолини давлат томонидан ижтимоий қўллаб-қувватлаш ҳажми ва миқдорини кўпайтириш ва шу билан бир қаторда фақат ҳақиқатда ёрдамга муҳтож бўлган кишилар ва оилаларгагина ижтимоий ёрдам берилишини таъминлаш. Бунда фуқароларнинг ўзини-ўзи бошқариш органлари (маҳалла) орқали аҳолини ижтимоий қўллаб-қувватлаш ва ҳимоялаш тажрибасини янада кенг жорий этиш мақсадга мувофиқ деб топилди. Ушбу вазифани амалга ошириш мақсадида ногирон болаларни тиббий ва ижтимоий жиҳатдан реабилитация қилишни, болалар ногиронлигининг олдини олишни, уларга тиббий, ижтимоий жиҳатдан мадад бериш ва меҳнат қобилиятини тиклашни, касб ўрганиш ва сўнгра ишга жойлаштиришни кўзда тутадиган махсус Давлат дастурини ишлаб чиқиш ва қабул қилиш вазифаси белгиланган. Бу ишларни бажариш учун эса давлатга қарашли бўлмаган жамғармаларни, хайрия ташкилотларини, тадбиркорлар ва ҳомийларнинг маблағини кенг жалб этиш кўзда тутилади.

4. Меҳнат бозорини шакллантириш, янги иш жойларини барпо этиш ва аҳолини иш билан оқилона бандлигини таъминлаш бўйича фаол ижтимоий сиёсат ўтказиш вазифаси қўйилди.

5. Аҳолининг турмушини яхшилаш мақсадида қишлоқ жойларда ижтимоий инфратузилмани янада ривожлантириш, аҳолини табиий газ ва ичимлик суви билан таъминлаш юзасидан қабул қилинган Давлат дастурини бажариш лозимлиги кўрсатаб ўтилди. Унга кўра 2005 йилга қадар қишлоқ аҳолисини ичимлик сув билан таъминлаш 80% га, табиий газ билан таъминлаш 82% га етказилди. Бунинг учун эса, 1999- 2005 йилларда қишлоқ жойларда 30 минг километрга яқин газ тармоқлари, 18 минг километр сув қуври тармоқлари ишга туширилди. Ушбу вазифаларни бажарилишининг аҳамияти тўғрисида тўхталиб, И. Каримов халқ фаровонлигини барқарор, муттасил оширишни, аҳолини ижтимоий ҳимоялашни устувор йўналиш қилиб белгилаб, шу йўл билан ислохотлар фақат инсон манфаатларини кўзлаб, унинг фаровонлиги учун амалга оширилади, деган асосий қоидамизни яна бир бор тасдиқлаган бўламиз, — деб таъкидлади.

Жамият ҳаддан ташқари бойларга ва камбағалларга ажралиб кетишига йўл қўймаслик керак. Аҳолининг ёрдамга муҳтож қат-

лами- болалар, ёлғиз қариялар, ногиронларга ижтимоий ёрдам кўрсатиш ва уларни кўллаб-қувватлаш ишларини амалга ошириш зарур. Шу боис ижтимоий кўмаклашув тизимини такомиллаштириш, аҳолини ижтимоий химоялашнинг таъсирчан механизминини шакллантириш йўлини давом эттириш лозим. Моддий ёрдам муайян оилаларга етиб бориши, бироқ, бу муайян кишиларга мўлжалланган табақалаштирилган ёрдам бўлиши даркор. Шу боис ўта муҳим ижтимоий муаммоларни ҳал этишда фуқароларнинг ўзини-ўзи бошқариш органлари ролини бундан буён ҳам бутун чоралар билан ошириш, уларни зурур моддий воситалар билан ишончли даражада мустаҳкамлаш лозим. Давлат ушбу ўта муҳим ижтимоий масалани ҳал этишда фуқароларнинг ўзини-ўзи бошқариш органларига бутун чоралар билан кўмаклашиши ва ёрдам кўрсатиши лозим. Демак, маҳаллий ҳокимият органларининг ҳукукий ваколатларини ошириш керак. Шу билан бир қаторда маҳаллий ҳокимият органлари фаолиятида ижтимоий йўналишни кучайтириш зарур. Бугунги кунда айни ҳокимликлар аҳолини кундалик зарур истеъмол моллари, ижтимоий, маиший хизматларнинг хилма-хил турлари билан боғлиқ тизимларнинг бетўхтов ишлаши, меҳнатга яроқли аҳолининг иш билан бандлиги муаммоларини ҳал этиш учун масъулдир.

Ижтимоий муҳофаза мазмунини аниқлашга ёндашилганда қуйидаги кафолатлар унинг таркибий қисмларига айланади:

❖ меҳнатга лаёқатлиларнинг иш билан бандлигини таъминлаш;

❖ меҳнатга лаёқатсизлар, ногиронлар ва аҳолининг бошқа ижтимоий заиф гуруҳларини нафақалар билан таъминлаш;

❖ меҳнат фаолиятидан олинган даромад ёки нафақа асосида нормал турмуш даражасини таъминлаш (бунга асосий моддий бойликлар, энг аввало, озиқ-овқат маҳсулоти истеъмоли ҳам киритилади);

❖ турар-жой, маданий хизматлар ва соғлиқни сақлаш хизматларини минимал тенг меъёردа таъминлаш;

❖ замонавий малакавий ишчи кучини шакллантириш учун зарур бўладиган маълумотни олиш¹.

Миллий ижтимоий муҳофаза тизимларини ташкил этишдаги хилма-хиллик мамлакатларнинг ижтимоий-иқтисодий ва ҳукукий ривожланиш даражаси, уларнинг жўғрофий жойлашиш хусусиятлари, давлат қурилиши шакли, маданий ва тарихий анъаналари, фуқаролик жамиятининг мавжудлиги ва шу кабилар билан изоҳланади.

¹ Абдурахмонов Қ. Х. Меҳнат иқтисодиёти. Дарслик. "Меҳнат" нашриёти. 2004йил. 117-6.

5.2. Меҳнат бозорининг шаклланиши ва иш ўринларини яратиш муаммолари

Ўзбекистонда ишсизликнинг кескин кўпайиши иш билан бандлик сиёсатининг нормал эволюцияси йўлидан изчил боришга имкон бермайди. Шунинг учун иш билан бандликни таъминлашнинг хилма-хил дастурларини давлатнинг ҳақиқий молиявий имкониятлари билан мувофиқлаштирмай, унинг барча йўналишларини бир йўлга қамраб олишга эътибор қаратиш мумкин эмас.

Бозор иқтисодиётининг таркибий қисмларидан бири меҳнат ресурслари бозоридир. Меҳнат ресурслари бозоридаги мувозанатни белгилайдиган қуйидаги мезонлар мавжуд:

- аҳолининг демографик ҳолати;
- пенсия ёши;
- нафақаларнинг миқдори ва характери;
- иқтисодий ўсиш суръати;
- хусусийлаштириш суръати;
- ўзини-ўзи банд қилиш имконияти;
- илмий-техника сиёсати;
- ички меҳнат миграцияси;
- ташқи меҳнат миграцияси.

Республикада иш билан бандликнинг фаол сиёсатини олиб боришда ишсизларни ҳисобга олиш, рўйхатга қўйиш, уларни самарали қўллаб-қувватлаш мақсадида ижтимоий ҳимоялаш услублари амалга оширилиши зарур. Мазкур чора-тадбирларга йўналтирилган маблағларнинг самарадорлигини ошириш, иш билан бандлик сиёсатини амалга оширишга йўналтирилган молиявий маблағларни мувофиқ тарзда тақсимлаб, меҳнат бозорини тартибга солишнинг умумдавлат ва минтақавий соҳаларини белгилаб олиш керак. Маҳаллий меҳнат бозорини таҳлил қилиш асосида ажратилган маблағларнинг ҳар бир сўмини иш билан бандликнинг ўсиши кўринишидаги самара билан қайтиши, уни қаерга йўллаш кераклигини аниқлаш зарур бўлади. Иш билан бандлик сиёсатини амалга ошириш усуллари ҳам қайта кўриб чиқилиши керак. Маъмурий усуллар меҳнат бозори ишига бевосита, баъзида ҳатто бозор механизмини бузиб, аралашувни назарда тутати. Тартибга солишнинг иқтисодий усуллари буйруқ эмас, тавсия, рағбатлантириш усуллари асосида амалга ошади.

Шундай қилиб, иш билан бандликни тартибга солишнинг фаол иқтисодий усуллари қуйидаги тадбирларни киритиш мумкин:

- мамлакатдаги иқтисодий вазиятни умумий соғломлаштиришда Давлат бюджетининг ролини ошириш, инвестициявий фаоллини рағбатлантириш, барқарорлаштириш ва иқтисодий ўсишга эришиш;

- иқтисодиётнинг нодавлат секторларини ривожлантириш ва кенгайтириш учун шарт-шароитлар яратиш, жумладан, хусусий бизнес ва ўзини-ўзи иш билан банд қилишни қўллаб-қувватлаш;

- иш билан бандлик тузилмасини яратиш мақсадида касбий ўқитиш, қайта тайёрлаш ва маслаҳат беришни таъминлаш.

Юқоридагилардан кўриниб турибдики, бу вазифаларни амалга ошириш ҳамиша муҳим ҳисобланади. Аҳолининг иш билан бандлигини таъминлаш ишсизлик даражасининг камайишига ва республикада кучли ижтимоий сиёсат олиб боришга имкон беради. Республикада «ходимнинг иш жойига ва бажараётган иш хусусиятига боғлиқ бўлмаган ҳолда, иш вақтида ўқишни давом эттириш ҳуқуқи берилиши нафақат ишлаб чиқариш заруриятидан, балки, шахснинг ўзининг манфаати ҳамда эҳтиёжи учун керак бўлади»¹, бунда ишсизларнинг мактабда олган бошланғич билимларига мос равишда дастурлар тузилади, шу йўл билан давлат уларга таълим олиш имкониятини яратади.

Ўзбекистон Республикаси “Аҳолини иш билан таъминлаш тўғрисида”ги қонунининг “Аҳолини иш билан таъминлаш соҳасидаги давлат сиёсатининг асосий принциплари” номли 5-моддасида таъкидланганидек, «давлат иш қидираётган ва меҳнат органларига мурожаат қилган фуқароларни янги касбга бепул ўқитишни, маҳаллий меҳнат органларида ёки уларнинг йўлланмаси билан бошқа ўқув юртларида стипендия тўлаб, малакасини оширишни кафолатлайди»¹. Аҳолини иш билан таъминлаш соҳасидаги давлат сиёсатини амалга ошириш чора-тадбирларини молиялаштириш ва меҳнат органларини самарали фаолият кўрсатиши учун Давлат бюджети таркибида жамлантириладиган мақсадли «Иш билан таъминлашга қўмаклашувчи» давлат мақсадли жамғармаси маблағларидан фойдаланилади.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2000 йил 25 июлдаги фармойиши билан ташкил этилган фуқароларнинг ёлланиб (кунбай) ишлаши тўғрисидаги масалани ўрганиш бўйича Республика комиссияси фуқароларнинг вақтинчалик, бир марталик иш-

¹ Худойбердиев З. Профессиональная подготовка кадров: как это делается в Западно-европейских компаниях? Экономический вестник Узбекистана. 2001. № 11. -42стр.

¹ Ўзбекистон Республикасининг «Аҳолини иш билан таъминлаш тўғрисида»ги қонуни, 5-модда.

ларни бажариши масалаларини ўрганиб чиқди.

Таҳлиллар вақтинчалик бир марталик ишларни бажарувчи кўпчилик шахслар, энг аввало ёшлар, ишга жойлашишда қийинчиликларга дуч келаётганлигини, уларнинг кўпчилиги зарур меҳнат кўникмалари, касблар ва малакага эга эмаслигини кўрсатди. Вақтинчалик бир марталик ишларни бажарувчи фуқароларнинг меҳнат фаолиятини тартибга солиш, улар учун зарур ижтимоий-маиший шарт-шароитлар яратиш ва уларни ишга жойлаштиришга кўмаклашиш мақсадида Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси 2001 йил 18 майда «Вақтинчалик бир марталик иш билан таъминлаш марказларини ташкил этиш тўғрисида» Қарор қабул қилди.

Вақтинчалик иш билан таъминлаш марказларининг асосий вазифалари қуйидагилардан иборат:

- вақтинчалик бир марталик ишларга ёлланишда фуқароларга кўмаклашиш;

- вақтинчалик бир марталик ишларни бажарувчи фуқароларга янгидан ташкил этилган ва бўш иш жойларида ишга жойлашиш, касб-кор тайёргарлиги, ўз ишини ташкил этиш ва юритиш масалалари бўйича маслаҳат ва касбга йўллаш хизматлари кўрсатиш;

- вақтинчалик бир марталик ишларни бажариш учун фуқароларни ёллашда иш берувчи хусусий шахсларга кўмаклашиш;

- вақтинчалик бир марталик иш изловчи фуқароларни хабардор қилиш учун хусусий иш берувчилар томонидан бериладиган иш турлари тўғрисидаги маълумотлар банкени шакллантириш;

- вақтинчалик бир марталик ишга ёлланувчи фуқароларни ишларни бажаришда жамоат тартибига риоя қилиш, паспорт режими қоидалари, шунингдек, меҳнат хавфсизлигининг асосий қоидалари тўғрисида хабардор қилиш;

- манфаатдор иш берувчилар ва вақтинчалик бир марталик иш изловчи шахслар иштирокида бўш иш ўринлари ярмаркаларини мунтазам равишда ўтказиш;

- вақтинчалик бир марталик иш изловчи фуқаролар учун зарур ижтимоий-маиший шарт-шароитлар яратиш, овқатланиш шохобчалари ташкил этиш;

- жамоат тартибини сақлаш, вақтинчалик бир марталик ишларни бажарувчи фуқаролар томонидан қонун ҳужжатлари бузилишининг олдини олиш.

«Фуқароларни вақтинчалик бир марталик ишларни бажаришга ёллаётган иш берувчилар:

■ Ёлланган фуқароларга хавфсиз меҳнат шароитини яратиб беришга;

■ фуқаролар томонидан бажарилган ишлар учун иш ҳақини оғзаки келишувга мувофиқ тўлиқ ҳажмда ва ўз вақтида тўлашга;

■ фуқаролар вақтинчалик бир марталик ишни бажараётган вақтида уларни зарур ижтимоий-маиший шарт-шароитлар билан таъминлашга;

■ Ёлланган ходим томонидан амалдаги қонун ҳужжатлари талаблари бузилиши ва ходим вақтинчалик бир марталик ишларни бажараётган вақтида у билан юз берган бахтсиз ҳодисалар тўғрисида Марказга ёки ваколатли органларга зудлик билан хабар беришга мажбурдир»¹.

Ички ишлар идоралари фуқароларнинг ўзини-ўзи бошқариш органлари билан биргаликда вақтинчалик бир марталик ишларни бажариш учун доимий яшаш жойидан ташқарига мунтазам равишда кетиб қолаётган, оилани моддий таъминлашга оид мажбуриятларини бажаришдан бош тортиб юрган, жамиятга зид турмуш тарзи олиб бораётган шахсларни, улар доимий яшайдиган жойларида иш билан таъминлаш мақсадида мониторинг олиб боради.

Давлат томонидан тартибга солиш тадбирлари ёрдамида ва бандликка таъсир этувчи таркибий соҳа структураларини яратишни рағбатлантириш билан бандлик муаммоларини ечиш мумкин. Ана шундай муассасалардан бири – Иш билан таъминлашга кўмаклашувчи давлат жамғармаси бўлиб, у янги иш ўринлари яратиш, кадрларни тайёрлаш ва қайта тайёрлашга, шунингдек, бизнес ва тадбиркорликни ривожлантириш орқали бандликни қўллаб-қувватлашга кўмаклашади.

5.3. Иш билан таъминлашга кўмаклашувчи давлат жамғармасининг аҳамияти

Президентимиз И. Каримов 2007 йил мамлакатни ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш якунлари ва 2008 йилда иқтисодий ислохотларни чуқурлаштиришнинг энг муҳим устувор йўналишларига бағишланган Вазирлар Маҳкамасининг мажлисидаги маърузаларида 2008 йил иқтисодий дастурининг энг муҳим устувор йўналишларини кўрсатиб берди. Унга кўра, Республикамизда меҳнатга ҳақ тўлашни ва аҳоли турмуш сифатини изчил оширишни таъминлаш, кичик

¹ Ўзбекистон Республикасининг 2001 йил 18 майдаги 223-сон Қарори билан тасдиқланган «Вақтинчалик бир марталик иш билан таъминлаш маркази тўғрисида»ги Намунавий Низом. 12-банди.

бизнес ва тадбиркорликнинг жадал ривожланишини ҳар томонлама қўллаб-қувватлаш, ушбу асосда аҳолини иш билан банд этиш ва фаровонлигини ошириш муаммоларини ҳал этиш лозим.

Республикамизда кишиларнинг меҳнат қилиш ҳуқуқи, тадбиркорлик билан шуғулланиш имконияти ҳамда ўз меҳнатидан даромад олиш ҳуқуқи меҳнатга яроқли аҳолининг иш билан бандлиги муаммосини ҳал этиш билан чамбарчас боғлиқ.

Бозор иқтисодиёти ривожланган сари иқтисодиётнинг нодавлат секторини малакали ишчи кучига талаби ошади. Шу боис малакали кадрлар тайёрлаш масалаларига, инфляция таъсиридан аҳолининг харид қобилиятини ҳимоя қилиш, нарх ошишидан кўрадиган зарарни аҳолининг даромадини ошириш орқали қоплаш мумкин. Аҳолига ишсизлик учун бериладиган нафақаларга ажратилган молиявий маблағларни уларни ишга тайёрлаш ва қайта тайёрлаш, меҳнат қилишга қайтариш учун субсидиялар, дотациялар кўринишда бериш ўз самарасини кўрсатиши мумкин.

Ногиронларни тўлақонли фаол ҳаётга қайтариш учун уларнинг жисмоний имкониятларини ҳисобга олган ҳолда ўқитиш, қайта ўқитиш ва ишга жойлаштириш ташкил этилди. Ногирон болаларни тиббий-ижтимоий жиҳатдан реабилитация қилиш бўйича болалар ногиронлигининг олдини олишни, уларга мадад бериш ва меҳнат қобилиятини тиклашни, касбга ўргатиш ва ишга жойлаштириш кўзда тутилган махсус давлат дастури ишлаб чиқилди.

Меҳнат бозорини шакллантириш, янги иш жойларини барпо қилиш ва аҳолини иш билан бандлигини таъминлаш фаол ижтимоий сиёсатнинг асосий йўналишларидир. Бу борада ишсизликнинг олдини олиш, меҳнатга яроқли ҳар бир фуқаро ўз меҳнатидан даромад топиб, ўз эҳтиёжларини қондириши, ўз турмуш даражасини, оиласи ва болалари фаровонлигини ошириши учун зарур шарт-шароит яратиш муҳим аҳамиятга эга.

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси барча даражадаги ҳокимликлар билан биргаликда қишлоқ жойларда ислохотлар давомида қишлоқ хўжалигидан бўшаб келаётган ортиқча ишчи кучларни жалб этишни ҳисобга олган ҳолда молиявий манбалар мустаҳкамланган янги иш жойлари барпо этмоқда. Шу билан бирга, жойларда ишсиз сифатида рўйхатга олинган кишилар ҳудудларни ободонлаштириш, йўллар, ишлаб чиқариш ва ижтимоий инфратузилма объектларини қуриш каби ҳақ тўланадиган жамоатчилик ишларига жалб этилмоқда.

5.4. Иш билан таъминлашга кўмаклашувчи жамғарма ташкил этишнинг асосий мақсади ва даромадлари

Ўзбекистон Республикасининг 1998 йил 1 майдаги «Аҳолини иш билан таъминлаш тўғрисида»ги қонунида аҳолининг иш билан таъминлаш соҳасидаги давлат сиёсатини амалга ошириш чора-тадбирларини молиялаштириш ва меҳнат органларининг самарали фаолият кўрсатиши учун «Иш билан таъминлашга кўмаклашувчи» давлат жамғармаси тузилиши кўрсатилган.

Иш билан таъминлашга кўмаклашувчи давлат жамғармаси маблағларини сарфлаш йўналишлари аҳолини иш билан таъминлаш борасидаги тегишли республика, ҳудудий ва бошқа махсус дастурларга мувофиқ белгиланади.

Ўзбекистон Республикасининг Иш билан таъминлашга кўмаклашувчи давлат жамғармаси аҳолининг бандлик давлат сиёсатини амалга ошириш билан боғлиқ тадбирларни молиялаштириш учун ташкил қилинган. Бу жамғармани ташкил этиш зарурияти, мамлакатимизда ишсизларнинг юзага келиши билан изоҳланади, тадбиркорликни ривожлантириш орқали бандликни қўллаб-қувватлашга кўмаклашади. «Ўзбекистон Республикаси Иш билан таъминлашга кўмаклашувчи давлат жамғармаси аҳолини иш билан таъминлаш соҳасидаги давлат сиёсатини амалга ошириш ҳамда шаҳар (туман) Бандликка кўмаклашиш марказлари самарали фаолият кўрсатишида маблағ билан таъминлаш учун Ўзбекистон Республикаси Меҳнат ва аҳолини ижтимоий муҳофаза қилиш вазирлиги таркибида ташкил этилган»¹.

21-жадвал.

Иш билан таъминлашга кўмаклашувчи жамғарманинг даромадлари ва харажатлари

(млн сўмда)

Кўрсаткичлар	Йиллар			
	2005	2006	2007	2008
Йил бошига қолдиқ	1549,4	1804,6	4524,5	509,1
Даромадлар	28790,4	37352,5	41400,2	46206,2
Харажатлар	28535,2	34632,6	45415,6	46571,2
Йил охирига қолдиқ	1804,6	4524,5	509,1	144,1

Манба: Иш билан таъминлашга кўмаклашувчи жамғарманинг маълумотлари.

¹ Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2003 йил 2 апрелдаги 173-сонли Қарори билан тасдиқланган «Иш билан таъминлашга кўмаклашувчи давлат жамғармаси маблағларини шакллантириш ва улардан фойдаланиш тартиби тўғрисида»ги Низом.

«Иш билан таъминлашга кўмаклашувчи» жамғарма давлат мақсадли жамғармаси ҳисобланади ва у Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси томонидан белгиланган тартибда қуйидагилар ҳисобидан ҳосил этилади:

- корхоналар, муассасалар ва ташкилотларнинг меҳнатга ҳақ тўлаш фондидан мажбурий ажратмалар;

- республика бюджетидан тегишли бюджетларни шакллантириш учун Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ва маҳаллий давлат органлари томонидан белгиланадиган миқдордаги дотациялар;

- қонун ҳужжатларида назарда тутилган талабларни бузганлик учун маҳаллий меҳнат органлари томонидан солинадиган жарима, ҳисоблаб чиқариладиган пенялар суммаси;

- жисмоний ва юридик шахсларнинг, шу жумладан, чет эллик жисмоний ва юридик шахсларнинг ихтиёрий бадаллари;

- жисмоний ва юридик шахсларнинг қўшимча ва янги иш жойларини яратиш учун иш билан таъминлашга кўмаклашувчи давлат жамғармаси маблағларидан шартнома асосида фойдаланишдан келган даромадлар;

- «қўшимча ва янги иш ўринлари яратиш учун кичик бизнес субъектларини кредитлашда тижорат банклари томонидан очилган кредит линияларидан фойзлар», қонун ҳужжатларига мувофиқ бошқа тушумлар¹.

Корхоналар, муассасалар ва ташкилотларнинг ажратмалари ҳисобига ҳосил этиладиган «Иш билан таъминлашга кўмаклашувчи» давлат жамғармаси маблағларининг 70% туманлар ва шаҳарлар ўртасида қайта тақсимлаш шarti билан вилоятлар ва Тошкент, шаҳар меҳнат органларининг тасарруфида қолади, 30 % республика миқёсида марказлаштирилади.

Амалиётда маблағ келадиган асосий манба - иш берувчи тўлайдиган иш ҳақи фондидан мажбурий ажратмалар мавжуд. Бу ўринда ҳам фондни таъминлаш асосан корхона ва муассасалар зиммасига тушишини таъкидлаб ўтиш зарур. Фонд ўз тасарруфига келиб тушаётган маблағларни тижорат фаолияти ҳисобидан кўпайтириш ҳуқуқига эга бўлса-да, бундан кам фойдаланилмоқда.

¹ Ўзбекистон Республикаси "Аҳолини иш билан таъминлаш тўғрисида"ги қонуни. 21-модда.

5.5. Иш билан таъминлашга кўмаклашувчи жамғарма фаолиятининг молиявий муаммолари

Иқтисодий тизимларнинг ривожланиши иш билан бандликнинг белгиланган аниқ даражасига мос келиши лозим. Бунда иш билан бандлик даражаси, ижтимоий фойдали меҳнат соҳасида меҳнатга лаёқатли аҳолидан фойдаланиш даражасини характерлайди. Бу кўрсаткичнинг кўтарилиши мамлакатда иқтисодий ҳолатлар мураккаблашувининг олдини олади. Шундай бўлсада, ишчи кучига талаб ва таклиф ўртасидаги муносабатнинг ўзаро боғлиқлиги, пировардида ишсизликни ёки ишчи кучи тақчиллигини юзага келтириши мумкин. Табиийки, янгича муносабатлар шароитида бандлик хизмати фаолиятини баҳолаш учун янги усуллар, мезонлар мувофиқлигида янгича йўналишдаги стратегия ишлаб чиқилмоқда.

Бандлик хизматининг меҳнат бозори сегментидаги жойлашувининг жиддий равишда ўзгариши иш берувчилар билан ишсизлар ўртасида устун даражада фаолият юритишнинг бевосита воситачилик ролидан билвосита воситачилик ролига ўтиши ишсиз юрган фуқароларни иш билан таъминлаш ва бўш иш жойларини тўлдиришни тезлаштириш мақсадида ҳар иккала миқдорнинг мустақил фаолият юритишларига олиб келади. Бандлик хизмати ўз ишини асосий миқдорлари билан шундай ташкил қиладики, бунда иш берувчи меҳнат бозорининг ҳолатига қараб, келажакда ишчи кучига бўлган талабнинг ўзгариши бўйича олдиндан ўз стратегиясини ишлаб чиқиши ва кадрлар тайёрлаш масаласини ҳал қилиши зарур бўлади. Ишсизлар эса, касбий малакаларини ўстириш ва меҳнат бозоридаги рақобат курашига психологик жиҳатдан тайёр бўлишлари зарурлигини ифодалайди.

Бандлик хизмати фаолиятининг самарадорлигини баҳолаш учун оптимал усуллардан фойдаланиш мақсадга мувофиқдир. Бу билан боғлиқ ҳолда:

1. Бандлик хизмати фаолиятининг самарадорлигини баҳолаш учун татбиқ этилаётган усулларни тизимлаштириш.

2. Ҳудудий бандлик хизмати фаолияти самарадорлигини баҳолашда кўрсаткичлар тизими ва усулларини таҳлил этиш.

3. Бандлик хизмати фаолиятининг самарадорлигини баҳолаш усулларини такомиллаштириш бўйича тадқиқотлар ўтказиш ва тавсияномалар ишлаб чиқиш каби масалалар ҳам муҳим ҳисобланади.

Меҳнат соҳасида бандлик хизмати ҳар қандай давлат таш-

килоти сингари поғонали тузилмаларга эга, шунинг учун унинг фаолиятини баҳолаш турли даражалардаги бошқарув органлари сифатида, яъни: юкори даражада республика миқёсида, ўрта даражада ҳудуд (вилоят) миқёсида, қуйи даражада жойлардаги меҳнат органлари (туман) миқёсида амалга оширилади.

Худудий бандлик хизмати органлари фаолияти самарадорлигини ҳисоблаш услубиятини қараб чиқадиган бўлсак, Республика Меҳнат ва аҳолини ижтимоий муҳофаза қилиш вазирлиги худудий бандлик хизмати органларининг фаолиятларини такомиллаштириш ҳамда меҳнат бозори мониторингини мустаҳкамлаш мақсадида худудий бандлик хизмати органлари фаолиятининг самарадорлигини баҳолаш бўйича кўрсаткичлар тизимидан фойдаланилади.

Бандлик хизмати органлари фаолиятининг самарадорлигини баҳолаш уч қисмга бўлинади:

1. Иш изловчи фуқароларнинг бандлик хизматига мурожаат этганлик даражасини баҳолаш.

2. Иш топиш мақсадида мурожаат қилган фуқароларни ишга жойлаштиришга кўмаклашиш бўйича бандлик хизмати фаолиятининг самарадорлигини ошириш.

3. Иш берувчилар билан ишлаш»¹.

Иш изловчи фуқароларнинг бандлик хизматига мурожаат этилганлик даражасини баҳолаш:

1. Корхоналардан бўшатишган ходимларни бандлик хизматига жалб этилганлик даражаси, бандлик хизматига мурожаат қилганлар сонининг иқтисодий фаол аҳоли сонига нисбати.

2. Бандлик хизмати кўмаги билан ишга жойлаштириш даражаси, муайян даврда жами корхона ва ташкилотларга қабул қилинганлар ичида бандлик хизмати ёрдами билан ишга жойлашганлар ҳиссаси.

Иш топиш мақсадида мурожаат қилган фуқароларни ишга жойлаштиришга кўмаклашиш бўйича бандлик хизмати фаолиятининг самарадорлиги:

1. Ишга жойлаштириш кўрсаткичлари ва харажатларини баҳолаш.

2. Бандлик хизмати кўмаги билан ишга жойлашганлар салмоғи, ҳисобот даврида жами ишга жойлашганларнинг иш излаш мақсадида ҳисобда турган жами фуқаролар сонига нисбати.

3. Ишсизларга нафақа тайинлаш муддатининг бажарилиши,

¹ Арабов Н. Давлат бандлик хизмати фаолиятини баҳолаш. // Бозор, пул ва кредит. 2006 йил. №3. -56 б.

муддатида ишсизлик бўйича нафақа тайинланмаганларнинг қонун бўйича жами нафақа оладиганлар сонига нисбати.

4. Ишсизлик нафақаси тўланишининг кечиктирилиши, ўз вақтида нафақа олмайдиган ишсизлар сонининг ҳисобот давридаги жами нафақа олувчиларга нисбати.

5. Ишсизлик бўйича нафақа тўловларининг тайинланиш сифати, нафақаларнинг тайинланиши бўйича шикоят қилганларнинг талаби қондирилиши миқдорининг жами нафақа олувчилар сонига нисбати.

6. Ноқонуний йўллар билан олинган нафақаларнинг қайтарилиши ҳисобига аҳолини иш билан таъминлаш жамғармасига қайтарилган маблағларнинг ҳиссаси, қайтарилган маблағлар суммасини иш билан таъминлаш жамғармаси жами харажатларига нисбати.

7. Махсус дастурларга қилинган харажатлар, ҳисобот даврида аҳолини иш билан таъминлаш жамғармаси томонидан жами махсус дастурларга қилинган харажатларни ишсизлар сонига нисбати.

Ходимлар ишининг самарадорлигини белгилаш йўллари:

♦ ишга жойлаштириш бўйича ходимлар ишларининг самарадорлиги, муайян давр мобайнида ишга жойлашганлар сонининг асосий ходимлар сонига нисбати.

♦ аҳолини қабул қилиш бўйича ходимларнинг иш билан таъминланганлиги, бандлик хизматида иш топиш мақсадида мурожаат қилган фуқаролар сонининг асосий ходимлар сонига нисбати.

Иш берувчилар билан ишлаш технологиялари:

♦ ишчи кучига талабнинг қондирилиши;

♦ бандлик хизматида мавжуд бўш иш ўринларини ифодалаш коэффициенти, бандлик хизмати органларининг ой охиридаги бўш иш ўринлари миқдорининг статистика органларининг ой охиридаги бўш иш ўринларига нисбати;

♦ Иш билан таъминлашга қўмаклашувчи давлат жамғармасига сўғурта ажратмаларининг келиб тушиш даражаси, ҳисобот даврида иш билан таъминлашга қўмаклашувчи давлат жамғармасига келиб тушган маблағлар суммасини ҳудуддаги ҳақиқий иш ҳақи жамғармасидан ажратилган сўғурта ажратмаларига нисбати.

Худудий бандлик хизмати органлари фаолиятининг самарадорлигини баҳолаш бўйича юқорида келтирилган кўрсаткичлар бандлик хизмати органлари ривожланишининг турли босқичларида кенгайиб бормоқда ҳамда фаолият йўналишларига боғлиқ равишда ўзгармоқда. Мутахассисларнинг фикрича, вилоятлар бандлик хиз-

мати органлари фаолиятларининг натижаларини ҳар томонлама ўзаро солиштириш мумкин бўлган кўрсаткичлар тизимининг дастурий таъминотини ишлаб чиқиш ва амалиётга татбиқ этиш керак.

Қуйидаги кўрсаткичларни ўрганиб чиқамиз:

иш изловчи фуқароларнинг бандлик хизматига жалб этилганлик даражаси (D_T), қуйидагича ҳисобланган:

$$D_T = \left(- \frac{M\Phi_{\text{и}} + M\Phi_{\text{м}}}{\text{ИФА}} \right) \times 100\% = \frac{49781 + 23250}{1418.200} \times 100\% = 5.2$$

Бу ерда: $M\Phi_{\text{и}}$ (киши ҳисобида) - иш топиш мақсадида бандлик хизмати органларига мурожаат қилган фуқаролар сони;

$M\Phi_{\text{м}}$ (киши ҳисобида) - маслаҳат учун бандлик хизмати органларига мурожаат қилган фуқаролар сони;

ИФА - иқтисодий фаол аҳоли сони.

Бандлик хизмати органлари кўмаги билан ишга жойлаштириш даражаси (Диж)

$$D_{\text{иж}} = \frac{C_{\text{иж}}}{C_{\text{ик}}} \times 100\% = \frac{38397}{110974} \times 100 = 34.6\%$$

Бу ерда: $C_{\text{иж}}$ (киши ҳисобида) - бандлик хизмати органлари кўмаги билан ишга жойлашганлар сони;

$C_{\text{ик}}$ (киши ҳисобида) ҳудудда корхоналарга ишга қабул қилинганлар сони.

Юқорида келтирилган барча кўрсаткичлар нафақат ишсизлик ҳолагини ҳар томонлама таърифлайди, балки бандлик хизмати органлари фаолиятининг самарадорлигини баҳолашда асос ҳисобланади. Бирок, бандлик хизмати ўзининг ишга жойлаштиришга кўмаклашиш мақсади йўлида, иш берувчилар ва ишсизлар ўртасидаги воситачилик ролидан билвосита воситачилик ролига ўтиши орқали ўз миқдорлари ҳаракатларини координатори сифатида янги иш билан бандлик концепциясини такомиллаштириши зарур.

Республикамызда ишга жойлаштиришга кўмаклашиш масаласи иш берувчилар ва ишсизлар ўртасидаги муносабатларни шакллантиришни назарда тутди. Муносабатларнинг бундай баҳолаш мезони иш берувчилар ва ишсизлар талабини қондириш имкониятлари ҳисобланади. Шундай экан, бандлик хизмати ишининг самарадор-

лигини баҳолаш учун иш берувчилар ва ишсизлар талабининг қондирилиш даражасини аниқлаш зарур.

Иқтисодчи Н. Арабов томонидан меҳнат бозори конъюктураси нуқтаи назаридан қуйидаги кўрсаткичларни бандлик хизмати органлари фаолияти самарадорлигини баҳолашнинг амалдаги комплекс кўрсаткичлар тизимига қўшиш таклиф этилади:

1. Меҳнат бозори сегментидаги талаб ва таклифнинг номувофиқлиги даражаси:

$$Д_{н} = \frac{Б \times 100\%}{С_{и}} ; (\%)$$

Бу ерда Б (минг киши) бандлик хизмати ҳисобидаги бўш иш жойлари сони;

$С_{и}$ рўйхатдаги ишсизлар сони.

2. Иш изловчи фуқароларни ишга жойлаштириш коэффициенти ($К_{иж}$)

$$К_{иж} = \frac{С_{иж} \times 100\%}{С_{ии}}$$

Бу ерда $С_{ии}$ (минг киши) - бандлик хизматига иш топиш мақсадида мурожаат қилган фуқаролардан ишга жойлашганлари сони;
 $С_{ии}$ (минг киши) - иқтисодиёт тармоқларида ишлайдиганлар сони.

$$К_{ик} = \frac{С_{иж} \times 100\%}{И_{к}} ; (\%)$$

$И_{к}$ (минг киши) - иқтисодиётда жами ишга қабул қилинганлар сони.

3. Бандлик хизмати органларининг меҳнат бозорини қамраб олиш даражаси.

а) бўш иш жойлари сони бўйича;

$$Д_{биж} = \frac{Б \times 100\%}{И_{к}} ; (\%)$$

Бу ерда Б (минг киши) - ҳисобот даврида бандлик хизмати

органларида мавжуд бўш иш ўринлари сони;

I_k (минг киши) - ҳисобот даврида халқ хўжалигида жами ишга қабул қилинганлар сони.

б) корхоналарга жалб қилинганлар сони бўйича:

$$D_{\text{корх}} = \frac{K \times 100\%}{K_{\text{жами}}} ; (\%)$$

Бу ерда K (мингта) - бандлик хизмати органларига бўш иш жойларини таклиф этган корхоналар сони;

$K_{\text{жами}}$ (мингта) - вилоятдаги жами корхоналар сони, рўйхатдаги ишсизлар сони бўйича:

$$D_{\text{ри}} = \frac{C_{\text{ишсиз}} \times 100\%}{B_{\text{ифа}}} ; (\%)$$

Бу ерда $C_{\text{ишсиз}}$ (минг киши) - ҳисобот даврида бандлик хизмати органлари рўйхатида турган ишсизлар сони;

$B_{\text{ифа}}$ (минг киши) - ўрта йиллик иқтисодий фаол аҳоли ичида иш билан банд бўлмаганлар сони.

4. Мурожаат қилиш коэффиценти (K_m)

$$K_m = \frac{C_{\text{жм}} \times 100\%}{C_{\text{ум}}} ; (\%)$$

Бу ерда $C_{\text{жм}}$ (минг киши) - жорий даврда бандлик хизматига мурожаат қилган фуқаролар сони;

$C_{\text{ум}}$ (минг киши) - ўтган даврда бандлик хизматига мурожаат қилган фуқаролар сони.

5. Иш жойларига талабнинг қаноатлантириш даражаси.

Корхоналарда иқтисодий жиҳатдан мақсадга мувофиқ бўлмаган мавжуд иш жойларининг маълум миқдорини ифодалайдиган кўрсаткич ($D_{\text{НМБ}}$).

$$D_{\text{НМБ}} = \frac{I_n \times 100\%}{I_k} ; (\%)$$

Бу ерда I_n - корхоналардаги талабга жавоб бермайдиган иш жойлари миқдори;

I_k корхоналардаги талабга жавоб берадиган иш жойлари миқдори.

Бу кўрсаткичнинг ўсиб бориши корхона фаолиятидаги салбий натижаларга ва расмий иш билан бандликнинг ошишига олиб келади. Бу коэффициент 0,5 га генг бўлганда, корхона хўжалик фаолияти ҳолатини таҳлил этиш асосида хулосалар чиқариб, ижтимоий иқтисодий жиҳатдан салбий натижаларга олиб келадиган бундай иш жойларини иш берувчилар томонидан қисқартиришга йўналтириши зарур.

6. Ишчи таклифи бўйича иш жойларининг қаноатлантириш даражаси. Ривожланиш истиқболи, иш ҳақи, меҳнат шароитлари бўйича ишчи кучи талабига мувофиқ корхоналарда мавжуд иш жойларини ифодалайдиган кўрсаткич ($D_{кор.кан}$)

$$D_{кор.кан} = \frac{I_{кан} \times 100\%}{I_{жами}} ;(\%)$$

Бу ерда $I_{кан}$ - корхоналарда ишчиларни қаноатлантириш жойлари миқдори;

$I_{жами}$ - корхоналарда жами иш жойлари миқдори.

Корхоналарда ишчиларнинг талабига жавоб берадиган иш жойларининг ортиб бориши кадрлар қўнимсизлигининг камаيшига, ишчи-ходимларнинг меҳнат натижаларидан манфаатдорлиги ошишига ва умуман, ишлаб чиқариш самарадорлиги юксалишига шароит яратди.

5.6. Иш билан таъминлашга кўмаклашувчи давлат жамғармаси маблағларидан фойдаланиш йўллари

Иш билан таъминлашга кўмаклашувчи давлат жамғармаси маҳаллий ўзини-ўзи бошқариш органларида шаклланади. Жамғарма маблағлари мамлакатнинг давлат мулки ҳисобланади. Жамғармани бошқариш иш билан таъминлаш марказлари зиммасига юклатилади.

Жамғарманинг маблағлари қуйидагиларга йўналтирилади:

- бандлик сиёсати дастурларини амалга ошириш;
- касбга ўқитиш ва маслаҳатлар бериш;
- иш жойларини яратиш ва сақлаш;

- жамоат ишларини ташкил қилиш;
- ишсизлик нафақаси билан таъминлаш;
- бандлик дастурини ахборотлар билан таъминлаш;
- суғурта захирасини ташкил қилиш;
- жамғарманинг жорий харажатларини таъминлаш.

Мазкур жамғарманинг фаолияти ижтимоий ҳимояга муҳтож аҳоли учун иш ўринларини яратиш ва сақлаб қолишга қаратилиши ва бу фонднинг устувор харажатларида яққол ўз аксини топиши лозим. Бу республиканинг ўсиб бораётган аҳолисини иш билан таъминлашни эркинлаштириш шароитидаги ислохотлар учун муҳим аҳамият касб этади. Мазкур тадбирлар «Ижтимоий ҳимояга муҳтож, иш топишда қийналадиган ва меҳнат бозорида тенг шароитларда рақобатлашишга қодир бўлмаган шахсларни ишга жойлаштириш учун иш жойларининг энг кам миқдорини белгилаш тартиби тўғрисида»ги Низом билан тартибга солинади ва жамғарма маблағлари амалдаги йўриқномага мувофиқ бошқарилади.

Асосий таянч тушунчалар

Бандлик даражаси, ижтимоий муаммолар, меҳнат ресурслари, ижтимоий сиёсат, меҳнат бозори, меҳнат бозоридаги мувозанат, бандлик шакллари, ишсизлик оқибатлари, ишсизлик даражаси, аҳолини ижтимоий ҳимоялаш тизими, кам таъминланган оилалар, ижтимоий кафолатларни молиялаштириш, аҳоли турмуш даражаси, ижтимоий ёрдам тизими, иш изловчи фуқароларнинг бандлик хизматига мурожаат этилганлик даражаси, бандлик хизмати органларида мавжуд бўш иш ўринлари сони.

Такрорлаш учун саволлар ва топшириқлар

1. Аҳолини ижтимоий ҳимоялаш тизимида иш билан бандликнинг аҳамиятини тушунтиринг.
2. Ижтимоий сиёсатнинг асосий йўналишлари нималардан иборат?
3. Иш билан таъминлашга қўмаклашувчи давлат мақсадли жамғармасининг асосий вазифалари нималардан иборат?
4. Иш билан бандликнинг асосий хусусиятларини кўрсатинг.
5. Ўзбекистонда ишсиз шахс мақоми қачон берилади?

6. Вақтинчалик иш билан таъминлаш марказларининг асосий вазифалари нималардан иборат?

7. Иш изловчи фуқароларнинг бандлик хизматига талаб этилганлик даражаси (Д_т), қандай ҳисобланади?

8. Иш билан таъминлашга кўмаклашувчи давлат жамғармаси даромадлари қандай шаклланади?

9. Бандлик хизмати органларида мавжуд бўш иш ўринлари сони қандай ҳисобланади?

10. Иш билан таъминлашга кўмаклашувчи давлат жамғармаси маблағлари қандай ишлатилади?

11. Давлат бандлик сиёсатини амалга ошириш чора-тадбирларини такомиллаштириш тўғрисида фикр-мулоҳазаларингизни ёзинг.

12. Республикамиздаги ижтимоий муаммоларни ҳал қилишда Иш билан таъминлашга кўмаклашувчи давлат мақсадли жамғармасининг ўрнини баҳоланг.

VI БОБ. МАКТАБ ТАЪЛИМИ ЖАМҒАРМАСИ

6.1. Ўзбекистон Республикасида миллий таълим тараққиёти ва кадрлар тайёрлаш тизими истиқболлари

Иқтисодий эркинлаштириш шароитида Давлат бюджети ҳисобига маблағ билан таъминланадиган тармоқларда иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш, бюджет маблағларидан самарали фойдаланишнинг назоратини такомиллаштириш бугунги кунда долзарб масалалардан бири ҳисобланади. Бюджет маблағлари доимо аниқ бир мақсадга йўналтирилган бўлади, бу маблағлардан оқилона фойдаланиш билангина ана шу мақсадга эришиш мумкин.

Бюджет маблағлари мамлакатнинг макроиқтисодий барқарорликка эришиш йўлида ҳукумат томонидан яқин ва узоқ даврларга мўлжалланган дастурларни амалга оширишда муҳим аҳамият касб этади. Республикамизда қабул қилинган «Кадрлар тайёрлаш миллий дастури» юртимиз таълим амалиётида тўпланган амалий тажрибалар ва ривожланган мамлакатлар ютуқларига таянган ҳолда ишлаб чиқилган. Таълимни ривожлантириш дастурларининг аниқ ва ўз вақтида бажарилиши давлат дастурларининг ҳам пироворд натижада ижобий бажарилишини таъминлайди.

Ўзбекистон Республикаси Президенти И.Каримов таъкидлаганларидек, «Жамиятни маънавий жиҳатдан янгиламай туриб, республика фуқароларининг янги авлодини вояга етказмай туриб, эркин, мустақил фикрловчи шахсни тарбияламай туриб, фаровон, қудратли демократик давлат ва очиқ фуқаролик жамияти сари илдамлаб бўлмайди»¹.

Дарҳақиқат, «талабалар, аспирантлар, инженер-техник ходимлар ва мутахаассисларнинг чет элдаги етакчи ўқув ва илмий марказларда, хорижий фирмалар, банклар, ва компанияларда таълим олиши ҳамда малака оширишини ташкил қилиш учун барча зарур

¹ Каримов И. Ўзбекистон XXI асрга интиломда. Тошкент. Ўзбекистон. 1999. -266 б.

шарт-шароитлар яратилиши лозим»¹, чунки ишлаб чиқариш соҳаси вакилларини тарбиялаш, ўқитиш, малакасини ошириб бориш ижтимоий ҳимоя тараққиётининг гаровидир. Ўтиш даврининг қийинчиликлари шароитида аҳолининг даромадларини ҳисобга олиш ва таълимга бўлган талабни қондиришга ижтимоий ҳимоянинг бир тури сифатида қарашимиз керак.

Ўзбекистон Республикасининг 1997 йилда қабул қилинган "Таълим тўғрисида"ги қонуни ва "Кадрлар тайёрлаш миллий дастури" миллий таълим тараққиёти ва миллий кадрлар тайёрлаш тизими истиқболларини белгилловчи ҳужжат сифатида таълим хизматлари ва меҳнати бозорларини шакллантириш ва таълим учун сарфланаётган бюджет маблағларидан фойдаланишнинг самарадорлигини оширишнинг янги усулларини излаш зарурлиги вазифасини қўйди.

«Кадрлар тайёрлаш миллий дастури»ни амалга ошириш жараёнида мактаб таълими, айниқса, умумтаълим мактабларининг моддий-техник базасини мустаҳкамлашга эътиборни кучайтириш энг муҳим ва жиддий масалага айланди. Шу мақсадда "Кадрлар тайёрлаш миллий дастури"нинг узвий ва мантикий давоми бўлмиш 2004-2009 йилларда Мактаб таълимини ривожлантириш умум-миллий давлат дастури қабул қилинди»².

Кадрлар тайёрлаш миллий дастурининг иккинчи босқичи, таълим жараёнидаги сифат кўрсаткичларини яхшилаш, яъни жаҳон андозаларига мос, рақобатбардош, юқори савияга эга бўлган мутахассисларни тайёрлашдир. Ушбу мураккаб муаммоларнинг ечимини топиш, уларни амалда кенг қўллаш олий таълим тизими ходимлари олдига жуда катта вазифалар қўяди. Бунда аниқ вазифалар бевосита ўқув жараёнини яхшилаш, ўқув дастурларини янада такомиллаштириш, ўқитишнинг замонавий педогогик технологияларини жорий қилиш, техник воситалардан кенг фойдаланиш ва шу асосда масофадан ўқитишни кенг жорий қилишдан иборатдир.

Мамлакатимизда ҳар томонлама билимли, ўз касбининг устаси бўлган мутахассислар тайёрлашнинг устувор йўналишларидан бири кадрлар тайёрлашдир. Таълим муассасаларини маблағ билан таъминлаш механизминини шакллантириш кадрлар тайёрлаш тизимини ривожлантиришнинг асосий йўналишларидан бири этиб белгиланди. Ўзбекистонда таълим тизимини, жумладан, ўрта-махсус,

¹ Каримов И.А. Банк тизими, пул муомаласи, кредит, инвестиция ва молиявий баркарорлик тўғрисида.Т., Ўзбекистон. 2005. -100 б.

² Каримов И. А. Юксак маънавият –енгилмас куч. Тошкент. Маънавият. 2008. - 646.

касб-хунар таълимини ривожлантириш ва молиялаштиришнинг янги босқичи «Кадрлар тайёрлаш миллий дастури» билан боғлиқ. Республикада истиқболга белгиланган вазифаларни ҳал этиш мақсадида 2009 йилгача академик лицейлар ва касб-хунар коллежларинининг моддий-техника базасини ривожлантириш ва молиялаштиришнинг махсус дастури ишлаб чиқилди ва амалга оширилмоқда. Бюджет, бюджетдан ташқари фондларнинг, корхоналар ва ташкилотларнинг ўз маблағлари, ҳомийларнинг маблағлари ва хорижий кредитлар ушбу дастурни молиялаштиришнинг асосий манбаларидир.

Таълимни молиялаштириш тизими таълим - бу хизмат эканлигидан, бу хизматдан тўғридан-тўғри ва билвосита фойдаланувчилар муайян даражада сарф-харажат қилиши кераклигидан келиб чиқади. Шу боис, мамлакат иқтисодий ривожланишининг асосий кўрсаткичларидан бири - таълимни молиялаштиришга давлат маблағлари ажратилиши миқдори ҳисобланади. Маблағни қайси манбалардан олиш ва у қандай нисбатда ажратилиши тўғрисидаги масалани давлатнинг молия-бюджет сиёсатини амалга оширишнинг йўналишлари белгилаб беради. Кўпгина мамлакатларда таълимга сарфланаётган маблағларнинг энг кўп қисми давлат бюджетидан ажратилади. Шу билан бирга, бюджетдан ташқари жамғармалар, корхоналар, молия ташкилотларининг маблағлари ва хорижий кредитлар, жисмоний шахсларнинг маблағларидан ҳам фойдаланилади.

Республикаимизда таълим тизими муассасаларини молиялаштириш қуйидагилар ҳисобига амалга оширилмоқда:

- бюджет маблағлари;
- ўқув-ишлаб чиқариш ва тижорат фаолияти натижасида олинган даромад кўринишидаги маблағлар;
- муассасалар, ҳомийларнинг пул маблағлари;
- бюджетдан ташқари жамғармалар;
- корхоналар ва ташкилотларнинг таълимни ривожлантириш учун қўйган мақсадли пул маблағлари;
- жамоат ва хайрия ташкилотларининг маблағлари;
- халқаро молия институтлари маблағлари.

Ўзбекистон Республикасидаги «Узлуксиз таълим концепция»сида узлуксиз таълимни маблағ билан таъминлашнинг турли йўллари таклиф этилди. Бунда таълим соҳасида ўтказилаётган ислохотларни молиявий таъминлаш тизимини такомиллаштириш муаммоларини ҳал қилиш ҳам назарда тутилиб, бу йўналишда хара-

жатларни бюджет корхоналари ва ташкилотлари, талабалар ва уларнинг ҳомийлари ўртасида тақсимлаш бўйича қатор чора-тадбирлар қабул қилинди.

Республиканинг ҳар йили ишлаб чиқиладиган инвестиция дастурларида 1999-2009 йилларда янги типдаги ўқув юртларининг моддий-техника базасини ривожлантириш ва молиялаштириш дастури амалга оширилишини таъминлайдиган ҳажмларда лимитлар ва молиялаштириш манбалари ҳамда илгари қабул қилинган инвестиция дастурларининг амалга оширилиш муддатларини ва молиялаштирилиш манбаларини зарурат бўлса, қайта кўриб чиқиш назарда тутилмоқда. Мазкур Дастурга мувофиқ, халқаро молия институтлари ва бошқа хорижий инвесторлар билан доимий асосда иш олиб борилмоқда. Кўзланган вазифаларни амалга ошириш учун тўғридан-тўғри хорижий инвестицияларни имтиёзли шартларда жалб қилиш ҳукумат кафолатлари асосида амалга оширилади.

22-жадвал.

**Халқ таълими тизимида умумтаълим мактаблари
харажатларининг тутган ўрни**

(фоиз)

Кўрсаткичлар	Йиллар			
	2006 йил хисобот	2007 йил хисобот	2008 йил хисобот	2009 йил режа
1	2	3	4	5
Давлат бюджети харажатлари	100,0	100,0	100,0	100,0
Ижтимоий соҳа ва ижтимоий ҳимоя харажатлари	50,8	49,9	52,0	56,5
Таълим харажатлари	29,6	29,6	30,1	32,6
Халқ таълими харажатлари	23,5	23,2	22,9	24,2
Мактаб таълими жамғармаси маблағлари	5,4	6,9	6,0	5,3
Жумладан:				
1	2	3	4	5
Умумтаълим мактабларининг қурилиш харажатлари	4,3	5,2	4,4	4,0
Умумтаълим мактабларининг моддий – техника базасини таъминлаш харажатлари	1,1	1,7	1,6	1,3

Манба: Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги маълумотлари.

Таълим муассасалари Халқ таълими вазирлиги томонидан тасдиқланган намунавий дастурлар асосида тузилган ўқув иш режаси асосида фаолият юритадилар. Шуни айтиш зарурки, республика-мизда мактаб таълими муассасаларининг харажатлар сметасидаги маблағлари миқдори йилдан йилга ўсиб бормоқда. 20-жадвалдан кўриниб турибдики, 2003-2006 йилларда давлатимиз томонидан таълим соҳасида олиб борилаётган ислохотлар бюджет кўрсаткич-ларида ўз аксини топмоқда.

Харажатларнинг ошиш сабаби, бозор иқтисодиёти шароитида нарх-навонинг узоқ муддатга бир ҳолатда турмаслиги ҳамда ҳуку-матимиз қарорларидан келиб чиққан ҳолда бу муассасаларнинг моддий-техник базаларини такомиллаштириш учун кўпроқ маб-лағларни жалб қилиш натижасидир.

6.2. "Мактаб таълимини ривожлантириш Давлат умуммиллий дастури"нинг аҳамияти

Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А. Каримовнинг 2004 йил 21 майдаги "2004-2009 йилларда мактаб таълимини ривож-лантириш Давлат умуммиллий дастури тўғрисида"ги умумий ва ўр-та таълим тизимини яхшилашга қаратилган Фармони, Вазирлар Маҳкамасининг ушбу соҳа бўйича қабул қилган қарорлари, респуб-лика-мизда таълим тизимининг молиявий таъминотига жавобгар бўлган вазирликлар томонидан ишлаб чиқилган ҳамда республика Адлия вазирлигидан рўйхатдан ўтказилган меъёрий-ҳуқуқий ҳуж-жатлар шу соҳанинг ривожига ҳисса қўшмоқда.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг Фармони билан бюджетдан ташқари "Мактаб таълими жамғармаси" тузилди ва унинг маблағлари «2004-2009 йилларда мактаб таълимини ривож-лантириш умуммиллий Давлат дастури»ни молиялаштиришнинг асосий манбаси бўлди. Дастурда минтақаларда қуйидаги чора-тадбирлар комплексини амалга ошириш кўзда тутилган:

➤ мактабларни ўқув ва лаборатория ускуналари, компьютер техникаси, дарсликлар ва ўқув-услубий материаллар билан таъмин-лаш;

➤ таълим тизимида қўлланилаётган ўқув стандартлари ва ўқув дастурларини такомиллаштириш;

➤ умумий таълим мактабларида спортни ривожлантириш ва улардаги спорт базаларини мустаҳкамлаш,

➤ умумий таълим мактаблари, биринчи навбатда, кишлоқ жойлардаги мактабларни малакали педагог кадрлар билан таъминлаш, педагог кадрлар таркиби сифатини ошириш, ўқитувчилар тайёрлаш, қайта тайёрлаш ва малакасини оширишнинг самарали тизимини яратиш, ўқитувчилар меҳнатини рағбатлантиришни кучайтириш;

➤ мактаблар шу жумладан, бориш қийин бўлган минтақалар ва кишлоқларда жойлашган мактабларнинг биноларини капитал реконструкциялаш, капитал ҳамда жорий таъмирлашнинг манзиллари аниқ кўрсатилган дастурларини ишлаб чиққан ҳолда умумий таълим мактабларининг моддий-техника базасини ривожлантириш.

Шунингдек, мазкур дастурни амалга ошириш замирида ижтимоий ҳимояни кафолатлаш масаласини ҳал этиш, умумий ва ўрта таълим соҳасини бутун чоралар билан такомиллаштириш, мазкур тизимни янгича шароитларда, янгича талаблар асосида қайта қуроллантириш вазифаси қўйилмоқда. Юқоридагилардан келиб чиқиб шундай хулоса қилиш мумкинки, буларнинг барчаси таълим тизимида кескин бурилиш яшаш, келажакда мамлакатни кучли, билимдон кадрлар билан таъминлаш имкониятини беради.

Таълим соҳасига давлат бюджетидан маблағларнинг ажратилиши йил сайин ўсиб бормоқда. Бу ҳолат республикамизнинг «Таълим тўғрисида»ги қонунига ҳамда «Кадрлар тайёрлаш миллий дастури»га мувофиқ мамлакатимизда таълим сифатини янада ошириш учун замон талабларига мос ўқув муассасаларини қуриш, унинг моддий-техника базасини янада кучайтириш, педагог кадрларни қайта ўқитиш, уларнинг иш ҳақи таъминотини янада мустаҳкамлаш, ўқув жараёнини яхши ташкил этиш учун давлат таълим стандартларига мувофиқ янги турдаги ўқув дарсликлари, ўқув қўлланмалари билан таъминлаш ва бошқа бир қатор харажатларни молиялаштириш учун бюджетдан салмоқли миқдорда маблағлар ажратилиши зарурлигини келтириб чиқаради.

6.3. "Мактаб таълимини ривожлантириш Давлат умуммиллий дастури"нинг даромадлари ва харажатлари

«Мактаб таълими жамғармаси»га Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2004 йил 28 декабрдаги 610 - сонли «Ўзбекистон Республикасининг 2005 йил Давлат бюджети параметрлари тўғрисида»ги Қарорининг 22 - иловасига мувофиқ 2005 йил 1 январдан бошлаб барча корхоналар ва ташкилотлар учун, жумладан,

солиққа тортишнинг алоҳида тартибини қўллаётган корхоналар учун 1 фоиз миқдорида мажбурий ажратмалар жорий этилди.

Жумладан:

- улгуржи ва чакана дорихоналар учун - ялпи даромаддан;
- дилерлар - коммиссион рағбатлантиришдан;
- қурилиш, қурилиш-монтаж корхоналари ўз маблағлари ҳисобидан бажарилган ишлар ҳажмидан ҚҚС чиқарилган ҳолда;
- лизинг компаниялари - даромадидан, маржадан;
- савдо ва умумий овқатланиш, тайёрлов таъминот корхоналари - товар айланмаси ҳажмидан;
- коммунал хўжалиги, иссиқлик, сув ва газ таъминоти тизими корхоналари - сотилган маҳсулотлар (ишлар, хизматлар) ҳажмидан сотиб олиш қиймати чиқарилган ҳолда;
- бошқа барча корхоналар — сотилган маҳсулотлар (ишлар, хизматлар) ҳажмидан ҚҚС ва акциз солиғи чиқарилган ҳолда.

Республикамизда 2004-2009 йилларда Мактаб таълимини ривожлантириш Давлат умуммиллий дастурида назарда тутилган чора-тадбирларнинг вилоятлар, шаҳар ва туманларда амалга оширилишини таъминлаш борасидаги тадбирлар комплекси бажарилмоқда. Мактабларнинг моддий-техник аҳволини тубдан яхшилаш, янги мактаблар қуриш ва қайта тиклаш, уларни замонавий ўқув-лаборатория асбоб-ускуналари, компьютер техникаси, мактаб парталари ва мебеллар билан жиҳозлаш мақсадида Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2004 йил 21 майдаги "2004-2009 йилларда мактаб таълимини ривожлантириш Давлат умуммиллий дастури тўғрисида"ги Фармони билан бюджетдан ташқари Мактаб таълими жамғармаси ташкил этилди. Жамғарманинг асосий вазифалари қуйидагилар:

⇒ бюджет маблағларини ҳамда юридик ва жисмоний шахсларнинг ҳомийлик маблағларини, хорижий кредитлар ва грантларни 2004-2009 йилларда Мактаб таълимини ривожлантириш Давлат умуммиллий дастурини рўёбга чиқаришда мақсадли фойдаланиш учун жамлаш;

⇒ мактаб таълимини ривожлантириш дастурида назарда тутилган бузилган мактаблар ўрнига янги мактаблар қуриш, мактабларни мукамал реконструкция қилиш, мукамал ва жорий таъмирлаш, уларни ўқув-лаборатория асбоб-ускуналари, компьютер техникаси, парталар ва мебеллар, спорт анжомлари билан жиҳозлаш ҳажмларини молиялаштириш;

⇒ жамғарма маблағларидан Мактаб таълимини ривожлантириш дастурини амалга ошириш учун қатъий мақсадли фойдаланилиши устидан мониторинг олиб борилишини таъминлаш.

«Мактаб таълими» жамғармасининг маблағлари 2004-2009 йилларда Мактаб таълимини ривожлантириш Давлат умуммиллий дастурини амалга ошириш даври учун жорий этилади ҳамда давлат солиқлари ва йиғимларига тенглаштирилган.

«Мактаб таълим жамғармаси»га тушадиган маблағлар капитал реконструкция қилиш, авария ҳолатидаги мактабларни бузиб ташлаб, ўрнига намунавий лойиҳалардаги замонавий мактаб бинолари барпо этиш, капитал ва жорий таъмирлаш, мактабларнинг замонавий ўқув ва лаборатория ускуналари, компьютер техникаси, дарсликлар ва ўқув-услубий материаллар билан таъминлаш, таълим тизимида қўлланилаётган ўқув стандартлари ва ўқув дастурларини такомиллаштириш, мактабларда спортни ривожлантириш ва спорт базасини мустаҳкамлаш каби харажатларга йўналтирилади.

Республикамизда таълимга Давлат бюджетидан ва бюджетдан ташқари манбалардан ажратилаётган маблағларнинг замонавий, иқтисодий рағбатлантириш омилларини қўллаб-қувватлайдиган ва ижтимоий адолат тамойилларига риоя этувчи механизмнинг татбиқ этилиши таълим муассасаларида маблағларнинг юқори самара билан ишлатилишига, улар орасида рақобат муҳити яратилиши ва таълим сифатининг оширилишига олиб келмоқда. Чунки, "халқ таълимини тубдан ислоҳ қилиш, мазкур дастурни амалга ошириш биздан ниҳоятда катта куч, маблағ ва имконият талаб қилмоқда, лекин ҳам иқтисод, ҳам сиёсат, ҳам маънавият нуқтаи назаридан бу сарф-харажатларга назар ташласак, ундан келадиган манфаат ҳар қандай харажатларни қоплаши ва оқлаши мумкин"¹.

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2004 йил 9 июлда 2004-2009 йилларда мактаб таълимини ривожлантириш давлат умуммиллий дастурини амалга ошириш чора-тадбирлари тўғрисида"ги 321-сонли Қарори қабул қилинди. Мазкур қарор билан 2004-2009 йиллар мобайнида бузиб ташланадиган авария ҳолатидаги мактаблар ўрнига янги мактаблар қуриш, мактабларни, бориш қийин бўлган минтақалардаги мактабларни капитал реконструкция қилиш, капитал ва жорий таъмирлаш ҳамда умумтаълим мактабларининг спорт иншоотларини қуриш ва реконструкция қилиш

¹ И. А. Каримов. «Баркамол авлод - Ўзбекистон тараққиёти пойдевори». Олий Мажлиснинг IX сессиясида сўзлаган нутқи. // «Халқ сўзи». 1997 йил 29 август.

параметрлари тасдикланди.

6.4. Ўзбекистон Республикасида халқаро молия институтлари иштирокида ижтимоий дастурларни молиялаштириш

Республикада бозор муносабатларига ўтиш даврида ижтимоий сиёсат аҳолини ижтимоий қўллаб-қувватлаш ва ҳимоя қилишга қаратилади ҳамда алоҳида йирик йўналишларда амалга оширилади. Бу йўналишлар Ўзбекистон Республикаси Президенти И.Каримовнинг «Ўзбекистон иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш йўлида» китобида тўлиқ баён қилин.

Республикада ижтимоий соҳаларни тараққий эттиришда, ижтимоий дастурларни молиялаштиришда бюджетдан ташқари манбалардан маблағларни жалб этилиши, Ўзбекистонда бозор иқтисодиётига ўтиш зарурияти туфайли келиб чиқмаган, балки у умумжаҳон тажрибаларига асосланади.

Ҳозирги шароитда мамлакатимизда ижтимоий дастурларни молиявий жиҳатдан таъминлаш масаласида, асосан икки йирик манбанинг ўрни юқорилиги маълум. Уларнинг биринчиси мамлакатимиз давлат бюджетининг маблағлари бўлса, иккинчиси турли хорижий мамлакатлардан хилма-хил шаклларда жалб қилинган маблағлардан иборатдир.

Ижтимоий дастурларда кўзда тутилган вазифаларни бажариш ва кўзланган мақсадга эришиш учун давлат бюджети маблағларидан асосий манба сифатида фойдаланиш табиийдир. Чунки дастурда кўзда тутилган ва бажарилиши лозим бўлган вазифалар алоҳида олинган ҳудудий ёки минтақавий характерга эмас, балки мамлакат ёки умумдавлат аҳамиятига эга бўлиб, уларнинг бажарилишида мамлакат давлат бюджетининг маблағлари ҳал қилувчи рол ўйнамоқда.

Таълим харажатлари турли шаклларда молиялаштирилади:

1. Бюджет орқали молиялаштириш. Умумдавлат аҳамиятига эга бўлган харажатларни молиялаштириш амалга оширилади.¹
2. Ўзини-ўзи молиялаштириш. Бюджет ташкилотлари харажатларини ўз молиявий ресурслари эвазига молиялаштирилади.²
3. Халқаро молия институтлари орқали молиялаштириш.
4. Ҳомийлар маблағларидан фойдаланиш.

Республика учун Халқаро валюта фонди, Халқаро тикланиш ва тараққиёт банки, Европа тикланиш ва тараққиёт банки, Осиё тараққиёт банки билан ҳамкорликни ривожлантириш жараёнини жадал-

лаштириш ҳамда Ўзбекистон Республикасининг бошқа молия институтларига аъзо бўлиш муҳим аҳамиятга эгадир.

Дарҳақиқат, XXI аср, шубҳасиз, халқаро муносабатларда глобаллашув асри бўлади. Бундай шароитда интеграция жараёни, мустақил давлатларнинг халқаро институтлар ва ташкилотлардаги иштирокининг кенгайишига нафақат тарихий муқаррарлик сифатида, балки бутун планетани ҳам, алоҳида регионларни ҳам барқарорлигининг қудратли омили сифатида қараш зарур.

Бугунги кунда ижтимоий дастурларни молиялаштиришни такомиллаштириш амалиёти ва ижтимоий соҳага йўналтирилган маблағларни молиялаштиришда янги шакл ва услублардан фойдаланишимиз керак. Ижтимоий дастурларни халқаро молия институтлари томонидан молиялаштиришни таъминлайдиган чора-тадбирларни амалга ошириш муҳим аҳамиятга эга. Маълумотлар шуни кўрсатадики, дастурларга сарфланаётган маблағларнинг асосий қисми бюджет ва бюджетдан ташқари мақсадли фондлар маблағларидан амалга оширилади. Бозор иқтисодиёти шароити даврида бюджет масаласи, молия ишлари жуда муҳим ва мураккаб масаладир. Ҳар бир ҳудуднинг ривож, аҳолисининг турмуш шароити, ижтимоий ҳимояси, кам таъминланган оила ва шахсларнинг етарли даражада ижтимоий ҳимоя қилиниши ҳар бир ҳудуд давлат ҳокимият органларининг молиявий масалаларни тўғри ҳал қила билишига боғлиқ.

Республикамызда қабул қилинаётган махсус ижтимоий ривожлантириш дастурларини амалга ошириш Президентимиз, давлатимизнинг диққат марказида турибди. Ижтимоий дастурларни молиялаштириш, биринчидан, давлат иқтисодиётининг аҳволи, иккинчидан, олиб борилаётган ижтимоий сиёсати билан белгиланади. Ижтимоий дастурларни молиялаштириш давлат тузилмалари (давлат маблағи), корхоналар ва фуқаролар (нодавлат маблағлар) ва ташқи манбалардан бўлиши мумкин. Ижтимоий дастурларни бюджетдан молиялаштириш тартиби давлатнинг иқтисодий ва молиявий сиёсатига боғлиқ тарзда бюджетларни ташкил этиш ва улардан фойдаланишнинг ягона қондасини татбиқ этишга асосланган.

Бюджетдан ташқари маблағларни жалб этиш ҳисобига молиялаштиришнинг янги манбаларидан фойдаланиш, республикада иқтисодий ислохотларни ўтказиш даврида ижтимоий соҳанинг молиявий базасини соғломлаштиришнинг стратегик йўналиши ҳисобланади. Бу тадбир фақат ўтиш даври шароити тақозосига кўра Ўзбе-

кистон учун заруратгина эмас, умуман дунё миқёсида ижтимоий соҳани ривожлантиришнинг объектив қонуниятидир.

Президентимиз таъкидлаганидек, «Ўзбекистон иқтисодиётини жаҳон иқтисодий тизими билан интеграциялашувига эришмасдан туриб, ташқи иқтисодий алоқаларни кенгайтирмасдан ва мустақамламасдан туриб, банк ва молия соҳаларида, реал иқтисодиётда, биринчи галда етакчи тармоқларда чет эл капиталининг иштирокини кенгайтирмасдан туриб, иқтисодиётимизнинг барқарор тараққиётини таъминлаш қийин»¹.

Ўзбекистон Халқаро валюта фонди, Жаҳон банки, Халқаро меҳнат ташкилоти, Европа кенгаши уюшмаси, Жаҳон соғлиқни сақлаш ташкилоти, Халқаро электр алоқа иттифоқи, Осиё тараққиёт банки, Ислом тараққиёт банки, Осиё ва Тинч океан иқтисодий ҳамда ижтимоий комиссияси, Европа тикланиш ва тараққиёт банки, Халқаро молия корпорацияси, Ҳамдўстлик регионал иқтисодий ташкилоти, Ҳамдўстлик божхона кенгаши каби эътиборли халқаро ва молиявий ташкилотларнинг тенг ҳуқуқли аъзосидир. Республиканинг халқаро ташкилотлар фаолиятидаги иштироки бир қанча йирик давлатлараро лойиҳаларни биргаликда амалга ошириш, минтақалараро муаммоларни ҳал этиш имконини беради.

Мамлакатимизда иқтисодий ислохотларни эркинлаштириш ва чуқурлаштириш жараёни ташқи иқтисодий фаолиятни ҳуқуқий бошқариш стратегиясининг ўзига хосликларини ҳам минтақавий миқёсда, ҳам алоҳида мамлакатлар даражасида савдо-иқтисодий ҳамкорликнинг тегишли устуворликларини белгилаб берди.

Халқаро молиявий институтлар билан ташқи савдонинг улуши кўпайиб бормоқда. Чет эллардан қўшимча моддий-молиявий ресурслар жалб этиш, жаҳон фан-техника тараққиёти ютуқларини иқтисодиётга жорий этиш, аҳолининг хилма-хил юқори сифатли товарларга бўлган эҳтиёжларини қондириш, хизмат соҳасини ривожлантиришда чет эл тажрибасидан фойдаланиш, қўшимча иш ўринларини вужудга келтириш мақсадида халқаро молия институтлари билан ташқи иқтисодий алоқалар ривожлантириб борилмоқда.

Ҳозирги пайтда Осиё Тараққиёт банки билан биргаликда республика иқтисодиётини ривожлантириш учун бир қатор лойиҳалар ва ёрдамлар кетма-кетлиги ишлаб чиқилган. Республикаимизда таъ-

¹ Каримов И. Банк тизими, пул муомаласи, кредит, инвестиция ва молиявий барқарорлик тўғрисида. Ўзбекистон. 2005. -419.

лим соҳасида хорижий ҳамкорлар билан ишлаш юзасидан муайян тажриба тўпланди. Миллий кузатиш маркази, шунингдек, ТАСИС нинг "Таълим тизимини ислоҳ қилишда Халқ таълими вазирлиги ҳамда Олий ва ўрта махсус таълим вазирлигига кўмаклашиш" лойиҳалари бунинг ёрқин мисолидир. Мазкур лойиҳанинг асосий ташкилотчиси Нидерландиядаги ФОНТИС университетиدير. Шунингдек, лойиҳада Буюк Британия Кенгаши ва АБУ Консалт, Нидерландия, Бельгия, Буюк Британия, Германия, Польша, Венгрия, Россиядан хорижий экспертлар қатнашади. Лойиҳа таълимни ривожлантиришнинг беш йўналишини: қонунчилик, бошқарув, молиялаштириш, билимларнинг сифати ва уларга баҳо бериш ҳамда ахборотлаштиришни назарда тутди.

24- жадвал.

Ўзбекистонда техникавий ёрдамни қўллаб-қувватлаш
(2006 йил 31 июль ҳолатига)

	Лойиҳалар	Миқдори (АҚШ доллари)	Тасдиқланган сана
1	Таълим лавозимларини асосий ўзгартириш	350	23.04.99
2	Иккинчи ихтисослик ва касбий таълим	150	23.04.99
3	Ёрдам ва бошқарувни уйғунлаштиришни яхшилаш	800	04.05.99
4	Темир йўллари такомиллаштириш	450	06.07.99
5	Қишлоқ омонатлари, кредит уюшмаларини ривожлантириш	600	09.09.99
6	Таълимнинг юқори тизими, ўрта таълимнинг муваққат шарҳи	1000	08.02.00
7	Сугўрта тизимини ривожлантириш	300	11.05.00
8	Шаҳарларда ижтимоий инфратузилмани ривожлантириш	720	18.05.00
	Жами	4370	

Манба: Технико-экономические расчеты. (ТЭР) Проект Программа развития сектора образования.

Кейинги йилларда давлатнинг иқтисодиётга аралашуви бир-мунча камайган. Республикамизда иқтисодиётни эркинлаштириш бўйича белгиланган вазифалар таълим соҳасида ҳам амалга оши-

рилмоқда. «Ўзбекистон Республикасида таълим тизими ислохотларининг амалга оширишни халқаро молиявий институтлар, чет эл давлатлари ҳукумати ва ташкилотлари қўллаб-қувватламоқдалар. Республикамизга «Кадрлар тайёрлаш миллий дастури»ни амалга ошириш учун имтиёзли кредитлар ва грантлар кўринишида ёрдам берилмоқда. Осиё Тараққиёт банки, Жаҳон банки, ЮНИСЕФ, TACIS, USAID каби кўзга кўринган молиявий институтлари шулар жумласидандир.

Мақтаб таълимини ривожлантириш мақсадида Осиё Тараққиёт банкидан «Таълим секторини ривожлантириш Дастури» бўйича 70,0 млн. АҚШ доллари, кичик лойиҳаси бўйича 38,5 млн. АҚШ доллари миқдорида кредит олинди. «Таълим секторини ривожлантириш Дастури»ни молиялаштириш тартиби қуйидагилардан иборат.

25-жадвал.

**«Таълим секторини ривожлантириш Дастури»ни
молиялаштириш тартиби**

№	Кўрсаткичлар	Хорижий валюта	Миллий валюта	Умумий қиймати
1	Таълим тизимини бошқарув секторини мустаҳкамлаш	2,8	0,7	3,5
2	Педагог кадрларни масофавий ўқитиш тизимини ривожлантириш	16,6	26,5	43,1
3	Ёш авлоднинг таълим олиш даражасини яхшилашда жамият фаолиятини кучайтириш	1,0	25,0	26,0
4	Кўзда тутилмаган харажатлар	1,8	9,3	11,1
5	Фоишлар ва мажбуриятлар	6,6	6,8	13,4
6	Лойиҳанинг умумий қиймати	28,8	68,3	97,1
Молиялаштириш манбалари				
1	Осиё Тараққиёт банки	28,8	9,7	38,5
2	Ўзбекистон Республикаси Ҳукумати	0	58,6	58,6
	Жами	28,8	68,3	97,1

Манба: Техничко-экономические расчеты. (ТЭР) Проект Программа развития сектора образования.

Бу дастур қабул қилиниши ва амалда татбиқ этилиши мамлакат меҳнат потенциалини ривожлантириш, унинг сифат кўрсаткичларини ошириш учун алоҳида аҳамият касб этади.

Айтиш жоизки, Ўзбекистон Республикасининг "Таълим тўғрисида"ги қонуни ва "Кадрлар тайёрлаш Миллий дастури"нинг қабул қилиниши ва «Мактаб таълими жамғармаси»нинг тузилиши бу соҳада эришилган муваффақиятлардан биридир. Бу дастурларда белгиланган барча тадбирларни босқичма-босқич бажариш учун ўз навбатида мактабгача тарбия муассасалари, мактаблар ва мактабдан ташқари муассасалар, лицей, коллеж, олийгоҳларнинг молиявий муаммоларини ҳал этиш талаб этилади. Таълим муассасалари молиясининг бюджет ва бюджетдан ташқари манбалардан ташкил топиши унинг ўзига хос хусусиятларини англатади. Мазкур муассасалар ўз фаолиятларини бюджет ва ўзини-ўзи маблағ билан таъминлаш ҳисобидан амалга оширадilar. Бугунги кунда таълим соҳасини бюджетдан ва бюджетдан ташқари маблағлардан молиялаштириш амалиётини янада такомиллаштириш долзарб масаладир.

Асосий таянч тушунчалар

«Мактаб таълими» жамғармаси, миллий таълим тизими, таълим харажатлари, ўқув дастурлари, ўқитишнинг замонавий педагогик технологиялари, техник воситалар, таълимни молиялаштириш тизими, бюджет маблағлари, бюджетдан ташқари фондларнинг маблағлари, корхоналар ва ташкилотларнинг ўз маблағлари, таълим жараёнидаги сифат кўрсаткичлар, ҳомийлар маблағлари, масофадан ўқитиш, хорижий кредитлар.

Такрорлаш учун саволлар ва топшириқлар

1. Ўзбекистон Республикасида миллий таълим тараққиёти ва кадрлар тайёрлаш тизимининг аҳамияти тўғрисида нималар дея оласиз?

2. "Кадрлар тайёрлаш миллий Дастури"ни қабул қилинишидан мақсад нима?

3. «Мактаб таълими» жамғармасини ташкил этиш зарурияти ва мақсади нималардан иборат?

4. «Мақтаб таълими жамғармаси» даромадлари қандай шаклланади?

5. «Мақтаб таълими жамғармаси»нинг асосий вазифалари нималардан иборат?

6. «Мақтаб таълими жамғармаси» харажатлари қандай таркибий тузилишга эга?

7. «Мақтаб таълими жамғармаси»га мажбурий ажратмалар қандай миқдорда жорий этилган?

8. Ижтимоий дастурларни халқаро молия институтлари томонидан молиялаштиришни таъминлайдиган чора-тадбирларни ўрганинг.

9. Республикамизда таълимни молиялаштириш тизимини такомиллаштириш бўйича давра суҳбати ўтказинг.

VII БОБ. ДАВЛАТ МУЛК ҚЎМИТАСИНИҲ МАХСУС ХИСОБ РАҚАМИ

7.1. Давлат Мулк қўмитаси махсус ҳисоб рақамининг даромад манбалари

Давлат Мулк қўмитаси махсус ҳисоб рақами даромадларининг ташкил топиши ва ишлатилиши Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1997 йил 20 октябрдаги 481-сон «Давлат мулкни давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштиришдан тушган маблағларни ишлатилишини такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги ва 1998 йил 22 августдаги 362-сон «Давлат мулкни давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштиришдан тушган маблағларни тақсимлаш, тушумларни ҳисобга олиш ва уларнинг ишлатилишини назорат қилиш тартибини тасдиқлаш тўғрисида» ги Қарорларига асосан амалга оширилади ва унинг тартибга риоя қилинади. Бу тартибнинг 2- бандида кўрсатилишича, Давлат мулкни давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштиришдан тушган маблағлар Ўзбекистон Республикаси жамланган бюджетининг ажралмас қисми ҳисобланади.

Жамғарма қуйдагилар ҳисобига ташкил топади:

- акционерлик жамиятига айлантирилган давлат корхоналарини акцияларини сотишдан тушган даромад;
- давлат мулки объектларини аукционда, танловда, савдо биржаси ва савдо биржасидан ташқарида сотилганда;
- давлат мулкни ижарага беришдан тушган тўловлар;
- конун ҳужжатларида кўрсатилган ҳолларда, айрим фуқароларнинг меросини ва ер участкаларини аукционда сотишдан, ер участкаларини хусусийлаштиришдан тушган маблағлар;
- Давлат Мулк қўмитасининг олдин заёмчиларга берилган кредит ва заёмлар ҳисобига кредитларни, заёмларни ва уларга ҳисобланган фоизларни қайтариб олишдан тушган даромадлар;

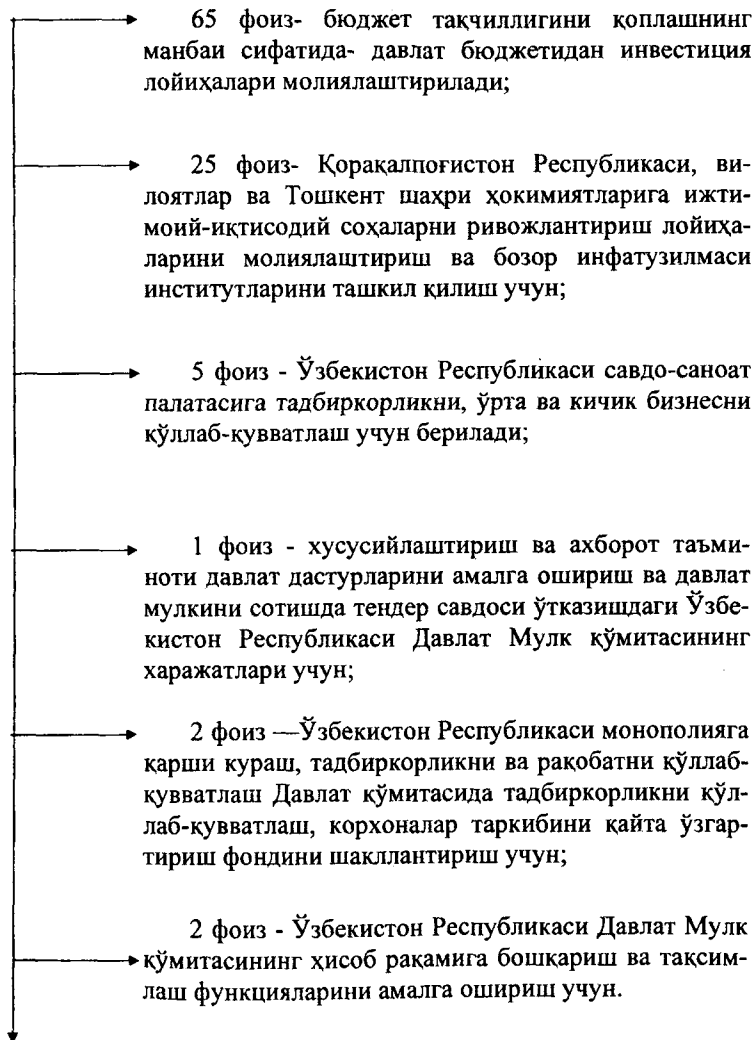
- Давлат Мулк қўмитасининг депозит ҳисоб рақамидаги бўш маблағларини тижорат банклари жойлаштиришдан тушган маблағлар;
- Давлат Мулк қўмитасининг депозит ҳисоб рақамига тушган бошқа даромадлар.

7.2. Давлат Мулк қўмитаси махсус ҳисоб рақами маблағларининг тақсимланиши

«Давлат мулкни давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштиришдан тушган маблағларни тақсимлаш, тушумларни ҳисобга олиш ва уларни ишлатилишини назорат қилиш тартибининг 3-бандига асосан давлат мулкни давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштиришдан чет эл валютасида тушган маблағлар Ўзбекистон Республикаси Давлат Мулк қўмитаси томонидан ҳар ойда қуйидаги пропорцияда, алоҳида тартибда тақсимланади:

- 40% - бюджет тақчиллигини қоплашнинг манбаи сифатида давлат бюджетига кўрсатилган маблағларни мақсадли ишлатилиши учун инвестицион лойиҳаларни молиялаштириш;
- 15 % - бизнес фондида, яъни тадбиркорликни, ўрта ва кичик бизнесни қўллаб-қувватлаш учун;
- 15 % - Қорақалпоғистон Республикаси Жўқорғи Кенгеси, вилоятлар ва Тошкент шаҳри ҳокимиятларига ижтимоий-иқтисодий соҳаларни ривожлантириш лойиҳаларини молиялаштириш, бозор инфатузилмаси институтларини ташкил қилиш учун;
- 3%- Ўзбекистон Республикаси Давлат Мулк қўмитасининг хусусийлаштириш давлат дастурини амалга ошириш, инвестиция ва бозор структураларини ташкил қилиш ва ривожлантириш харажатлари учун;
- 2%- Ўзбекистон Республикаси Давлат Мулк қўмитасининг ҳисоб рақамига-бошқариш ва тақсимлаш функцияларини амалга ошириш учун ;
- 25% - хусусий корхонанинг ўзида қолади, бу мақсадли маблағлар ишлаб чиқаришнинг янгидан модернизациялаш, янги техника билан қуроллантириш ва айланма маблағларни тўлдириш учун ишлатилади.

Давлат мулкани давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштиришдан тушган маблағларнинг тақсимланиши

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2005 йил 27 декабрдаги «Ўзбекистон Республикасининг 2006 йилги асосий макроиктисодий кўрсаткичлар прогнози ва Давлат бюджети параметрлари тўғрисида»ги 244-сон Қарорига асосан, 2006 йил январдан бошлаб давлат мулкани давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштиришдан тушган маблағлар Ўзбекистон Республикаси Давлат Мулк қўмитаси томонидан ҳар ойда юқоридаги пропорцияда алоҳида тартибда тақсимланади.

Асосий таянч тушунчалар

Давлат Мулк қўмитасининг махсус ҳисобрақами, бюджет маблағлари, бюджетдан ташқари фондларнинг маблағлари, ҳомиёлар маблағлари, хорижий кредитлар, давлат мулкани давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш, акционерлик жамияти, ер участкаларини аукционда сотиш, депозит ҳисоб рақам, тижорат банклари, давлат инвестиция дастури, модернизациялаш, инвестиция.

Такрорлаш учун саволлар ва топшириқлар

1. Давлат Мулк қўмитаси махсус ҳисобрақамининг даромадлари қандай манбалардан ташкил топади?
2. Давлат Мулк қўмитасининг асосий вазифалари нималардан иборат?
3. Жамғарма харажатлари қандай таркибий тузилишга эга?
4. Давлат мулкани давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштиришдан тушган маблағлардан қанча миқдорда хусусийлаштириш ва ахборот таъминоти давлат дастурларини амалга ошириш ва давлат мулкани сотишда тендер савдоси ўтказиш учун ажратилади?

VIII БОБ. ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИНИНГ ТИКЛАНИШ ВА ТАРАҚҚИЁТ ЖАМҒАРМАСИ

8.1. Ўзбекистон Республикаси Тикланиш ва тараққиёт жамғармасининг мақсади ва вазифалари

Иқтисодиётни давлат томонидан қўллаб-қувватлаш, унга давлат капитал қўйилмаларини сафарбар этишда давлатнинг аниқ мақсадларга мўлжалланган жамғармалари муҳим аҳамиятга эга. Шундай жамғармалардан бири Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2006 йил 11 майдаги Фармони билан ташкил қилинган Тикланиш ва тараққиёт жамғармасидир. Мазкур жамғарма иқтисодиётнинг етакчи, энг аввало базавий тармоқларини модернизациялаш ва техникавий қайта қуроллантириш лойиҳалари амалга оширилишини таъминлаш, мамлакатни муттасил, барқарор ва мутаносиб равишда ижтимоий-иқтисодий ривожлантиришга эришиш, шунингдек, самарали таркибий ва инвестициявий сиёсатни амалга ошириш мақсадида тузилган. Жамғарма Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги, Иқтисодиёт вазирлиги ҳамда Марказий банкининг таклифига биноан Устав капитали 1,0 млрд. АҚШ доллари миқдорида бўлган давлатнинг мақсадли жамғармаси сифатида Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузурида ташкил этилди ва юридик шахс ҳуқуқларига эгадир.

8.2. Ўзбекистон Республикаси Тикланиш ва тараққиёт жамғармасининг даромадлари ва харажатлари

Ўзбекистон Республикаси Тикланиш ва тараққиёт жамғармасини шакллантиришнинг асосий манбалари қуйидагилардан иборат:

- стратегик ресурсларга жаҳон нархларининг қулай конъюнктураси натижасида, шунингдек, хўжалик юритувчи субъектлардан олинадиган, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси томо-

нидан навбатдаги йилга Давлат бюджетини тасдиқлаш чоғида белгиланадиган айрим солиқ ва тўлов турлари бўйича ҳосил бўладиган кўшимча тушумлар;

- ҳукуматнинг хорижий валюта ва активларининг бир қисми;
- Ўзбекистон Республикасининг хорижий шериклар билан маҳсулотни тақсимлаш тўғрисидаги битимлари доирасида маҳсулот сотишдан оладиган даромадлари;
- давлат мулкни чет эл валютасида хорижий инвесторларга сотишда Давлат бюджети даромадлари режасидан ортиқча тушадиган маблағлар;
- Жамғарма активларини бошқаришдан олинадиган инвестиция даромадлари;
- Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатларида тақиқланмаган бошқа тушум ва даромадлар.

Президент Фармони билан Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси 2006-2009 йиллар мобайнида Жамғарманинг активларини Марказий банкдаги ҳисобварағида 1,0 млрд. АҚШ доллари миқдорида шакллантиришни таъминлаши белгилаб қўйилди.

Жамғарма солиқлар, йиғимлар, божларнинг барча турларидан ҳамда давлатнинг мақсадли жамғармаларига мажбурий ажратмалардан озод қилинади (ягона ижтимоий тўлов бундан мустасно).

Инвестиция жараёнларини жадаллаштиришда Тикланиш ва тараққиёт жамғармаси, Хорижий инвестицияларни ахборот билан таъминлаш ва кўмаклашиш агентлиги – «Узинфоинвест»нинг ўрни ва аҳамияти катта. Жумладан, Тикланиш ва тараққиёт жамғармасининг устав капитали 1 млрд. АҚШ доллари миқдорида белгиланиб, 2007 йилнинг 1 январигача жамғарманинг устав капиталига 500 млн. доллар маблағ жалб этилди. 2007 йилда инвестицион сиёсатни амалга оширишни маблағ билан таъминлаш мақсадида Жамғарма даромадларининг 928,5 млрд. сўм ҳажмида бўлиши кўзда тутилган.

Жамғарманинг асосий вазифалари сифатида қуйидагилар белгиланди:

- давлат ва ҳўжалик юритувчи субъектлар, шу жумладан, тижорат банклари, хорижий жамғарма ва инвесторлар ҳамда бошқа манфаатдор тузилмаларнинг молиявий маблағларини жамлаш;
- иқтисодиётни ривожлантириш, ишлаб чиқаришни таркибий жиҳатдан ўзгартириш ва модернизация қилиш борасида устувор вазифаларни амалга ошириш учун ҳал қилувчи аҳамиятга эга бўл-

ган ғоят муҳим лойиҳаларни молиялаштириш;

- стратегик муҳим аҳамиятга эга бўлган корхоналар, аввало иқтисодийнинг базавий тармоқлари корхоналарини янгилаш ва техник жиҳатдан қайта қуроллантириш дастурларини кредитлаш;

- ёқилғи-энергетика комплекси, кимё саноати, машинасозлик ва рангли металлургия тармоқларини техникавий қайта қуроллантиришга ҳамда ишлаб чиқариш суръатлари ва ҳажмларини оширишга йўналтирилган лойиҳаларни молиялаштирилишини таъминлаш;

- биринчи навбатда истиқболли, аммо етарлича ривожланмаган минтақаларда ишлаб чиқариш ва ноишлаб чиқариш;

- инфратузилмани шакллантириш бўйича ижтимоий жиҳатдан аҳамиятли миллий давлат дастурлари ва лойиҳалари амалга оширилишини молиялаштириш:

- республиканинг халқаро коммуникациялар тармоғига интеграциялаш учун шарт-шароитлар яратадиган, халқаро транспорт йўлаклари ва жаҳон бозорларига энг қисқа йўл билан чиқишни таъминлайдиган транспорт ҳамда телекоммуникациялар инфратузилмасини модернизациялаш ва ривожлантиришни молиялаштириш:

- халқаро молия институтлари, республика ва хорижий мамлакатларнинг кредит муассасалари билан лойиҳаларнинг қўшма молиялаштирилишини ташкил этишни таъминлаш.

Ўзбекистон ҳудудида ўзлари учун ғоят муҳим инвестиция лойиҳаларини амалга ошириш (қўшма молиялаштириш)дан манфаатдор бўлган халқаро ва хорижий жамғармалар ҳамда инвесторлар ҳукумат қарорларига биноан Жамғарма ҳаммуассислари сифатида қўшилиши, мазкур молия институтларининг вакиллари Жамғармани бошқариш бўйича Кенгаш таркибига киритилиши мумкин.

Жамғарманинг асосий вазифаси фақат маблағларни жамлаш ҳамда таркибий ўзгаришларни амалга ошириш ва ишлаб чиқаришни модернизация қилиш учун ҳал қилувчи аҳамиятга молик муҳим лойиҳаларни молиялаштириш билан чекланмайди, балки хорижий инвесторлар чет эл компаниялари, банклари, халқаро молия институтлари билан ҳамкорликда ўзаро тенг шартларда инвестиция лойиҳаларини молиялаштиришни ҳам ўз ичига олади.

Молиявий инқирознинг мамлакатимиз иқтисодийнинг барқарорлиги ҳамда аҳоли фаровонлигига таъсирини ҳар томонлама ва жиддий баҳолаган ҳолда Президентимиз «Мамлакатимизда жаҳон

иктисодий инкирозининг салбий оқибатларини бартараф этиш бўйича 2009-2012 йилларга мўлжаллаб қабул қилинган Инкирозга қарши чоралар дастури Ўзбекистонни 2009 йилда ижтимоий-иктисодий ривожлантиришнинг энг устувор йўналиши бўлиб қолади»¹, деб белгилаб бердилар.

«Иктисодиётимизда таркибий ўзгаришларни амалга ошириш ва уни модернизация қилиш борасида стратегик муҳим рол ўйнайдиган лойиҳаларни амалга ошириш, биринчи навбатда, ишлаб чиқариш инфратузилмасини шакллантиришда бундан икки йил аввал ташкил этилган, бугунги кунда 3 миллиард 200 миллион АҚШ долларидан ортиқ низом жамғармасига эга бўлган Ўзбекистон Тикланиш ва тараққиёт фонди фаолиятига катта аҳамият берилмоқда. Яқин истиқболда ушбу Фонд активларини 5 миллиард долларга етказиш кўзда тутилмоқда. Ўтган икки йил мобайнида ўнлаб йирик саноат ва инфратузилма иншоотларини молиялаштириш ва ҳамкорликда молиялаштириш учун Фонд томонидан 550 миллион АҚШ долларидан зиёд миқдорда кредитлар ажратилди»².

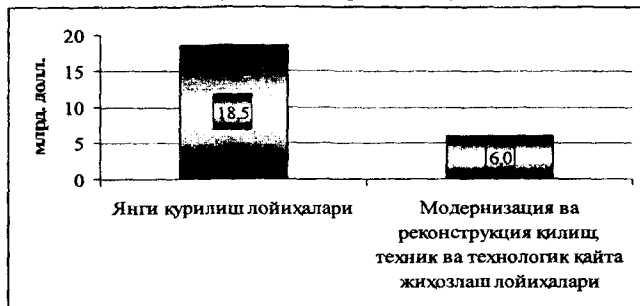
Бугунги кунда иктисодиётимизни модернизация қилиш, техник ва технологик янгилаш, унинг рақобатдошлигини кескин ошириш, экспорт салоҳиятини юксалтиришга қаратилган муҳим устувор лойиҳаларни амалга ошириш бўйича Дастур ишлаб чиқилмоқда. Шу борада, дастлабки ҳисоб-китобларга кўра, умумий қиймати 24 миллиард АҚШ долларидан зиёд бўлган қарийб 300 та инвестиция лойиҳаси устида иш олиб борилмоқда.

Янги қурилиш лойиҳалари — 18,5 миллиард долларни, модернизация ва реконструкция қилиш, техник ва технологик қайта жиҳозлаш бўйича лойиҳалар эса тахминан 6 миллиард долларни ташкил қилади. Дастурга киритилиши мўлжалланаётган бу лойиҳалар авваламбор ёқилғи-энергетика, кимё, нефть-газни қайта ишлаш, металлургия тармоқларига, енгил ва тўқимачилик саноати, қурилиш материаллари саноати, машинасозлик ва бошқа соҳаларга тегишлидир.

¹ Мамлакатимизни модернизация қилиш ва янгилашни изчил давом эттириш — давр талаби. Президент Ислам Каримовнинг 2008 йилда мамлакатимизни ижтимоий-иктисодий ривожлантириш яқунлари ва 2009 йилга мўлжалланган иктисодий дастурнинг энг муҳим устувор йўналишларига бағишланган Вазирлар Маҳкамаси мажлисидаги маърузаси // Халқ сўзи, 2009 йил 14 февраль.

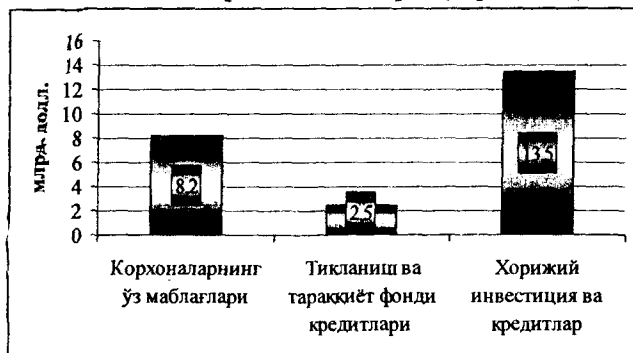
² Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислам Каримовнинг «Жаҳон молиявий-иктисодий инкирози, Ўзбекистон шароитида уни бартараф этишнинг йўллари ва чоралари» номли асарини ўрганиш бўйича ўқув қўлланма. — Т.: Иктисодиёт, 2009. 40б.

Узоқ муддатга мўлжалланган дастур лойиҳалари таркиби, (млрд. долл.)

Лойиҳалаштириш ва қурилиш ишлари бошланаётган иншоотларни қуйидаги маблағлар ҳисобидан молиялаштириш кўзда тутилмоқда: компания ва корхоналарнинг ўз маблағлари – умумий ҳисобда 8,2 миллиард доллар, “Ўзбекистон Республикаси Тикланиш ва тараққиёт фонди кредитлари – 2,5 миллиард доллар, хорижий инвестиция ва кредитлар – 13,5 миллиард доллар”¹.

Узоқ муддатга мўлжалланган дастур лойиҳаларининг молиялаштириш манбалари, (млрд. долл.)

¹ Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислоҳ Каримовнинг «Жаҳон молиявий-иқтисодий инкирози, Ўзбекистон шароитида уни бартараф этишнинг йўллари ва чоралари» номли асарини ўрганиш бўйича ўқув қўлланма. – Т.: Иқтисодиёт, 2009. 84б.

Президентимиз ушбу лойиҳаларнинг бир қисми бўйича 2007-2008 йилларда қурилиш ишлари бошлаб юборилганлигини, баъзиларининг қурилишини эса 2009 йилда бошлаш кўзда тутилаётганлигини таъкидлаб ўтдилар. Мазкур лойиҳаларнинг амалга оширилиши инновацион ва энергияни тежайдиган технологияларни жорий этиш ва жаҳон бозорида талаб мавжуд бўлган янги турдаги товарлар ишлаб чиқаришни ўзлаштириш ҳисобидан йилига 10,4 миллиард долларлик қўшимча маҳсулот ишлаб чиқариш, йиллик экспортни 6,5 миллиард долларга кўпайтириш, ялпи ички маҳсулот ҳажмини сезиларли даражада ошириш имконини беради.

Асосий таянч тушунчалар

Давлат инвестиция дастури, иқтисодийтни модернизациялаш, инвестиция, хорижий кредитлар, инвестиция лойиҳалари, хорижий инвестиция, капитал қўйилмалар, стратегик ресурслар, жаҳон нархи, чет эл валютаси, халқаро молия институтлари.

Такрорлаш учун саволлар ва топшириқлар

1. Ўзбекистон Республикаси Тикланиш ва тараққиёт жамғармасини шакллантириш зарурияти нимада?
2. Ўзбекистон Республикаси Тикланиш ва тараққиёт жамғармасини шакллантиришнинг асосий манбалари нималардан иборат?
3. Ўзбекистон Республикаси Тикланиш ва тараққиёт жамғармасига Давлат бюджетидан ажратмалар бериладими?
4. Жамғарма солиқлар, йиғимлар, божларнинг барча турларидан ҳамда давлатнинг мақсадли жамғармаларига мажбурий ажратмалардан озод қилинадими?
5. 2007 йилда Тикланиш ва тараққиёт жамғармасининг устав капиталига қанча маблағ жалб этилди?

IX БОБ. ХОРИЖИЙ МАМЛАКАТЛАРДА БЮДЖЕТДАН ТАШҚАРИ ФОНДЛАРНИНГ ШАКЛЛАНИШИ ВА УЛАРДАН ФЙДАЛАНИШ ЙЎЛЛАРИ

9.1 Хорижий мамлакатларда бюджетдан ташқари фондларнинг ўзига хос хусусиятлари

Ҳар қандай мамлакат ўз тараққиёт йўлини белгилашда молия тизимининг қай даражада ташкил этилганлигига алоҳида эътибор қаратиши табиий, албатта. Шундан келиб чиққан ҳолда, бугунги кунда республикамиз молия тизимида муҳим ўрин тутган давлат мақсадли жамғармаларининг самарали бошқарилишида ривожланган мамлакатлар тажрибаларидан ўринли фойдаланилмоқда.

Маълумки, хорижий мамлакатлар молия тизимида мақсадли жамғармалар алоҳида ўрин тутати. Уларда жамланадиган маблағлар ҳажми юқори бўлиб, масалан, Францияда махсус фондларнинг миқдори мамлакатнинг давлат бюджетига яқин. Японияда давлат харажатларининг ярмидан кўпи ана шундай жамғармалар ҳисобидан молиялаштирилса, Буюк Британияда бу кўрсаткич бюджетнинг учдан бир қисмини ташкил этади. Албатта, бу фондларнинг иқтисодий ва ижтимоий вазифалари мавжуд. Давлат бу фондларнинг маблағлари билан ишлаб чиқариш жараёнига аралашади, ташкилот ва муассасаларга кредитлар ва субсидиялар беради, шунингдек, аҳолига ижтимоий хизматлар кўрсатади.

Хорижий мамлакатлар тажрибасига асосан камбағаллик ва аҳоли ўртасида кучли иқтисодий тенгсизликнинг олдини олиш мақсадида даромадни тақсимлаш ва қайта тақсимлаш бўйича давлат чора-тадбирлари тизими ижтимоий сиёсат деб юритилади. Кенг маънода “ижтимоий сиёсат” деганда шахснинг ҳаёт фаолиятини шундай шароитларини яратиш ва тутиб туриш бўйича қўрилган барча чора-тадбирлар тушунилади. У ўз навбатида шахснинг ривожланишига ёрдам беради ва унинг ижодий имкониятларини тўлиқ намоён қилишини рағбатлантиради.

Амалиётдан маълум бўлишича, Ғарб мамлакатларида фондлар ва нотижорат ташкилотларнинг ваколатли мулк негизда тузиш кенг тарқалган. Фондлар ва нотижорат ташкилотларнинг айна шу турлари муайян ижтимоий муаммоларни ҳал қилишга кўпроқ йўналтирилган. Бу ташкилотлар бюджети бир қатор манбалар: таъсисларнинг таъсис ҳужжатида белгиланган тушумлар, ҳукумат субсидиялари ва солиқ тўлашдаги имтиёзлари кўринишида, аъзоларнинг аъзолик бадаллари ва ихтиёрий бадаллари, ташкилотлар ва жисмоний шахсларнинг мулкӣ бадаллари ва хайрия улушлари ҳисобидан, нотижорат ташкилотлар тузилишига сабаб бўлган ижтимоий мақсадларга эришиш учун зарур бўлган тадбиркорлик фаолиятидан олинган тушумлар, акция, облигация ва бошқа қимматли қоғозлардан олинadиган дивидендлардан олинadиган даромадлардан шаклланади.

«Инсоният тараққиёти» концепцияси пайдо бўлиши билан камбағалликка, саводсизликка, ишсизликка қарши курашга онд махсус бандлик схемалари ва воситалари ишлаб чиқилди, ижтимоий инвестиция жамғармалари пайдо бўлди, аҳолини иш билан таъминлаш масаласига эътибор кучайди. Халқаро меҳнат ташкилоти раҳбарлигида, бутун дунё миқёсида меҳнат билан бандлик, аҳолини озиқ-овқат, турар жой, кийим-кечак билан таъминлаш, таълимга ва соғлиқни сақлашга бўлган эҳтиёжларни қондиришга аниқ режа асосида ёрдам кўрсатишга киришилди.

Японияда жуда кўп кредит фондлари мавжуд. Жумладан, молиявий корпорациялар фондлари (уй-жой қурилишини молиялаштириш корпорациялари, кичик ва ўрта корхоналарни молиялаштириш корпорациялари) ва махсус банклар жамғармалари (Япония экспорт ва импорт банки, Япония ривожлантириш банки, қишлоқ хўжалиги учун марказий кооператив банки) мавжуд. Молиявий корпорациялар жамғармалари бюджет маблағлари, шунингдек, бериладиган кредитлар фоизлари ҳисобига ташкил этилади. Бу жамғармалар инкирозга учраган корхоналарни молиялаштириш ёки бошқа кредит манбасига эга бўлмаган компанияларга молиявий ёрдам бериш мақсадида уларга чегирма фоизларда қарз беради.

Японияда траст фондларига тушадиган фондлар қисман давлат облигацияларини сотиб олишга йўналтирилади, уларнинг катта қисми эса давлат молия институтларини, маҳаллий органлар бюджетларини ва давлат корпорацияларини молиялаштириш, шунингдек, давлат бюджетдаги махсус ҳисоб рақамга йўналтирилади.

Нафақа ва суғурта бадаллари билан биргаликда, уларнинг тушуми ва сарфини ҳисобга олган ҳолда, улар «Инвестициялар ва қарзлар бўйича давлат дастури» деб аталадиган дастурни белгилайди. «Инвестициялар ва қарзлар бўйича давлат дастури» қонун чиқарувчи орган томонидан тасдиқланган бўлиб, иккинчи бюджетга айланади.

Давлат молия институтлари миллий иқтисодиётнинг устувор, жорий вазифаларини ҳар томонлама ва тезкор қўллаб-қувватлаш ҳамда амалга ошириш мақсадларига хизмат қилади. Бу институтлар минтақавий ривожланишни молиялаштириш тизимини ташкил қилади. Давлат молия институтлари мустақил бўлиб, "ўзини-ўзи молиялаштириш" тамойилига асосланган ҳолда иш олиб бориб, инвестициялаш ва кредитлар бўйича мустақил ҳамда ҳолис, сиёсий ва молиявий нуқтаи назардан қарорлар қабул қилади.

Кредит жамғармалари давлат жамғарма кассалари ва бошқа кредит ташкилотлари ихтиёридаги маблағлар бўлиб, қайтариш ва фоиз тўлаш шарти билан берилади. Бу жамғармалардан давлат буюртмалари бажарилади ва мамлакат бевосита ривожланиб боради. Шунинг ҳисобга олган ҳолда, ҳар қандай иқтисодиётда ҳам мақсадли жамғармаларнинг мавжудлиги шу давлатнинг барқарор таъриқиети мезонидир.

Японияда солиқ тушумларини қайта тақсимлашни амалга оширувчи махсус ҳисобрақам мавжуд. Солиқ тушумларининг маълум қисми унинг ҳисоб рақамида жамланиб, эҳтиёжларига кўра маҳаллий бюджетларга ўтказиб берилади. Унинг қайта тақсимланиши аҳоли сонидagi фарқлар ва ҳудудлар иқтисодиёти ривожланиш даражасига қараб, амалга оширилади.

Махсус фондлар ҳуқуқий асоси ва маблағларнинг ишлатиш мақсадига кўра бир-биридан фарқ қилади. Улар марказлашган ва маҳаллий фондлар бўлиши мумкин. Марказлашган фондлар-инвестиция, валюта фондлари бўлиши мумкин. Маҳаллий фондларнинг сони жуда кўп. Масалан, Буюк Британияда барпо этилган фонднинг маблағлари, асосан капитал қўйилмаларни молиялаштириш учун ишлатилади.

«Ижтимоий жамғармалар – аҳолига ижтимоий хизмат кўрсатишга йўналтирилган ресурслардир. Ушбу фондларнинг кенгайтириш зарурияти ишлаб чиқаришнинг ривожланиши, ёлланма меҳнат билан шуғулланувчиларнинг сони, илмий-техник ривожланиш билан вужудга келган жамиятнинг турли гуруҳлари қарашлари орасидаги фарқнинг ва мамлакат аҳолисининг ёш даражаси ортиши нати-

жасида вужудга келди. Охирги ўн йилликда саноати ривожланган мамлакатлар ижтимоий жамғармалари ҳажми абсолют миқдорда 5-6 баробарга ортди»¹. Ижтимоий фондлар ҳажмининг ортиши ижтимоий тўловларни ошириш имконини берди. Суғурталанувчиларнинг суғурта бадаллари, тадбиркорларнинг суғурта бадаллари ва давлат субсидиялари ҳисобидан жамғарма ташкил топади.

Суғурталанувчиларнинг бадаллари бевосита уларнинг фойдасидан ажратилади ва моҳиятига кўра, тўғри мақсадли солиқ ҳисобланади. Бадал ставкалари кўпгина ривожланган мамлакатларда даромад ҳажмидан қатъий назар, маълум фоизларда белгиланади ва бу йиллик максимал бадал суммаси ёки максимал даромад ставкасини белгилашда инобатга олинади. Суғурталанувчилар ва тадбиркорлар учун эса суғурта ставкалари амал қилади. Баъзи давлатларда (ГФР) ставкалар иккала гуруҳ тўловчилари учун бир хил бўлса, бошқа бир мамлакатларда (Буюк Британия, Франция) ставкалар турлича бўлади. Кўп давлатларда суғурталанувчилар учун ставкалар даромадига кўра фоиз ҳисобида белгиланади, тадбиркорлар учун эса жами иш ҳақи жамғармасига эмас, балки олдиндан белгилаб қўйилган жами максимал иш ҳақига қараб белгиланади ва максимал ҳажмдан ошган сумма ҳисобга олинмайди. Шунинг учун ҳам компанияда малакали мутахассислар улушининг кўплиги улар иш ҳақининг ижтимоий жамғармаларга шунчалик кам пул маблағлари ўтказишига олиб келади.

Юқорида айтиб ўтганимиздек, махсус фондларнинг маблағлари ишлатилишига қараб иқтисодий, ижтимоий, шахсий ва мол-мулкни суғурталаш, илмий-тадқиқот, ҳарбий-сиёсий, халқаро фондларга бўлинади. Иқтисодий фондларнинг маблағлари хусусий компаниялар ва кам рентабелли давлат корхоналарини, асосан, иқтисодиётни ривожланиш цикллариининг кризис пайтида молиялаштириш учун йўналтирилади.

Иқтисодий жамғармалар хўжалик фаолиятини тартибга солиш учун мўлжалланган бўлади, масалан инвестиция ва конъюнктурага оид жамғармалар шулар жумласидандир. Бундай жамғармаларнинг маблағлари даврий инқироз даврида хусусий компаниялар ва паст рентабелли давлат корхоналарига йўналтирилади. Бундай ёрдамлар эса, бегараз субсидиялар ва имтиёзли кредитлар кўринишида кўрсатилади.

¹ Махсудов М. Мақсадли фондлардан самарали фойдаланиш (хориж тажрибалари). // Бозор, пул ва кредит. 2006 йил. №9. 45-476.

АҚШда федерал бюджетнинг маблағлари ҳисобидан шаклланидиган иқтисодийни қайта қуриш ва ривожлантириш фонди мавжуд. Унинг асосий вазифаси банк операцияларида хусусий саноат компанияларини суғурталашдан иборат.

Францияда иккинчи жаҳон уруши тугагандан кейин «Модернизация фонди» шаклланди, у бошқа фондлар билан бирлашиб, 1955 йилда «Иқтисодий ва ижтимоий ривожлантириш фонди» шакллантирилди. Фонд инвестиция дастурларини, шунингдек, минтақаларни ривожлантириш режаларини, мамлакатда ишлаб чиқариш кучларини жойлаштиришни, ишчи кучларини қайта тайёрлаш ва саноат корхоналарини индустриал марказлардан бошқа районларга ўтказишни молиялаштиради. Миллийлаштирилган ва хусусий корхоналарга маблағлар умумдават ривожлантириш дастурлари асосида қайтарилмайдиган ссуда ва узоқ муддатли имтиёзли кредит кўринишида берилади.

Фан ва техника янада тараққий этиши натижасида, саноатда илмий тадқиқотларни қўллаб-қувватловчи ва шу йўналишдаги турли тадқиқотларни амалга оширувчи давлат илмий марказларини таъминлашга йўналтирилган илмий-тадқиқот жамғармалари ташкил қилиниш зарурияти туғилди. Шунга кўра, кўпгина ривожланган мамлакатларда турли илмий жамғармалар ташкил қилинган бўлиб, улар федерал бюджет тушумлари, саноат корхоналари фойдаларидан ажратмалар, шу билан бирга, университет ва коллежлардан тушадиган бадаллар ҳисобидан шаклланади. Бу жамғарма фундаментал тадқиқотлар бўйича турли дастурлар, илмий даражага эришганлик учун мукофотлар, илмий марказлар қуриш, кадрлар тайёрлаш, тажриба ўтказувчи компаниялар фаолияти ва ундан олинган натижаларни саноат ва қишлоқ хўжалигида қўлланилиш ва бошқа шу каби соҳаларни молиялаштиришни кўзда тутати.

9.2.Бюджетдан ташқари фондларнинг турлари

Мақсадли жамғармалар ҳуқуқий мақоми ва ишлатилиш мақсадларига кўра фарқланади. Ҳуқуқий мақомига кўра махсус жамғармалар давлат ва маҳаллий фондларга ажратилади. Федератив давлатлар (АҚШ, Канада)да федерация аъзолари ҳам махсус фонд ташкил қилиш ҳуқуқига эга. Давлатнинг махсус фондлари марказий ҳокимият ихтиёрида бўлади. Буларга инвестиция, валюта, ижтимоий суғурта ва бошқа жамғармаларни киритишимиз мумкин. Ма-

ҳаллий ҳокимият органлари ихтиёрида эса кўп миқдорда маҳаллий жамғармалар мавжуд бўлиб, улардан энг каттаси заём жамғармаси ҳисобланади. Буюк Британияда бундай жамғармалар XIX асрдан буён мавжуд, бўлиб, улар капитал жамғармаларни молиялаштиришда фойдаланилади.

Мақсадли жамғармалар ишлатилишига кўра, иқтисодий, илмий-тадқиқий, кредит, ижтимоий, шахсий ва мулк суғуртасига оид, ҳарбий-сиёсий ёки давлатлараро ривожлантириш бўйича давлат дастурлари асосида фаолият юритувчи жамғармаларга бўлиниши мумкин. Кредит жамғармалари Францияда катта аҳамиятга эга бўлиб, улар жумласига «Франция банки», «Ташқи савдо банки», «Депозит-омонат касса фондлари»ни киритишимиз мумкин.

АҚШ да 2 та йирик фонд мавжуд. Улар «Миллий илмий фонд» ва «Бюро стандартларининг илмий фонди» дейилади. Биринчи фонднинг маблағлари Федерал бюджетдан ажратилган маблағлар, саноат корхоналарининг фойдасидан, университет ва коллежларнинг ажратмалари ҳисобига шаклланади. Фонддан фундаменал тадқиқот дастурларини амалга ошириш, илмий изланишлар учун мукофотлар, илмий марказлар қурилиши учун, кадрлар тайёрлаш каби харажатлар молиялаштирилади.

Иккинчи фонддан компанияларнинг тадқиқотлар ўтказишига шароит яратиш, илмий изланишларни саноат ва қишлоқ хўжалигига етказиш кабилар молиялаштирилади.

Буюк Британияда давлат бюджетига боғлиқ бўлмаган ва алоҳида мустақил балансга эга бўлган илмий тадқиқотларни ривожлантириш «Миллий корпорация фонди» мавжуд. Унинг маблағлари янги ихтироларни ишлатиш ҳуқуқи берадиган лицензияларни сотишдан тушган маблағлар ҳисобига шаклланади. Давлат фондга муддатсиз аванслар ва ҳар йили субсидиялар беради. У илмий текшириш натижаларини ишлаб чиқаришга татбиқ этаётган хусусий корхоналарни капитал қўйилмаларини ва унга боғлиқ муаммоларни ҳал қилиш харажатларини молиялаштиради.

Буюк Британияда Миллий корпорация фонди давлат бюджетидан ҳоли равишда тадқиқотларни ривожлантириш бўйича мустақил балансга эга. Давлат бу жамғармага муддатсиз аванс ва йиллик субсидиялар беради. Бу маблағлар ҳисобидан эса турли муаммоларнинг илмий ечимлари ва олинган натижаларни ишлаб чиқаришга татбиқ этувчи хусусий муассасалар фаолияти молиялаштириб борилади. Шунингдек, давлат университетлари, миллий

ва хусусий компаниялар лабораторияларида олиб бориладиган тажриба ишларини қўллаб-қувватлаб, уларни саноатда ўзлаштирилишига кенг имкониятлар яратиб беради.

Ижтимоий фондлар аҳолига ижтимоий хизмат кўрсатишга йўналтирилган ресурслардир. Кейинги йилларда АҚШда ижтимоий дастурларнинг амалга ошириш учун турли даражада бошқариладиган кўп сонли ижтимоий фондлар фаолият кўрсатади. Булардан урта энг йирик фондларни кўрсатиш мумкин: «Кексайганда, ногиронликда ва боқувчисини йўқотганда суғурталаш фонди», «Давлат хизматчиларини суғурталаш фонди», «Мухтожларга ёрдам фонди».

«Японияда давлатнинг махсус фондлари молия ресурсларини ташкил этишнинг шакли бўлиб, улар марказий ёки маҳаллий ҳукумат тасарруфида ва мақсадга қаратилган ҳолда мавжуд бўлади. Улар молия тизимининг муҳим бўлаги ҳисобланади. Бу фондларни ташкил этиш ва сарфлаш тартиби молия ҳукуқи орқали аниқ ва қатъий белгиланади. Бюджетдан ташқари фондлар давлат мулки ҳисобланади ва кўрсатилганларидан бошқа мақсадларга сарф қилиниши мумкин эмас. Бюджетдан ташқари фондлар марказлашган ягона пул фонди бюджетидан анча аввал махсус фондлар ва ўзига хос ҳисобрақамлар кўринишида мавжуд бўлган. Давлат ўзининг фаолият доирасини кенгайтирилиши билан тобора янги харажатларга эҳтиёж сеза бошлади. Уларни қоплаш учун махсус фондларда маблағлар тўпланди ва махсус мақсадларга қаратилди»¹. Бу фондлар ҳажмининг кенгайишига бир қатор сабаблар мавжуд: биринчидан, давлат органларида тадбиркорликнинг ҳўжалик ҳаётига аралашини ва уларни молиявий қўллаб-қувватлаш учун қўшимча маблағлар пайдо бўлмоқда, иккинчидан, бу фондлар бюджетдан мустақил ҳолда давлат томонидан алоҳида эътибор қаратиши лозим бўлган муҳим муаммоларни ҳал қилишга мўлжалланган, учинчидан, бюджетдан ташқари фондлар маълум шароитларда, яъни актив қолдиққа эга бўлганда бюджет тақчиллигини қоплаш учун ишлатилиши мумкин.

Германиядаги ижтимоий суғурта фонди таркибида жуда кўп автоном фондлар бўлиб, улар ижтимоий суғуртанинг алоҳида турларини қамраб олади. «Ишчи ва хизматчиларнинг пенсия фонди», «Беморлиги учун суғурта фонди», «Ишсизликдан суғурталаш фонди» ва бошқалар.

¹ Вахобов А. Бозор муносабатлари тизимидаги ижтимоий фондлар. Т.: Шарк. 2003. №7. -117 б.

Буюк Британияда иккита асосий ижтимоий фонд мавжуд: «Миллий суғурталаш фонди» ва «Давлат ташкилотларининг пенсия фонди».

Японияда бюджетдан ташқари фондларнинг фаолияти — миллий даромадни давлат томонидан аҳолининг маълум ижтимоий гуруҳлари фойдасига қайта тақсимлаш усулидир. Японияда қуйидаги бюджетдан ташқари фондлар фаолият кўрсатади: «Соғлиқни сақлашни суғурталаш фонди», «Миллий пенсия фонди», «Ишлаб чиқаришда қўрилган зарарни суғурталаш фонди», «Ишсизликни суғурталаш фонди».

Японияда ҳам қуйидаги иқтисодий жамғармалар мавжуд:

- ❖ инвестициявий бюджет ёки давлат инвестициялари ва қарзлари дастури;
- ❖ марказий ва маҳаллий ҳукуматнинг автоном бюджетлари;
- ❖ махсус ҳисобрақамлар в.б.

Энг йирик фондлардан бири «Инвестицион бюджет» бўлиб, унинг мақсади давлат томонидан инвестициялар йўналтириш ва қарзлар бериш дастурини бажаришдир. Бу фонд суғурта қилинган, жамғарилган пенсия ва бошқа маблағлардан шаклланади ва субсидиялар ва имтиёзли кредитлар кўринишида давлат секторини молиялаштиришда ишлатилади. Пасайтирилган нарх ва таърифлар сиёсатидан давлат корпорациялари фаол фаолият кўрсатиши учун шароит яратади. «Инвестицион бюджет» фонди корпорацияларга шундай хизмат кўрсатиб, мазкур фонд ёрдамида кенг тармоқли хусусий секторлар қўллаб-қувватланади.

Жаҳон тажрибасида бюджетдан ташқари фондларнинг жуда кўп турлари мавжуд, лекин бу фондларни икки катта гуруҳга ажратиш мумкин. Ижтимоий йўналтирилган фондлар (пенсия фондлари, мажбурий тиббий суғурта фондлари, давлат бандлик фондлари, ижтимоий суғурта фондлари, аҳолини ижтимоий қўллаб-қувватлаш умуммиллий фондлари) ва ўз йўналиши ва манбаларига эга иқтисодий фондлар.

9.3. Бюджетдан ташқари фондларнинг шаклланиш механизмлари

Хорижий мамлакатлар махсус жамғармаларига турли хил автоном ва бирлаштирилган бюджетлар, бюджетдан ташқари жамғармалар, махсус смета ва ҳисобрақамларни киритишимиз мумкин.

Уларга энг аввало, иқтисодий ва ижтимоий вазифалар юклатилади. Давлат бундай жамғармалар маблағлари ҳисобидан ишлаб чиқариш жараёнига аралашishi, корхоналарга турли хил субсидиялар ва кредитлар таклиф қилиши, шу билан бирга, ташқи қарзларни тўлаши ва аҳолига ижтимоий хизмат кўрсатиш чора-тадбирларини кўриши мумкин. Махсус фондлардаги маблағларнинг ишлатилиши мақсадли характерга эга. Масалан, ижтимоий суғурта фондидан пенсия ва нафақалар тўланади, кредит фондларидан муассаса ва ташкилотларга, компанияларга ва бошқа мамлакатларга ссудалар берилади. Аксарият ривожланган давлатлардаги ижтимоий суғурта жамғармалари суғурталанувчиларга пенсия ва тўловларни тўлаш, шу билан бирга, нафақат мамлакат миқёсидаги тадбиркорларга, балки чет мамлакатларга ҳам ссуда маблағлари бериш мақсадида ташкил қилинган. Шунини алоҳида таъкидлаш жоизки, ҳамма мақсадли фондларда ҳам харажат турлари аниқ кўрсатилавермайди. Бунга мисол қилиб, Буюк Британия бош ғазначиси фондини олишимиз мумкин. Бу жамғарма вазирлик ва идоралар ҳисобидаги қолдиқ маблағлардан ташкил топган бўлиб, бошқа фондлардаги мувозанатни сақлаб туришга йўналтирилади.

Францияда алоҳида аҳамиятли фондларга қуйидагилар киради: «Беморлиги, ногиронлиги, болалиги учун суғурта фонди», «Пенсия фонди», «Оилаларга ёрдам фонди», «Ишсизларга ёрдам миллий фонди».

Ривожланган мамлакатлар тажрибаси шунини кўрсатадики, аксарият давлатлардаги амалдаги бюджетдан ташқари мақсадли жамғармалар фаолияти мамлакат ижтимоий ҳолатини янада яхшилаш, кичик тадбиркорлик тараққиётига кенг йўл очиб бериш билан бирга, илм-фан соҳасини янада такомиллаштириш ва шу орқали иқтисодий барқарорликни мустаҳкамлашга қаратилган.

9.4. Бюджетдан ташқари фондлардан фойдаланиш

Бюджетдан ташқари мақсадли жамғармаларнинг изчил фаолияти натижасида аҳоли кучли ижтимоий ҳимоя қилиниши билан бирга иқтисодиётнинг бошқа тармоқлари ҳам ривожланиши мумкин.

Республика олий ўқув юртларида илмий ходимлар олиб бораётган ишлар, келгусида нафақат мамлакатнинг ҳар қандай соҳасини ривожлантиришга асос, балки, мамлакат илмий салоҳият даражасининг юксалиши ва фан-техника тараққиёти жараёнида мамлака-

тимизнинг ривожланган мамлакатлар даражасига яқинлашишига муҳим омил бўлиб хизмат қилади.

Венгрияда бюджет ислохотларининг муваффақиятли бориши сабабли ижтимоий ёрдамлар кўрсатилиши, муҳтожлик мезони ўрнига аҳолининг ўзини-ўзи молиялаштириш тамойилини устунлиги эгаллайди. Давлат бунда, биринчидан, аҳолининг маблағ жамғаришини рағбатлантиради, ижтимоий мақсадлар ҳамда давлат ижтимоий хизматларига муқобил тадбиркорлик, ҳомийлик шакллари танлаш имкониятини юзага келтиради, натижада давлатнинг бюджетдан ташқари ва хусусий молиялаштириш нисбатлари тизимида ўзгаришлар юз беради.

Польшада 1996 йидда СЕЙМ-Польша парламенти 10 та қонун лойиҳасидан иборат бўлган пенсия тизимини ислоҳ қилиш чора-тадбирлари пакетини муҳокама қилишга киришди. Ушбу қонун лойиҳаларида пенсия ёшини босқичма-босқич ошириш, пенсия таъминоти бўйича давлат мажбуриятларини сезиларли даражада қисқартириш кўзда тутилди. Узоқ келажакда давлат пенсиялари ўртача иш ҳақининг 20 фоизигача қисқарди, қолган қисмини эса Хусусий Пенсия Фондлари ўз зиммаларига олди. Шу тарзда Польшада бир неча ўн йил давомида давлат пенсиясининг устунлик аҳамиятини босқичма-босқич капиталлашган пенсия тизими эгаллаб олди.

Чехияда пенсия тизимини ислоҳ қилишнинг бошқача, янада эҳтиёткорона йўли танлаб олинди. Мазкур йўл узоқ келажакда ҳам давлат пенсиясининг устувор аҳамиятини сақлаб қолишни назарда тутди. Марказий ва Шарқий Европанинг бошқа мамлакатлари сингари Чехияда ҳам пенсияга доир ёшни ошириш кўзда тутилмоқда. Давлат пенсиясини тартибга солиш тадбирлари давом этмоқда, уни индексация қилиш ҳукумат ваколатига берилган. Давлат пенсияси барқарорлигини мустаҳкамлаш чора-тадбирлари билан параллел равишда давлат бюджети бадаллари орқали ихтиёрий суғурта бадалларини тўловчи ва асосий давлат пенсиясини қўшимча пенсия билан таъминловчи пенсия кассалари қўллаб-қувватланмоқда. Чехияда 45 та шундай кассалар амал қилади, ихтиёрий пенсия кассалари аъзолари тахминан иш ҳақининг 3 фоизи миқдорида аъзолик бадали тўлайди.

Қозоғистон ҳукумати пенсия тизимидаги инқироз ва ислохотлар ўтказишга эҳтиёжларни тан олди ва 1995 йил декабрда «1996-1998 йилларда ислохотларни чуқурлаштириш» деб номланган режа қабул қилинди. У иқтисодий ислохотларни қисқа ва узоқ

муддатли стратегияларини камраб олди. Бу стратегия қуйидаги элементлардан иборат:

- ❖ табиий монополия ва маиший хизмат соҳаларини тезкор хусусийлаштириш;

- ❖ хорижий инвестиция ва хусусий секторни ривожлантиришни қўллаб-қувватлаш;

- ❖ капитал бозорларини шакллантириш;

- ❖ марказий банк ва тижорат банкларини ислоҳ қилиш;

- ❖ корхоналарнинг бухгалтерия ҳисоби халқаро андозаларга мажбурий ўтишини ҳисобга олиб, бухгалтерия ҳисобини ислоҳ қилиш.

МДҲ мамлакатлари орасида Қозоғистон Республикаси пенсия ислохотларини амалга ошириш бўйича етакчи давлат ҳисобланади. Мустақилликнинг дастлабки йилларида Қозоғистон ҳукумати бундай ислохотнинг муҳимлигини тушуниб етди ва Чили моделига асосланган ислохотлар бошлаб юборилди. Агар ислохотлар моделига эътибор берадиган бўлсак, у давлат корхоналарини хусусийлаштиришни тезлаштириш ва капитал бозорларини ривожлантириш билан чамбарчас боғлиқлигини кўриш мумкин. МДҲ давлатларида яқин вақтларгача Меҳнат ва аҳолини ижтимоий ҳимоя қилиш вазирликлари томонидан ҳудудий бандлик хизмати органлари фаолиятларининг самарали ёки самарасиз эканлиги қуйидаги иккита кўрсаткич билан баҳоланарди:

- аҳолини иш билан таъминлаш жамғармасига йиғилган суғурта ажратмалари ва бу маблағларнинг ишсизларга нафақа тўловлари учун етарлилиги;

- ишсизлик даражаси, меҳнат органлари рўйхатидан ўтган жами ишсизлар сонининг жами иқтисодий фаол аҳолига нисбати. Бу кўрсаткичлар ва натижалар бандлик хизмати фаолиятининг самарали ёки самарасиз эканлигини баҳолаш учун етарли ҳисобланган. Шунингдек, ҳудудий бандлик хизмати органлари ички фаолиятларида;

- ишсизлар сони; битта ишсизга тўғри келадиган бўш иш жойлари сони; ўз вақтида ва тўлиқ ишсизлик нафақаларининг тўлови, жами ишсизлардан ҳисобга олинганлар ва ҳисобдан чиқарилганлар ҳиссалари; жами ишсизлар ичида нафақа олувчилар ҳиссаси ва бошқалардан фойдаланилган.

9.5. Россия Федерациясининг бюджетдан ташқари фондлари

Россия Федерацияси ўзини ижтимоий давлат деб эълон қилган бўлиб, давлатнинг асосий вазифаси ижтимоий ҳуқуқларни таъминлашдан иборат. Ижтимоий кафолатлар негизида бутун мамлакат ҳудудида ягона ижтимоий стандартга риоя этиш, ҳудудларни ягона қоидалар бўйича молиявий таъминлаш тамойили ётади.

«Бюджетдан ташқари фондлар ёрдамида қуйидаги вазифалар амалга оширилади:

❧ молиялаштириш, субсидиялаш, давлат корхоналарини кредитлаш орқали ишлаб чиқариш жараёнига таъсир кўрсатиш;

❧ атроф-муҳитни ифлослантиргани учун тўланган солиқ ва жарималардан табиатни муҳофаза этиш тадбирларини ўтказиш;

❧ аҳолига нафақа, пенсиялар субсидиялар бериш орқали ижтимоий хизмат кўрсатиш;

❧ чет эл мамлакатларига қарзлар бериш»¹.

Россия Федерациясининг Конституциясига мувофиқ, бюджетдан ташқари мақсадли фондлар ижтимоий сиёсатни амалга ошириш учун негиз яратади.

«Фуқароларнинг ижтимоий таъминот бўйича – ёшга доир нафақа, ногиронлик, боқувчисини йўқотиш, бола туғиш ва боқиш, ишсизлик, шунингдек, бепул тиббий хизмат каби конституциявий ҳуқуқларини таъминлашда нафақат бюджет маблағларидан, балки, бюджетдан ташқари мақсадли жамғармалар маблағларидан фойдаланилади»².

Бюджетдан молиялаштиришнинг чекланиши ижтимоий соҳалардаги муассасаларда бозор фаолиятини кенгайтириш заруриятини шакллантирди. Бюджетдан ташқари манбаларнинг кўпайтирилиши иқтисодий манфаатдорликнинг пайдо бўлиши билан боғлиқ, чунки уларнинг асосий қисми иш ҳақини кўпайтиришга ва меҳнат шароитларини яхшилашга йўналтирилган. Россия Федерациясининг қонунчилигига мувофиқ, муассасанинг бюджет томонидан молиялаштириладиган асосий фаолиятдан ташқари бажариладиган ижтимоий хизматларигина пуллик бўлиши мумкин. Ижтимоий ёрдамга сарфланадиган харажатларга мақсадли ижтимоий дастурларни, масалан, "Ногирон болалар", "Россия ёшлари", "Катта ёшдаги авлод" дастурларини амалга ошириш учун кетадиган харажатлар

¹ Ковалева В.М. Финансы. - Учебник. М.: ПРОСПЕКТ, 2006. - 282 стр.

² Мысляева И.Н. Государственные и муниципальные финансы. Учебник. Москва. ИНФРА-М. 2003. 211стр.

киради. Бу турдаги дастурларни амалга ошириш натижасида маблагларни аҳолининг у ёки бу тоифаси фойдасига тақсимлаш муаммоси ҳал қилинади. «Россияда давлат пенсия тизими ишловчилар билан меҳнат қилишга лаёқатли бўлмаган фуқароларнинг бирдамлиги тамойили асосида фаолият кўрсатади. Бундай шароитда давлат минимал турмуш даражасига етказиш учун пенсия миқдорини оширишга ҳаракат қилмоқда. Россиядаги демографик ҳолат эса пенсия таъминотида ишлайдиган аҳоли зиммасига тушадиган юкни оширмоқда»¹.

Жаҳонда вужудга келган ушбу тенденция пенсия таъминоти тизимида молиявий мустақиллик ва самарадорлик тўғрисидаги масалани долзарб муаммога айлантирди. Пенсия тизими ўз бошидан кечираётган молиявий инқироз жиддий макроиқтисодий ва таркибий хавф-хатарларни келтириб чиқаради. Аҳолининг кексايishi иқтисодий, молиявий ва ижтимоий оқибатлар билан бир қаторда сиёсий жиҳатларга ҳам эгадир. Зеро, пенсионерлар аҳолининг муҳим қисмини ташкил этиб, аҳолининг қариялардан иборат қатламини сиёсий кучлар нисбатидаги салмоғи ортмоқда. Шундай қилиб, 80-йиллардан бошлаб жаҳон пенсия тизимида ислохотларни амалга ошириш объектив заруратга айланди. Таҳлил маълумотларининг кўрсатишича, жаҳонда пенсия жамғармасига иш ҳақидан тўланадиган бадаллар даражаси 5 фоиздан (Канада) 27 фоизгача тебранади. АҚШ, Япония, Германия ва Канада каби мамлакатларда бадалларни ишловчилар ва иш берувчилар тенг нисбатда тўлагани ҳолда, Франция, Италия, Швецияда иш берувчилар солиқ юкининг катта қисмини ўз зиммаларига олишган.

«Федерал бюджетдан ташқари фондлар давлат мулки ҳисобланади. Унинг ижтимоий, иқтисодий, ҳомийлик ва бошқа йўналишлари мавжуд. Давлат бюджетдан ташқари фондлар орқали миллий даромаднинг маълум қисмини аҳолининг айрим ижтимоий қатламлари ҳисобига тақсимлайди. Давлатнинг бюджетдан ташқари ижтимоий фондлари – марказлашган, мақсадли молия ресурслари бўлиб, юридик ва жисмоний шахсларнинг мажбурий ажратмалари ва бадаллари ҳисобига шаклланади»¹.

Россия Федерациясида давлатнинг куйидаги бюджетдан ташқари ижтимоий фондлари мавжуд:

1. Россия Федерацияси Пенсия фонди.

¹ Ковалева М. Финансы: Учебник. – Москва: ПРОСПЕКТ, 2006. – 287стр.

¹ Бабич А.М., Павлова Л.Н. Государственные и муниципальные финансы. Учебник. – Москва: ЮНИТИ. 2001. – 254 стр.

2. Россия Федерацияси Ижтимоий суғурта фонди.
3. Россия Федерацияси мажбурий тиббий суғурта фонди.
4. Россия Федерацияси аҳоли бандлиги фонди.

Махсус нафақа бадаллари суғурта фондида жамланиб, ижтимоий суғурталаш доирасида махсус мўлжалланган маблағ ва тушумларга қўшилиб кетмайди. Россия суғурта фонди Россия Федерацияси Олий Кенгашига ҳисобот беради; нафақа жамғармасы фаолияти натижалари ҳақидаги ахборот ҳар йили кўриб чиқиш учун мамлакат парламентига тақдим этилади.

Фонд федерал миқёсда ва республикаларда, ўлка ва вилоятларда шакллантирилиб, бу барча фуқароларни уларнинг илгари яшаган ва ишлаган жойидан қатъий назар, жумладан, жамоа хўжаликлари аъзолари ва турли сабабларга кўра меҳнат нафақаси ҳуқуқига эга бўлмаган шахсларни ҳам нафақа тўловлари билан қамраб олишга имкон беради. Шу билан бирга, фонднинг мазкур тузилмаси жорий тўловлар ҳамда айрим минтақаларда ёки бутун мамлакат миқёсида турли ўзгаришлар сабабли вужудга келган фавқулудда тўловларни кафолатлайди. Бунга мисол қилиб, табиий офат туфайли нафақа олувчи сонининг, нарх ўзгариши сабабли нафақалар миқдорининг ортиши кабиларни келтириш мумкин.

Суғурта фондининг асосий вазифалари қуйидагилар ҳисобланади:

- нафақа ва болалар пули учун маблағларни мақсадли жамғариш ва уларни молиялаштиришни ташкил қилиш;

- аҳолини ижтимоий қўллаб-қувватлаш бўйича минтақавий ва республика дастурларини узоқ муддатли асосда молиялаштиришда иштирок этиш;

- тижорат фаолияти ва ўзини-ўзи молиялаштириш асосида жамғарма маблағларини кенгайтирилган тарзда такрор ишлаб чиқариш.

Фонд нафақа таъминоти молиясини бошқариш тизими сифатида қуйидаги асосий функцияларни бажаради:

- давлат ижтимоий суғурта бадали миқдорини белгилаш, уларни меҳнат шароитларидан келиб чиққан ҳолда қорхона ва ташкилотлар бўйича тақсимлашни асослаб беришда иштирок этади;

- суғурта бадалларининг ўз вақтида ва тўлиқ келиб тушиши ҳамда маблағларнинг тўғри сарфланиши устидан назоратни таъминлайди;

- нафақа таъминотини такомиллаштириш ва ижтимоий дастур-

ларни ишлаб чиқиш бўйича таклифлар тайёрлашда қатнашади;

- жамғарма ваколатларига доир масалалар бўйича халқаро ҳамкорликни амалга оширади.

Фонд маблағлари қуйидаги манбалардан шакллантирилади:

- ❖ иш берувчилар — мулкчилик шакли ва ҳўжалик юритиш туридан қатъий назар, барча корхона, ташкилот, муассаса ва ширкатларнинг суғурта бадаллари;

- ❖ якка тартибда меҳнат фаолияти билан шуғулланувчи фуқаролар, жумладан, фермерлар ва адвокатларнинг суғурта бадаллари;

- ❖ фуқароларнинг мажбурий суғурта бадаллари;

- ❖ ҳарбий хизматчилар ва нафақа таъминоти бўйича уларга тенглаштирилган шахсларга тўланувчи давлат нафақалари ва тўловлар, ойлик иш ҳақининг ўсиши муносабати билан нафақалар ҳажмининг ошириш, шунингдек, қонунчиликда белгиланган бошқа тўловлар учун мўлжалланган республика бюджетидан ажратилувчи маблағлар;

- ❖ Давлат аҳолининг бандлик қўмитаси томонидан ишсизларга муддатидан аввал нафақа белгиланиши муносабати билан нафақа жамғармасига ажратилувчи маблағлар;

- ❖ фуқаролар, корхоналар ва жамоат ташкилотларининг кўнгилли бадаллари;

- ❖ тижорат, молия кредит операцияларидан олинувчи даромадлар.

Фондни шакллантиришда суғурта усулидан фойдаланиш олдинда турган тўловларни кўплаб иштирокчилар ўртасида нисбатан узоқ муддатга тақсимлаш имконини беради. Корхона ва ташкилотларнинг нафақа жамғармасига киритувчи бадаллари миқдори ҳар йили нафақа Бошқармасининг тақдмоти бўйича Россия Федерацияси Олий Кенгаши томонидан белгиланади. Суғурта тарифи меҳнатга ҳақ тўлаш жамғармасининг фойзи ҳисобида белгиланади. Меҳнатга ҳақ тўлашга ходимларнинг барча ишлаб топган пуллари, бир марталик характердаги тўловлар (фойдаланилмаган меҳнат таътили учун тўлов, ишдан бўшатишганда тўланувчи тўлов, моддий ёрдам) ва бошқалар киради.

Корхона ва ташкилотлар ижтимоий-иқтисодий фаолиятининг доимий ўзгариб турувчи шароитлари техника ва технологияларнинг ривожланиши билан асосланувчи суғурта rischi ҳақидаги маълумотларни ҳисобга олган ҳолда тарифларни вақти — вақти билан қайта кўриб чиқишни талаб қилади. Тарифлар асосида белгила-

нувчи мақсадли нафақа бадаллари маҳсулот, иш ва хизматлар тан-нархига киритилади.

Ходимлари имтиёзли шартларда нафақага чиқиш ҳуқуқига эга бўлган корхона ва ташкилотлар учун давлат ижтимоий суғурта бадали тарифларидан келиб чиққан ҳолда белгиланувчи бадаллардан ташқари нафақа жамғармасига кўшимча бадаллар белгиланган. Бюджет томонидан молиялаштирилувчи муассасалар суғурта бадалларини, уларга ойнинг иккинчи ярми учун ойлик маош беришга бюджетдан ажратилган маблағлар ҳисобига ушлаб қолинади. Бошқа ташкилотлар мулкчилик шакли ва ҳўжалик юритиш туридан қатъий назар, суғурта бадалларини ойнинг биринчи ярми учун ҳам, иккинчи ярми учун ҳам берилувчи ойлик маош муддатида тўлайди.

Якка тартибда меҳнат фаолияти билан шуғулланувчи, жумладан, якка тартибда (жамоавий) ижара асосида ёки шахсий деҳқон ҳўжалигида меҳнат қилувчи шахсларнинг давлат ижтимоий суғуртаси кўнгилли асосда амалга оширилади. Улар нафақа жамғармасига суғурта бадаллари тўлаган тақдирда меҳнат нафақаси олиш ҳуқуқига, бошқа турдаги суғурта бадалларига эса ижтимоий суғурталаш жамғармасига суғурта бадалларини тўлаган тақдирда эга бўлади. Якка тартибда меҳнат фаолияти билан шуғулланувчи шахслар томонидан нафақа жамғармасига тўланувчи бадаллар уларнинг даромадидан ишчи, ходим ва ширкат аъзоларининг меҳнатига ҳақ тўлаш учун суғурта бадаллари ҳисобланувчи тарифлар бўйича тўланади. Мазкур гуруҳга кирувчи суғурталанувчилар бундан олдинги йил учун ҳисобланган суғурта бадалларидан, биринчи бор тўловчилар эса жорий йил учун кутилаётган даромад бўйича фоиз Киритадилар. Йил тугаган ёки якка тартибда меҳнат фаолияти якунлангандан сўнг, амалда олинган даромад бўйича қайта ҳисоб — китоб қилинади. Аниқланган фарқ суғурталанувчилардан олиниши ёки уларга тўланиши лозим.

Ўз ҳўжалигида деҳқончилик билан шуғулланувчи шахслар суғурта тўловларини нафақа жамғармасига йилига бир марта деҳқон ҳўжалигининг ҳар бир аъзосига тўғри келувчи йиллик ўртача даромад аниқлангандан сўнг, киритадилар. Амалдаги қонунчиликка кўра давлат ижтимоий суғурта тўловлари тўлаши лозим бўлган барча тоифадаги фуқаролар нафақа жамғармасига мажбурий суғурта бадалларини ойлик иш ҳақидан, белгиланган фоиз ҳисобида тўлайдилар. Ишчи ва хизматчилар нафақа жамғармасига суғурта ба-

далларини ойлик маош ҳисобидан, ширкат аъзолари олинган барча даромадлардан, диний ташкилотларда меҳнат қилувчи шахслар олган даромадларидан, ижтимоий суғурталаниши лозим бўлган бошқа шахслар эса ўз даромадларидан тўлайди.

Фуқароларнинг мажбурий суғурта бадаллари корхона, ташкилот ва муассасалар томонидан корхона ва муассасаларнинг ижтимоий суғурта бадаллари каби ойлик маош (даромад) тўланувчи жойлар бўйича ҳисоб-китоб қилинади ва ушлаб қолинади. Фондга давлат бюджетидан ажратилувчи маблағлар ҳарбий хизматчилар, ички ишлар органлари ходимлари ва уларнинг оила аъзоларига нафақа тўлашга, шунингдек, бир ярим ёшдан олти ёшгача бўлган болали, кам таъминланган оилаларга болаларга қараш учун тўланувчи тўловларни молиялаштириш учун йўналтирилади.

Бозор муносабатлари шароитларида аҳоли миграцияси тенденциялари кучайиб, у ёки бу сабабга кўра оғир молиявий аҳволга тушиб қолган ҳудудларга маблағларни тезда ажратиш эҳтиёжи вужудга келади. Шунингдек, ойлик иш ҳақининг ўзгариши сабабли нафақалар миқдорини доимий тартибга солиб бориш заруратини ҳам ҳисобга олиш зарур. Мазкур омиллар нафақа жамғармасининг катта захираларини шакллантиришни асослаб беради. Шу мақсадда жамғармага ўз тижорат фаолияти ҳисобига қўшимча маблағлар излаб топишга рухсат этилган. Хусусан, келиб тушувчи бадаллар даров кўзда тутилган тўловларга йўналтирилмаслиги сабабли, қисқа ва узоқ муддатли давлат қимматли қоғозларига, кўчмас мулкка киритилиши, тижорат фаолиятининг бошқа турларида фойдаланилиши мумкин. Фонд маблағлари давлат банкининг маҳаллий бўлинмалари ҳисобрақамларида жамғарилиб, марказдан фақат зарур тўлов топшириқларигина келиб туради.

Суғурта фонди маблағларидан фойдаланишнинг асосий йўналишлари қуйидагилардан иборат:

➤ Россия ҳудудида амалдаги қонунчиликка асосан давлат нафақалари (ёш бўйича меҳнат нафақаси, ногиронлик бўйича, боқувчисини йўқотганлик учун нафақа), жумладан, давлатлараро ва халқаро шартномаларга мувофиқ Россия Федерацияси ҳудудидан ташқарига чиқиб кетувчи фуқаролар учун тўловлар;

➤ бир ярим ёшдан катта бўлган болаларга қараганлик учун тўловлар;

➤ кекса ва меҳнатга лаёқатсиз фуқароларга моддий ёрдам кўрсатиш;

➤ ойлик маошнинг ўзгариши ва ўсиши сабабли нафақаларни ошириш;

➤ шартнома асосида нафақа олувчилар, ногиронлар, болаларни ижтимоий қўллаб-қувватлаш бўйича минтақавий ва республика дастурларини молиялаштиришда иштирок этиш;

➤ захираларни қисқа ва узоқ муддатли давлат қимматли қоғозларига жойлаштириш, шунингдек, бошқа тижорат операциялари ўтказиш;

➤ жорий фаолиятни молиялаштириш, бошқарув органлари харажатларини қоплаш, жамғарманинг моддий-техника базасини ривожлантириш;

➤ нафақа жамғармаси фаолияти билан боғлиқ бўлган бошқа чора-тадбирлар.

Бошқарма, ижроия дирекцияси, тафтиш комиссияси, Россия таркибидаги республика, ўлка, вилоят ва йирик шаҳарлардаги филиалларга эга бўлинмалар нафақа жамғармасининг бошқарув органлари ҳисобланади. Бошқарма таркибига ижтимоий таъминот органлари раҳбарлари даражасида барча республикалар вакиллари, шунингдек, бир қатор давлат қўмита ва идоралари вакиллари Киради. Бошқарма жамғарма фаолиятининг тезкор-услубий раҳбарлигини амалга оширади. Давлат, жамоат, хорижий, халқаро ташкилот ва муассасалар билан ўзаро муносабатларда унинг манфаатларини ҳифодалайди.

Фонднинг шаклланиш манбалари бўйича бюджет лойиҳаси Ижроия дирекцияси томонидан Молия вазирлиги иштирокида ишлаб чиқилади ва нафақа жамғармаси Бошқармаси томонидан тасдиқланади. Нафақа жамғармаси бўлинмалари бюджет лойиҳалари шаклланиш манбалари ва харажатлар моддалари бўйича республика ижтимоий органлари иштирокида бўлинмалар томонидан тайёрланади ва нафақа жамғармаси Бошқармаси томонидан тасдиқланади. Маблағларни сарфлаш режалаштирилган йўналишлар бўйича амалга оширилади ва жамғарма Бошқармаси томонидан тасдиқланади.

Асосий таянч тушунчалар

Бюджетдан ташқари фондлар, Халқаро Меҳнат Ташкилоти, ижтимоий неъматлар, jisмоний шахсларнинг бадаллари, хайрия улушлари, нотижорат ташкилотлар, халқаро донорлар, акция,

облигация, молиявий корпорация, ижтимоий жамғармалар, халқаро андозалар, кредит жамғармалари, модернизация фонди, мажбурий суғурта бадаллари, халқаро молия институтлари.

Такрорлаш учун саволлар ва топшириқлар

1. Хорижий мамлакатларда бюджетдан ташқари фондлар қандай хусусиятларга эга?
2. Францияда «Иқтисодий ва ижтимоий ривожлантириш фонди» қачон шакллантирилди?
3. Чилида давлат пенсия тизимини ислоҳ қилиш қандай амалга оширилди?
4. Хорижий мамлакатларда давлат мақсадли фондлари қандай таснифланади?
5. Буюк Британияда бюджетдан ташқари қандай фондлар фаолият кўрсатади?
6. Қозғистон Республикаси пенсия тизими ислохотлари тўғрисида нима дея оласиз?
7. Фуқароларнинг жамғариб бориладиган пенсия таъминоти тизимининг фаолияти нималардан иборат?
8. Германиянинг пенсия тизимига оид қонун ҳужжатларида пенсия миқдорининг ҳисобланишига эътибор бериладими?
9. Россия Федерациясида қандай ижтимоий фондлар мавжуд?
10. Гуруҳларда «Пенсия таъминоти тизими соҳасидаги ислохотлар» мавзусида давра суҳбати ўтказинг.

Х БОБ. АҲОЛИНИ ИЖТИМОЙ МУҲОФАЗА ҚИЛИШ ЖАМҒАРМАЛАРИ

10.1. "Маҳалла" хайрия жамғармаси

«Маҳалланинг халқ маънавияти билан боғлиқ жиҳатлари ҳақида сўз юритиб, уларни кўз ўнгимиздан ўтказиб, атрофлича таҳлил қилар эканмиз, ҳеч иккиланмасдан айтиш керакки, биз ҳар қайси хонадон, бутун эл-юртимиздаги маънавий иқлим ва вазиятни англамоқчи бўлсак, бу борадаги ҳақиқий манзаранинг ёрқин ифодасини, аввало, маҳалла ҳаётида худди ойнадек яққол кўриш имконига эга бўламиз»¹.

Ижтимоий муаммоларни муваффақиятли ҳал этиш, ишончли ижтимоий кафолатларни яратиш, меҳнатнинг манфаатли бўлишини кучайтириш ислохотларни ўтказиш учун мустаҳкам таянч, уларнинг муқаррарлиги гарови бўлиб хизмат қилади. Энг аввало, бозор иқтисодиёти муносабатларига ўтиш жараёнида эл-юртимиз ҳаётига кескин салбий таъсир кўрсатадиган оғир оқибатларни имкон қадар камайтириш, биринчи галда ижтимоий муҳофазага муҳтож бўлган аҳоли тоифалари — кўп болали ва кам таъминланган оилалар, ёлғиз кексалар, етим-есир ва ногиронлар, талаба ва пенсионерларнинг манфаатларини ҳар томонлама ҳимоя этиш бўйича қилган ишларимизни таъкидлаш жоиз. Республикамизда кейинги йиллар «Инсон манфаатлари йили», «Оила йили», «Соғлом авлод йили», «Қарияларни қадрлаш йили», «Обод маҳалла йили», «Меҳр-мурувват йили» деб эълон қилинганлиги ва бу борада қатор чора-тадбирларнинг ўтказилаётганлиги фикримизнинг ёрқин далилидир.

Қабул қилинган ижтимоий дастурларни, биринчи навбатда, аҳолининг ижтимоий ночор табақаларини аниқ тарзда қўллаб-қувватлаш, соғлом авлодни тарбиялаш, қабул қилинган дастурларни амалга ошириш асосида аҳоли фаровонлигини орттиришга қаратилган ижтимоий сиёсатнинг таъсирчанлиги ва аниқ тарзда қўллаб-

¹ Каримов И. А. Юсак маънавият — энгилмас куч. Тошкент. Маънавият. 2008. - 1056.

қувватлашни кучайтириш лозим. Шу мақсадда, масалан, соғлиқни сақлаш муассасаларининг моддий-техник базасини ривожлантириш, уларни замонавий асбоб-ускуналар, зарур жиҳоз ва мебеллар билан таъминлаш мақсадида давлат бюджетидан 7,6 миллиард сўм, яъни ўтган йилдагига нисбатан тахминан бир ярим баробар кўп маблағ ажратилди. Капитал таъмирлашга эса ҳомийлар ҳисобидан 7 миллиард сўм сарфлангани бажарилган ишлар кўламини яққол кўрсатиб турибди. Ногирон болаларни соғломлаштириш мақсадида Соғлиқни сақлаш вазирлиги, "Соғлом авлод учун" жамғармаси ташаббуси билан, хорижий ҳамкорларни жалб этган ҳолда, туғма нуқсонлари мавжуд бўлган болаларни мураккаб жарроҳлик йўли билан даволаш ишлари амалга оширилди.

Ҳозирги пайтда аҳолининг ижтимоий заиф қатламларига давлат томонидан моддий ёрдам кўрсатишнинг асосий қоидалари ва йўллари ишлаб чиқилган. Шу боис жамиятни демократиялаш тизи-мида, унинг асосий қоидаларини, энг аввало, ижтимоий адолатни рўёбга чиқаришда маҳалланинг аҳамияти катта. Оилаларнинг моддий аҳволини, уларнинг маънавий ва маданий қизиқишлари доирасини маҳалладан кўра яхшироқ биладиган бошқа тузилма йўқ. Маҳалла халқ ишончини қозонган адолат маскани ҳамда аҳолини ижтимоий қўллаб-қувватлаш механизми бўлиб қолди. У жамиятимизда ислохотларни амалга оширишнинг ишончли таянчи ва таъсирчан воситасига айланиши лозим. Шу боис ўта муҳим ижтимоий муаммоларни ҳал этишда фуқароларнинг ўзини-ўзи бошқариш органлари ролини бундан буён ҳам бутун чоралар билан ошириш, уларни зурур моддий воситалар билан ишончли даражада мустаҳкамлаш зарур. Давлат ушбу ўта муҳим ижтимоий масалани ҳал этишда фуқароларнинг ўзини-ўзи бошқариш органларига бутун чора-тадбирлар билан кўмаклашиши ва ёрдам кўрсатиши лозим. Демак, маҳаллий ҳокимият органларининг ҳуқуқий ваколатларини ошириш, маҳаллий ҳокимият органлари фаолиятида ижтимоий йўналишларни кучайтириш зарур.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 1992 йил 12 сентябрда «Маҳалла» хайрия жамғармасини ташкил этиш тўғрисида»ги Фармони бажариш юзасидан Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1992 йил 17 октябрдаги «Маҳалла» хайрия жамғармаси фаолиятини ташкил этиш масалалари тўғрисида»ги Қарори қабул қилинди.

Республика «Маҳалла» хайрия жамғармасининг юқори органи таъсис конференцияси ҳисобланади. Таъсис конференцияси жамғарма Бошқаруви ва тафтиш комиссиясини сайлайди, аппарат тузилмасини, ходимлар сони ва уларнинг меҳнатига ҳақ тўлаш шартларини белгилайди. Бошқарув апаратини сақлаш "Маҳалла" жамғармаси маблағлари ҳисобига амалга оширилади. Бошқарув апарати ходимларининг сони 20 кишидан иборат.

Қорақалпоғистон Республикаси, вилоятлар ва Тошкент шаҳрида ушбу Жамғарма ўз бўлимларига зга бўлади. Улар фуқароларнинг ўзини-ўзи бошқариш органлари фаолиятини таъминлайдилар. Вилоятлар ва Тошкент шаҳар бўлимлари ходимлари (раҳбар, унинг ўринбосари ва масъул котиб) меҳнатига ҳақ тўлаш Республика жамғармаси маблағлари ҳисобига амалга оширилади. "Маҳалла" жамғармаси устави таъсис конференцияси томонидан тасдиқланади.

"Маҳалла" жамғармаси фаолиятининг асосий йўналишлари қуйидагилардан иборат:

- ✓ тарихан таркиб топган миллий ва маънавий қадриятларни кенг тарғиб қилиш, халқимизнинг энг яхши удум ва анъаналарини оммалаштириш, республика аҳолиси ўртасида маданий ва маърифий ишларни кенг йўлга қўйиш;

- ✓ инсонпарварлик ва меҳр-шафқат, кишилар ўртасида ўзаро бир-бирини тушуниш ва яхши қўшничилик ғояларини тушунтириш бўйича фаол ташвиқот ва тарғибот ишларини олиб бориш;

- ✓ аниқ ҳудудда яшовчи ҳар бир камҳарж оилалар, ногиронлар, кексалар ва болалар ҳуқуқларини ҳар томонлама ижтимоий ҳимоя қилиш;

- ✓ ҳар хил анъанавий маросимлар ўтказиш;

- ✓ жуда муҳтож оилалар ва алоҳида шахсларга текин моддий ёрдам кўрсатиш;

- ✓ маҳаллалар ҳудудини ободонлаштириш;

- ✓ республика маҳаллий маҳалла қўмиталари фаолиятини яхшилашга доир ишларни мувофиқлаштириб бориш.

Ўзбекистон Республикаси вазирликлари, идоралари, концернлари, корхоналар, хўжаликлар ва ташкилотлар "Маҳалла" хайрия жамғармаси қуйи бўлинмалари фаолиятига, улар томонидан устав вазифаларининг амалга оширилишида молиявий ва амалий ёрдам кўрсатадилар. Қорақалпоғистон Республикаси Вазирлар Кенгаши, вилоятлар ва Тошкент шаҳар ҳокимликлари бир ой муддат ичида

Жамғарма ҳудудий бўлимларининг бир маромдаги фаолиятини таъминлиш учун зарур маиший шароитлар яратадилар.

10.2. «Сихат-саломатлик» дастури бўйича аҳолини ижтимоий ҳимоя қилишни такомиллаштириш

Бугунги кунда мамлакатимизда соғлиқни сақлаш тизимини шакллантириш, фан-техника ютуқларини ҳаётга татбиқ этиш, тиббиёт соҳасида жаҳон муаммоларига айланган касалликларга даво топишда республикамиз соғлиқни сақлаш муассасаларининг фаол қатнаша олишига имконият яратиш мазкур соҳани маблағ билан таъминлашни такомиллаштириш масаласини кун тартибига қўймоқда. Шу нуқтаи назардан соғлиқни сақлаш муассасаларини етарли миқдордаги маблағ билан таъминлаш, бюджетдан ташқари қўшимча молиявий манбаларни топиш учун имкониятлар яратиб бериш иқтисодий ислохотларни амалга оширишнинг ҳозирги босқичида долзарб мавзу ҳисобланади.

Жамиятда соғлом турмуш тарзини янада шакллантириш, аҳоли сихат-саломатлигини мустаҳкамлаш, оммавий жисмоний тарбия ва спорт билан шуғулланишни кенг ёйишга қаратилган аниқ чора-тадбирлар мажмуасини ишлаб чиқиш ва амалга ошириш, жисмонан соғлом ва маънавий жиҳатидан бой ёш авлодни тарбиялаш учун шарт-шароит яратиш мақсадида, мамлакатимизда 2005 йил "Сихат-саломатлик йили" деб эълон қилинганлиги муносабати билан 2004 йил 15 декабрда Ўзбекистон Республикаси Президентининг "Сихат-саломатлик йили" давлат дастурини шакллантириш борасидаги ташкилий чора-тадбирлар тўғрисида»ги фармойиши қабул қилинди.

«Сихат-саломатлик йили» давлат дастурини шакллантиришда қуйидагиларга алоҳида эътибор қаратилди:

❖ одамларда ўз соғлигини сақлашга тўғри ва масъулиятли муносабатда бўлиш, соғлом турмуш тарзи, ўз ҳаёт фаолиятини оқилона ташкил қилиш, саломатлик учун зарарли одатлардан воз кечиш - соғлом бўлиш, жисмоний ва руҳий жиҳатдан уйғун камол топишга йўналтирилган ҳаётий фалсафани шакллантириш. Ҳаётга, ўз сихат-саломатлигига худди мана шундай муносабат умум эътироф этилган норма бўлиб қолиши ва уни болаликдан, шахснинг камол топа бошлаш давриданок сингдириш;

❖ оналик ва болаликни муҳофаза қилиш, она соғлиғини мустаҳкамлаш ва соғлом фарзанд туғилиши, соғлом она - соғлом бола

максадли вазифасини амалга ошириш, республиканинг барча аҳоли яшаш пунктлари, энг аввало, қишлоқ аҳолисини «Она ва бола скрининги» дастури билан қамраб олиш борасида бошланган ишларни давом эттириш. Лойиҳа ва тадбирларни тўла-тўқис ниҳоясига етказиш:

✦ репродуктив саломатликни яхшилаш бўйича тадбирларни амалга оширишни давом эттириш, оилага васийлик қилиш, ёшларни оилавий ҳаётга ва соғлом оила қуришга тайёрлаш, тиббий маданиятни ошириш ва оилада турмуш тарзини соғломлаштириш, жисмонан бақувват фарзандлар туғилиши ва уларни баркамол қилиб тарбиялашга қаратилган ишларни такомиллаштириш бўйича чораталдирларни амалга ошириш;

✦ аҳоли, айниқса, қишлоқ жойларда яшайдиган аҳолининг гигиена соҳасидаги маълумоти ва маданиятини ошириш, санитария ва шахсий гигиена қоидаларининг аҳамияти ҳамда уларга риоя этиш зарурлигини ёш авлод чуқур англаб етишида ота-она ва педагогларнинг ролини кучайтириш;

✦ гиёҳвандликка, чекишга, юқумли касалликлар, шу жумладан, сил касаллиги ва ВИЧ/ОИТС тарқалишига қарши курашда жамоатчилик ҳамда фуқароларнинг ўзини-ўзи бошқариш органлари ролини ошириш;

✦ пенсионер ва ногиронларнинг саломатлигини мустаҳкамлаш, уларга тиббий, санатория-курорт ва коммунал-маиший хизмат кўрсатишни яхшилаш, кексаларнинг соғлом ҳаёт кечиришлари учун зарур шарт-шароит яратиш бўйича чора-тадбирларни янада кучайтириш;

✦ аҳолининг кенг қатламлари фойдалана оладиган ва сифатли соғлиқни сақлаш тизимини шакллантириш бўйича чора-тадбирларни амалга ошириш, аввало, қишлоқ жойларда тиббиёт муассасаларининг моддий-техника базасини ривожлантириш ва мустаҳкамлаш, замонавий ташхис ва тиббиёт асбоб-ускуналари билан жиҳозлаш, улардан самарали фойдаланишни таъминлаш;

✦ Тошкент Техник ҳамда Тошкент Ахборот технологиялари университетларида, республиканинг бошқа олий ўқув юртларида замонавий ташхис ва даволаш тиббиёт асбоб-ускуналарида ишлайдиган, уларга техник ва дастурий хизмат кўрсата оладиган махсус кадрлар тайёрлашни ташкил қилиш;

✦ атроф-муҳитни муҳофаза қилиш, экология нормаларини татиб қилишга, ҳар бир аҳоли пунктини сифатли ичимлик суви билан

таъминлашга, ичимлик сув ресурсларидан тежамли ва оқилона фойдаланишда ҳўжалик юритувчи субъектлар ҳамда аҳолининг масъулиятини кучайтиришга қаратилган дастурлар ишлаб чиқиш;

❖ аҳоли кенг қатламлари орасида жисмоний тарбия ва спорт билан шуғулланишни авж олдириш, айниқса, болаларни спортга жалб этиш, республика ҳамда минтақавий мусобақалар ва оммавий спорт тадбирлари ўтказишни ташкил қилиш борасидаги чора-тадбирларни амалга ошириш, жисмоний тарбия ва спортни оммалаштириш бўйича илғор халқаро тажрибаларни ўрганиш ва ёйиш, телевидение орқали махсус соғломлаштриш дастурларини кенг намойиш этиш, шунингдек, жойларда болалар спорт комплекслари, жисмоний соғломлаштриш машқлари билан оммавий равишда шуғулланиш учун турли клублар, секциялар, машқ заллари тизимини жадал ривожлантириш;

❖ тиббиёт кадрлари, биринчи навбатда ўрта тиббиёт ходимлари ва олий малакали ҳамширалар, (реаниматологлар, анестезиологлар, операция ҳамширалари. туғруқхона акушеркалари ва бошқалар)ни тайёрлаш, қайта тайёрлаш ва малакасини ошириш тизимини такомиллаштириш;

❖ тиббиёт ходимларининг мураккаб ва масъулиятли меҳнатини моддий ҳамда маънавий жиҳатдан рағбатлантириш борасида қўшимча чора-тадбирлар ишлаб чиқиш ва қабул қилиш, кичик тиббиёт ходимлари ва ҳамшираларнинг меҳнат ҳақини оширишга, соғлиқни сақлаш ходимларининг меҳнатига тиббий хизматларнинг мураккаблик даражаси ва сифатига қараб табақалаштирилган тарзда ҳақ тўлаш, тармоқ тариф сеткасини жорий этишга алоҳида эътибор қаратиш;

❖ мамлакатда инсон ҳаётини сақлаб қолиш, соғломлаштриш ва даволаш бўйича тегишли мактаблар ҳамда йўналишларни шакллантириш мақсадида, биринчи навбатда кардиохирургия, нейрохирургия, реаниматология, неонатология, микрохирургия, интензив кардиология, эндовидеохирургия каби ва бошқа энг муҳим замонавий тиббиёт йўналишлари бўйича юқори малакали ва атоқли мутахассис врачларнинг меҳнатига ҳақ тўлаш борасида зарур шартшароитларни яратиш.

Ўзбекистон Республикасининг «Фуқаролар соғлиғини сақлаш тўғрисида»ги қонунига мувофиқ, аҳолининг малакали тиббий хизматдан фойдаланиш ва ижтимоий ҳимояга доир конституциявий ҳуқуқларини таъминлаш, тиббий хизматлар сифатини яхшилаш

учун ташкилий, иқтисодий ва ҳуқуқий шарт-шароитлар яратиш, соғлом авлодни тарбиялаш мақсадида соғлиқни сақлаш тизимини тубдан ислоҳ қилиш чора-тадбирлари ишлаб чиқилган.

Лекин, соғлиқни сақлаш тизимини маблағ билан таъминлаш борасида юзага келаётган муаммоларни бартараф қилиш чора-тадбирлари бўйича қуйидагиларга эътибор қаратиш лозим:

- ♦ ўзини-ўзи маблағ билан таъминлашга ўтган соғлиқни сақлаш муассасаларига турли имтиёзлар бериш;

- ♦ тиббиёт муассасаларини моддий техника базасини мустаҳкамлаш, тиббий асбоб-ускуналар сотиб олиш учун тижорат банклари ва лизинг компаниялари томонидан узоқ муддатли имтиёзли кредитлар бериш;

- ♦ хорижий етакчи клиникалар негизига юқори технологияли даволаш услубларини ўзлаштириш учун кадрлар тайёрлаш ва қайта тайёрлашни молиялаштириш масалаларини ташкил этиш;

- ♦ тиббий суғуртанинг ҳуқуқий ва услубий меъёрларини ишлаб чиқиш ва нодавлат мулк асосида фаолият кўрсатаётган муассасаларда молиялаштиришни ўзгартириш;

- ♦ пуллик, бепул ва аралаш молиялаштиришни амалга оширишнинг ҳуқуқий ва услубий меъёрлари асосларини аниқлаш;

- ♦ тиббиёт тизимида халқаро ташкилотлар, чет эл инвесторларининг жамоатчилик ташкилотлари ва жамғармалари маблағларини жалб қилиш учун шароитлар яратиш;

- ♦ қишлоқ жойларда соғлиқни сақлаш соҳасининг бошланғич бўғинини мустаҳкамлашга эътиборни кучайтириш;

- ♦ соғлиқни сақлаш соҳасининг фаолияти йўналишлари ва ушбу тармоқ бажараётган функцияларга бюджетдан ташқари молиялаштириш манбалари мос келишини таъминлаш.

Соғлиқни сақлаш соҳасини ривожлантиришга бюджетдан ташқари манбалардан маблағларни жалб этилиши, бозор иқтисодиётига ўтиш зарурияти туфайли келиб чиқмаган, балки у умумжаҳон тажрибаларига асосланади. Шу муносабат билан давлат бозор талаблари асосида, соғлиқни сақлаш соҳасини молиялаштириш жараёнида мазкур соҳага ресурслар кўйиш масъулиятини ўз зиммасида сақлаган ҳолда, тармоқни молиялаштиришда шерикликка интилади.

Ўзбекистон Республикасида ислохотларнинг чуқурлашуви даврида соғлиқни сақлаш тизимини маблағ билан таъминлаш борасида юзага келаётган муаммоларни бартараф қилиш чора-тадбирлари

бўйича давлат Дастури ишлаб чиқилди. Аҳолига пулли асосда юқори малакали тиббий ёрдам кўрсатиш тартиб ва тарифлари, беморларнинг имтиёзли тоифасини бепул даволаш, соғлиқни сақлаш муассасаларини ўзини-ўзи маблағ билан таъминлаш тамойилларига босқичма-босқич ўтиш тартиби белгиланган. Жумладан, соғлиқни сақлашни ислоҳ қилиш Давлат дастури бўйича 2005 йилда фельдшер-акушерлик пунктлари ва кишлоқ врачлик амбулаторияларининг янгидан қурилиши ва жиҳозланишига эътибор қаратилди. Шу тариқа республиканинг кишлоқ ва туманларида икки даражали соғлиқни сақлаш муассасаларидан иборат тармоқ ташкил этилди.

Лойиҳанинг асосий мақсади, ҳукуматнинг аҳолига хизмат кўрсатиш соҳасига ажратиладиган маблағларини оширмай туриб, соғлиқни сақлашнинг бирламчи даражасини кучайтириш, кишлоқда тиббий муассасаларнинг бошқариш ва молиялаштириш тизимини ислоҳ қилиш, соғлиқни сақлаш ходимларини умумий амалиёт соҳасида ўқитиш кабилар ҳисобига кишлоқ аҳолисини саломатлигини яхшилашдир. Эндиликда кишлоқ муассасаларига мустақил юридик шахс мақоми берилмоқда. Муассасаларни молиялашда аҳоли жон бошига ҳисоблаш тамойилига асосланган янги механизмлар, шунингдек, ходимлар меҳнатини рағбатлантиришнинг янги усуллари ишлаб чиқилади ва жорий этилади, тиббиёт ва иқтисодий масалалар бўйича янги ахборот тизимлари жорий қилинади.

10.3. «Ҳомийлар ва шифокорлар йили» дастури

Молиялаштиришнинг бюджетдан ташқари манбаларини сақлаб қолиш ва кенгайтириш, одатда давлат тиббий муассасаларига бошқарувнинг иқтисодий шакллари қўллаш заруратига келиб тақалади. Халқимизнинг маънавий қадрияти сифатида ҳомийликнинг роли ва аҳамиятини кучайтириш, ҳомийлик фаолиятининг ҳуқуқий асосларини такомиллаштириш, ушбу жараёнда аҳоли кенг қатламларини, барча мулкчилик шаклидаги ташкилотлар ва корхоналарнинг иштирокини кенгайтириш бўйича аниқ мақсадга йўналтирилган чора-тадбирлар комплексини амалга ошириш, уларни аҳолининг ижтимоий ночор қатламларини моддий ва маънавий қўллаб-қувватлаш борасидаги ҳиссасини кўпайтириш мақсадида 2006 йилда «Ҳомийлар ва шифокорлар йили» дастури қабул қилинди. Мазкур дастурда кўзда тутилган вазифалар жуда турли-туман. Қуйида соғлиқни сақлаш тизимини молиявий таъминоти масаласини кўриб чиқайлик.

Республикаимизда тиббий хизматлар сифатини ошириш, аҳолининг барча табақалари камраб олинishi ва эркин фойдаланишини таъминлайдиган соғлиқни сақлаш тизимининг замонавий моддий-техник базасини мустаҳкамлаш, тизимни хайрия ташкилотлари ва ҳомийларнинг маблағларини жалб этиш ҳисобига янада мукамаллаштириш ва ундан самарали фойдаланиш масалалари белгилаб олинди. Нодавлат ташкилотлар, биринчи навбатда, фуқароларнинг ўзини-ўзи бошқариш органлари, фирмалар, компаниялар, халқаро ташкилотларни ҳомийлик ишларига кенг жалб этиш ва шу асосда ҳомийликни оммавий ижтимоий ҳаракатга айлантириш, мазкур ҳаракат нафақат ушбу Дастур доирасида, балки мамлакат ижтимоий муносабатлар тизимида ўзининг доимий ўрнига эга бўлишини таъминлашга қаратилган барча зарур шарт-шароитлар яратилди.

Барча ёлғиз фуқаролар, пенсионерлар ва ногиронларни диспансер кўригидан ўтказиш, ёлғиз пенсионер ва ногиронларни стационар ва амбулатория шароитларида ҳамда уйда аниқ мақсадли тарзда даволаш ва соғломлаштириш учун касалликларни ўз вақтида аниқлаш ва асоратларининг олдини олиш учун Давлат бюджетидан 236.0 млн. сўм ажратилди.

Республиканинг чекка, экологик жиҳатдан нокулай туманларида яшаётган кишиларни чуқур тиббий кўриқдан ўтказишни ташкил этиш ва ёрдам бериш ҳамда Оролбўйи минтақасига ва экологик аҳвол мураккаб бўлган бошқа туманларга мурувват юклари билан «Экосан» саломатлик поездлари ва автопоездлари жўнатиш учун «Ўзбекистон темир йўллари» давлат акциядорлик компанияси 50,0 млн. сўм, «Экосан» жамғармаси томонидан 440,0 млн. сўм ажратилди. 2006 йилда аёллар ва болалардаги темир моддаси етишмовчилиги ва камқонлик касаллигининг олдини олишга ва уни камайтиришга йўналтирилган «Унни фортификациялаш миллий дастури» амалга оширилди. Мазкур дастурни молиялаштириш учун Давлат бюджетидан 376,2 минг доллар, «Ўздонмахсулот» акциядорлик компанияси 302,0 минг доллар, БМТ Болалар жамғармаси 15,0 минг доллар, Овқатланишни яхшилаш глобал альянси 633,2 минг сўм грант ажратди.

Юқорида айтилганлардан хулоса чиқариш мумкинки, соғлиқни сақлаш тизимини молиялаштириш манбаларини ривожлантириш тиббий хизматга эҳтиёжнинг алоҳидалигини ҳисобга олишга асосланган, тармоқни молиялашнинг энг ихчам, кўп йўналишли тизимини яратишга умумий йўналишли интилиш мавжуд. Тиббий ёрдамни

молиялаштиришни ташкил этишда юзага келган йўналиш мамлакатда соғлиқни сақлашнинг миллий концепциясини яратишда ҳисобга олиниши лозим. Соғлиқни сақлаш соҳасини молиялаштириш ва бошқариш тизимини ўзгартириш, молиявий захираларни тақсимлашнинг бутун тизимини қайта кўриб чиқишни назарда тутади.

Асосий таянч тушунчалар

Аҳолини ижтимоий муҳофаза қилиш, хайрия жамғармалари, Бюджетдан ташқари фондлар, Халқаро Меҳнат Ташкилоти, ижтимоий неъматлар, ижтимоий муаммолар, жисмоний шахсларнинг бадаллари, хайрия улушлари, нотижорат ташкилотлар, молиявий корпорация, ижтимоий жамғармалар, мажбурий суғурта бадаллари, халқаро молия институтлари, ҳомийлик.

Такрорлаш учун саволлар ва топшириқлар

1. "Маҳалла" жамғармаси фаолиятининг асосий йўналишлари нималардан иборат?

2. «Сихат-саломатлик йили» давлат дастурини шакллантиришда нималарга эътибор қаратилган?

3. «Нуроний» жамғармасининг мақсади ва вазифалари нималардан иборат?

4. 2006 йилда қабул қилинган «Ҳомийлар ва шифокорлар йили» дастурида қандай чора-тадбирлар кўзда тутилган?

5. "Маҳалла" хайрия жамғармаси фаолияти қачон бошланган?

6. Ҳомийлик тушунчасининг мазмун-моҳиятини тушунтиринг.

7. Давлат бюджети таркибига киритилмайдиган бюджетдан ташқари жамғармалар фаолияти тўғрисида фикр-мулоҳазаларингизни айтинг.

XI БОБ. ХАЛҚАРО ВАЛЮТА ФОНДИ

11.1. Ижтимоий-иқтисодий, молия-кредит масалаларини ҳал этишда халқаро молия институтларининг ўрни ва аҳамияти

Жаҳон иқтисодиёти ва халқаро ҳўжаликни бошқаришда халқаро молия ташкилотлари фаолияти муҳим аҳамиятга эга. Валюта-кредит муносабатларини такомиллаштириш ҳозирги кундаги муҳим ва долзарб масалалардан бири бўлиб турибди. Шу сабабли, кредит сиёсати, валюта тизими ҳамда ташқи савдони янада эркинлаштириш валюта-кредит муносабатларини тартибга солишнинг барча унсурларидан самарали фойдаланиш имконини беради.

Халқаро валюта-кредит ва молиявий муносабатларнинг институционал тузилмаси кўпгина халқаро ташкилотларни ўз ичига олади. Улардан айримлари халқаро валюта-кредит ва молиявий муносабатларнинг назоратини амалга оширишда каттагина ваколат ва ресурсларга эга. Бошқалари эса ўзида ҳукуматлараро валюта ва молия-кредит сиёсати бўйича маслаҳат бериш ва такомиллаштириш йўлларини ишлаб чиқиш каби фаолиятни олиб боради. Шунингдек, айримлари валюта-кредит ва молиянинг долзарб масалалари билан шуғулланади ва умуман, иқтисодиёт бўйича маълумотларни жамлайди, давлатларни статистик ва илмий-изланиш нашрлари билан таъминлайди. Халқаро молиявий институтларнинг аксарияти эса юқорида келтириб ўтилган барча функцияларни амалга оширади.

Халқаро валюта-кредит ва молиявий ташкилотларни шартли равишда халқаро молиявий институтлар деб айтишимиз мумкин. Бу ташкилотларни ҳамкорликни ривожлантириш, мураккаб ва ўзаро қарама-қарши бўлган жаҳон ҳўжалигининг борқарорлиги ҳамда мақсадлилигини таъминлаш каби умумий мақсад бирлаштириб туради. Жаҳон аҳамиятига эга бўлган ташкилотларга биринчи навбатда БМТнинг ХВФ (Халқаро валюта фонди) ва ЖТТБ (Жаҳон тикланиш ва тараққиёт банки) гуруҳи, Жаҳон савдо ташкилоти ма-

қомини олган мақсадли институтларини мисол қилиб келтиришимиз мумкин.

Худудий интеграция ва халқаро глобаллашувнинг жуда тез суратларда ўсиб бориши, мамлакатлар ҳукуматлари олдида иқтисодий ёки бошқаришнинг муҳим шарт бўлган молиявий барқарорликни таъминлашнинг замонавий, кўпгина ривожланган давлатларда иқтисодий ёки янада такомиллаштириш мақсадида қўлланиб келинаётган модел ва усуллардан фойдаланиш вазифасини қўймоқда. Мамлакат молиявий барқарорлигини таъминлашнинг асосий кўрсаткичлари бўлган инфляцияни бошқариш ва валютани тартибга солиш, бюджет тақчиллиги ҳамда халқаро хўжаликка интеграциялашувнинг муҳим кўрсаткичи ҳисобланадиган мамлакат тўлов балансини самарали бошқариш механизмларини ишлаб чиқиш ва иқтисодий ёки татбиқ этишни тақозо этмоқда.

БМТнинг ихтисослаштирилган ташкилотлари - Иқтисодий кенгаш Европа, Африка, Осиё ва Лотин Америкаси учун тўрт худудий комиссия тузган. Охири иқтисодий ташкил топишида Осиё Тараққиёт банки ва Америкааро тараққиёт банкининг хизматлари катта. Бу ташкилотларни махсус фондлар тўлдириб туради. Кредитор мамлакатларнинг Париж клуби - саноати ривожланган давлатларнинг ҳукумат қарзлари бўйича муддати ўтган тўловларини тартибга солиш масалаларини муҳокама қилувчи норасмий ташкилот ҳисобланади.

Халқаро молиявий институтлар, Халқаро ҳисоб-китоблар банкидан ташқари (ХХҚБ 1930 йил ташкил топган), асосан иккинчи жаҳон урушидан сўнг ташкил топган. Бу институтлар мамлакатларга кредитлар тақдим этади, жаҳон валюта тизимининг фаолияти тамойилларини ишлаб чиқади, ҳукуматлараро халқаро валюта-кредит ва молиявий муносабатларни тартибга солади.

Халқаро молиявий институтларнинг ташкил топиш сабаблари сифатида қуйидагиларни келтириш мумкин:

- жаҳонда глобаллашув жараёнларининг кучайиши;
- жаҳон хўжалик алоқалари, халқаро валюта-кредит ва молиявий муносабатларни ҳукуматлараро тартибга солиш зарурийлиги;
- кредит тизими, валюта тизимини такомиллаштириш, қимматли қоғозлар, олтин нархининг дунё бозорларида барқарорлашув каби муаммоларни ҳамкорликда ҳал қилишнинг зарурийлиги.

Халқаро молиявий институтларнинг асосий мақсадлари сифатида қуйидагиларни келтиришимиз мумкин:

❖ халқаро молия ва жаҳон иқтисодиётини барқарорлаштириш мақсадида дунё мамлакатларини бирлаштиришга ҳаракат қилиш;

❖ халқаро валюта ва кредит-молия муносабатларини тартибга солиш;

❖ жаҳон валюта ва кредит-молия сиёсатининг стратегия ва тактикасини ҳамкорликда ишлаб чиқиш.

Ривожланаётган мамлакатларнинг ҳудудий тараққиёт банкларини ташкил қилишдан мақсади мамлакатларда сиёсий мустақилликка эришиш, дунё ривожланишида уларнинг ролини ошириш, миллий иқтисодиёт муаммоларини ҳал қилиш учун иқтисодий интеграция ва ҳудудий ҳамкорликка интилишдан иборат. Энг илғор ташкилотлардан бири - Халқаро валюта фонди алоҳида аҳамиятга эга.

11.2. Халқаро валюта фондининг мақсади ва вазифалари

Халқаро валюта фонди (ХВФ; International Monetary Fund) БМТ-нинг мақсадли ташкилот мақомига эга бўлган халқаро валюта муассасасидир. ХВФ Бреттон-Вудсдаги 44 мамлакат ҳамкорлигида ўтказилган валюта-молиявий конференцияда қабул қилинган қарорга биноан 1944 йили ташкил топган. ХВФ операцияларни 1947 йилнинг март ойидан бошлаган. ХВФга 1947 йилда 49 мамлакат аъзо ҳисобланиб, ташкилотнинг асосий капитали 7,7 млрд. долларни ташкил қилган.

Фонд қўшимча ликвидлиликнинг кенг қўламли манбаидир. У ўз аъзо мамлакатлари орасида халқаро қелишув асосида юзага келган махсус захира маблағлари (СДР)ни тақсимлайди. Фонд битим моддаларига мувофиқ, СДРни халқаро валюта тизимининг асосий захира маблағларига айланишини таъминлайди. Шу билан бирга, у ўз аъзоларининг халқаро ликвидлилик захираларини сальдо шаклида ташкилотларнинг захира ва қарз талаблари кафолати асосида сақлаб, ғазна вазифасини ўтайди. Фонд алмашув курслари мустақамлигини рағбатлантириш ҳисобига халқаро жаҳон савдоси мустатақамлигини ва мувозанатлашган ўсишни таъминлайди.

Халқаро валюта фонди ўзинг бутун тарихи давомида валюта-кредит муносабатларини ҳукуматлараро тартибга солишда муҳим вазифани бажариб келган. Бреттон-Вудсдаги қелишув натижасида Фонд олдида валюта курсларини тартибга келтириш, аъзо мамлакатлар олтин ёки АҚШ долларидаги валюта паритетининг барқа-

роғлигини таъминлаш, уни қўллаб-қувватлаш ва назоратни амалга ошириш бўйича муҳим вазифа қўйилган.

Халқаро валюта фонди ташкилотга аъзо бўлаётган мамлакатлар ўз миллий валюталарининг алмашиб турувчи қийматини ҳисоб-китоб қилишнинг ягона услубини қўллаш мажбуриятини олган. Бу валюта паритети деб аталувчи тизим ҳисобланади.

ХВФнинг бошқарув органи АҚШ пойтахти - Вашингтон шаҳрида жойлашган бўлиб, Парижда бўлимлари мавжуд. Бу эса аъзо мамлакатлар учун анчагина қулайлик яратади, мажлислар ва учрашувларни тез-тез олиб борилишига кўмаклашади. ХВФнинг амалдаги фаолияти унда етакчи ўринни эгаллаган ва дунёда асосий валюта сифатида Америка долларининг ҳолатини мустаҳкамлаш мақсадида АҚШ ҳукумати назорати остида олиб борилади.

ХВФ халқаро савдо ва валютавий ҳамкорликни ривожлантириш мақсадида қуйида келтирилган йўллар орқали ташкил этилган:

- халқаро савдонинг ҳажмига ва жадал равишда ривожланишига ёрдамлашиш;

- аъзо мамлакатлар ўртасида валюта соҳасидаги тартибли муносабатларни таъминлаш ва валютанинг қадрсизланишига йўл қўймаслик;

- валюта курсларини тартибга солиш ва уларнинг амал қилиниши устидан назорат олиб бориш;

- кўп томонлама тўлов тизимлари устидан назорат қилиш ва валютавий чекланишларни бартараф этиш;

- тўлов баланси мувозанатсизлиги ҳолатида валютавий қийинчиликларни бартараф этиш учун аъзо мамлакатларга кредит ресурсларини тақдим этиш;

- валютавий паритетнинг барқарорлигини ушлаб туриш;

- аъзо мамлакатлар ўртасида тўловлар ва жорий операцияларни ўтказишда такомиллаштирилган тизим яратишга ёрдам бериш ва валюта чекловларини бартараф этиш.

ХВФ яратилган кундан бошлаб ҳозиргача унинг аҳамияти, зарурлиги ва роли янада ошиб бормоқда. Фонд доирасидаги муҳим масалалар 10 та энг ривожланган мамлакатлар билан биргаликда кўриб чиқилади ва керакли тўлдиришлар ёки ўзгаришлар киритилади. Буларга Бельгия, Буюк Британия, Германия, Нидерландия, АҚШ, Франция ва Япония давлатлари киради.

ХВФнинг таркибини кўрадиган бўлсак, биринчи навбатда Бошқарув Кенгаши – Олий органи таркибида ҳар бир аъзо мамлакат-

ларнинг вакили, бошқарувчиси ва унинг ёрдамчиси тайинланади. Бошқарув Кенгаши қабул қилинган қарорларни татбиқ этишни ижро этувчи Кенгашга топширади. Низом бўйича ижро этувчи Кенгаш Фонднинг ишларини бажарилишига жавобгар бўлади ва доимий равишда ХВФнинг Вашингтондаги қароргоҳида фаолият олиб боради. Ижро этувчи Кенгаш таркибида 24 та директор иш олиб боради. Ҳар икки йилда 1 марта сайлов ўтказилади ва бунда директорлар сайланади. Ижро этувчи Кенгаш бир қатор сиёсий, тезкор ва маъмурий масалалар билан шуғулланади. Бундай масалалар куйидагилардан иборат:

- ◆ аъзо мамлакатлар томонидан олиб борилаётган сиёсатни кузатиш;
- ◆ аъзо мамлакатларнинг валюта курсини шакллантириш механизминини кузатиш;
- ◆ аъзо мамлакатларга молиявий ёрдам бериш ҳақида қарор қабул қилиш;
- ◆ ҳар йили Бошқарув Кенгашига ҳисобот тайёрлаш;
- ◆ халқаро молия соҳасига оид бўлган глобал муаммоларни ҳал қилиш.

ХВФнинг таркибий структураси доимий равишда ўзгариб туради. Бу эса ХВФнинг функциялари ва жаҳон иқтисодиётидаги ўзгаришлар билан боғлиқ бўлади.

ХВФнинг мамлакатлараро муносабатларида ёки алоқалар ўрнатишида ҳудудий бўлимлар ёрдам беради. Ҳозирги кунда ХВФнинг Африка, Европа I, Европа II, Ғарб, Ўрта Осиё, Марказий Осиё ва Тинч Океан ҳудудлари бўлими мавжуд. Бундан ташқари, ХВФнинг яна битта бўлими ташкил қилинган. Бу бўлим Марказий банк, банк, валюта ва савдо муносабатлари, бюджет, солиқ масалалари, қонун, меъёрий ҳужжатлар ва бошқалардан қисмлардан иборат. Шу билан бирга маъмурий, Ташқи иқтисодий муносабатлар бўлимлари, статистика, газна, компьютер хизматлари, ички аудит ва ревизия бюроси ва барча ХВФнинг институтлари ҳам мавжуд. Фонднинг аппаратида 2300 дан ортиқ иқтисодчилар, бухгалтерлар ва юристлар иш олиб боради.

ХВФ маблағларни қуйидагича йўллар билан жалб қилади.

1. Умумий ресурслар ҳисоб-рақами. Мазкур маблағлар барча аъзо мамлакатлар тўлов балансининг молиявий таъминоти учун ишлатилади ва уларнинг бадаллари ҳамда ХВФ заёмлари ҳисобига шаклланади.

2. Махсус тўловлар ҳисоб-раками. Мазкур маблағлар паст даражада ривожланаётган мамлакатларга тўлов балансини солишга имтиёзли асосда ёрдам бериш учун тизимий қайта кўришни молиялаштириш механизмини (ТҚКММ) ва тизимий қайта кўришни кенгайтирилган молиялаштириш механизми (ТҚҚКММ) доирасида ишлатилади ва ТРАСТ фонднинг қайтарилган ресурслар ҳисобидан шаклланади.

3. ТҚКММ ТРАСТ фонди. Мазкур маблағлар паст даражали даромадга эга ривожланаётган мамлакатларга тўлов балансини тартибга солиш учун имтиёзли асосда хайрия тариқасида берилган ёрдамлар ва ссуда ҳисобидан ташкил қилинади.

ХВФ иқтисодий статистик маълумотларни чоп этиш бўйича Марказий банк агентликларини, солиққа тортиш тизимини қайта ташкил қилиш ва шакллантиришда техник ёрдамлар ҳам кўрсатади. Фонд ўз фаолиятига тайинланган овозлар асосида раҳбарлик қилади. Ҳар бир аъзо мамлакат 250 та овозга эга (квоталар ҳажмидан қатъий назар) ва Фонд капитали ҳиссасидаги ҳар бир 100 минг СДР учун бир овоздан қўшимча ҳамда ХВФдаги унинг бадалига тенг бўлган СДРда ўз аксини топган квота аъзо мамлакатларнинг иқтисодиётдаги ўрнини, унинг молиявий ташкилотчилик имкониятларини, ХВФнинг молиявий ресурсларига эришиши ва унинг СДР тақсимоотидаги ҳиссасини белгилайди. ХВФ аъзо мамлакатларнинг мазкур ташкилот сиёсати таъсир қилиш даражаси имкониятларини акс эттирган овозлар сонини аниқлайди.

Шундай қилиб, ХВФ нафақат айрим мамлакатлар муаммолари билан шуғулланибгина қолмай, халқаро валюта тизимини ҳам тартибга солади. Унинг фаолияти Фонд аъзоларини бирлаштириш, узлуксиз иқтисодий ривожланиш ва жаҳонда валютанинг барқарорлигини таъминлаш ишларида ҳамкорликни мустаҳкамлаш ва ривожлантиришга қаратилгандир. Аъзо мамлакатлар ўз миллий валюта курс режимлари назоратини амалга оширишда ХВФнинг самарасиз валюта режимларини аниқлайди ва уларни тўғрилайдиган услубларни қўллайди. Бундай назорат учун ҳар бир иштирокчи давлат ХВФга керакли ахборотларни тақдим қилади. ХВФ халқаро валюта ва тўлов тизимида масъул сифатида кенг қўламли ликвидлигига, яъни аъзо мамлакатлар савдо ва тўлов эҳтиёжларини қондириш учун керакли бўлган захиралар даражаси ва таркибига асосий эътиборни қаратади. Шунингдек, ХВФ Низомда келтирилган жаҳон валюта тизимининг асосий тамойилларига аъзо мамла-

катлар томонидан амал қилиниши устидан кузатиш ва бошқарувни олиб боради.

ХВФ ўз фаолияти давомида универсал ташкилотга, халқаро даражадаги кредитлаш марказига айланган, халқаро валюта-кредит муносабатларини тартибга солади, шунингдек, мамлакатлараро кредитлар оқимини таъминловчи ва қарздор мамлакатларнинг тўловга қобилиятлилигини кафолатлаши туфайли етакчи ташкилот сифатида тан олинди. ХВФ Ғарб мамлакатларининг етакчи “еттилик” масалаларини ҳал қилинишида, жаҳон иқтисодиётини тартибга солиш тизими, халқаро координация сифатида шаклланишида, миллий макроиқтисодий сиёсатни муҳокама қилиниши каби юқори даражадаги масалаларнинг ечимини топишида муҳим рол ўйнамоқда. ХВФ ўзини актив фаолият юритаётган молия институти сифатида намоён қилмоқда.

Халқаро валюта-кредит муносабатларини тартибга солиш жараёнида ХВФ дунё ҳамжамиятида келишилган жаҳон валюта тизимининг амалга ошириш қондаларини ўзида акс эттирувчи «Битимлар моддаси»га аъзо мамлакатлар томонидан риоя қилинишини кузатиш орқали жаҳон валюта тизимига ўзгартиришлар киритади. Аъзо мамлакатларнинг барчаси ўзларининг валютавий паритетларини умумий ўлчов қиймати сифатида аниқланган олтин миқдорида акс эттиришлари шарт (IV модда, 1-бўлимнинг “а” банди), СДР бирлиги ҳам белгиланган олтин қийматига эга. Бу тартиб аъзо мамлакатларга “олтинни паритетнинг юқори нуқтаси плус белгиланган чегаравий фарқланиш баҳосида сотиб олиш ва олтинни паритетнинг куйи нуқтасидаги минус белгиланган чегаравий фарқланиш баҳосида сотиш” имконини бермайди, бу эса ўз навбатида расмий даражада қабул қилинган олтиннинг доллардаги бозор баҳосини ушлаб туришга имкон беради.

1969 йилдан бошлаб ХВФга “халқаро ликвид захираларга глобал миқёсда узоқ муддатли эҳтиёж туғилган шароитда” “қарздорликнинг махсус ҳуқуқлари” (Special Drawing Rights, SDR)ни босиб чиқариш билан ликвид маблағларни яратиш ваколатлари юкланган. 1974 йилнинг июлидан бошлаб СДРнинг қиймати олтинда, 1991 йилдан эса бешта валютадан иборат “сават” асосида ҳар куни аниқланади. 1979-1981 йилларда 21,4 млрд. (34 млрд. АҚШ долларига тенг) СДР босиб чиқарилган. 1997 йилда ХВФ келишув моддаларига бир марта чиқариладиган 21,4 млрд. (29,4 млрд. АҚШ доллари) махсус СДРни муомалага киритишга имкон берувчи янги ўзгартириш киритилди. Натижада босиб чиқарилган СДРнинг

умумий суммаси икки баробар ошди ва 42,9 млрд. (тахминан 59 млрд. АҚШ долларни) ташкил этди. Хусусан, Россия Федерациясининг СДР да улуши 1,2 млрд. (59 млрд. АҚШ доллари) ёки умумий сумманинг 5,9 % ини ташкил қилади. ХВФ аъзоларини қўшимча ликвидлик билан таъминлаш учун махсус пул бирлиги – СДРни чиқариш ҳуқуқига эга. СДР аъзо мамлакатларда уларнинг миллий валюта захираларининг бир қисми сифатида сақланиши ёки бошқа аъзолар билан тузиладиган шартномаларда миллий валюта ўрнида фойдаланилиши мумкин.

ХВФнинг барча аъзо мамлакатлари ундан молиявий ёрдам олиш ҳуқуқига эга. Бу ташкилотга аъзолик чет эл валютаси етишмовчилигига дучор бўлган, яъни ўз мажбуриятларини бажаришда қийинчиликларни, валютавий инқирозларни бошидан кечираётган ҳар бир давлатга тўлов баланси муаммосини ҳал этиш учун ХВФнинг бирлаштирилган молиявий ресурсларидан фойдаланиш имкониятини беради. Бу муаммога турли даврларда ХВФнинг деярли барча аъзолари дуч келишган. Одатда, ХВФ кредитлари 3-5 йилда тўланиши керак.

Аъзо мамлакатларга Фонд томонидан бериладиган кредитлар маълум бир сиёсий-иқтисодий шартларнинг бажарилиши билан боғлиқ. Бундай тартиб “келишилган” (conditionally) номини олган. ХВФда бу амалиётни қўллашнинг зарурияти, аъзо мамлакатлар ХВФнинг ресурслар обороти узлуксизлигини таъминлаш билан бирга ўз қарзларини тўлай олиш ҳолатида бўлишига ишонч ҳосил қилишдир. Шунинг учун ҳам ХВФ давлат унинг кредитлари эвазига тўлов балансининг дефицитини қоплаш билан бирга, унинг қисқариши тўғрисида қайғуриши ҳам керак. Кредитларнинг келишилганлиги тамойили қарздор мамлакат билан Фонд томонидан кредитланадиган аниқ иқтисодий сиёсат дастури шартномасида ўз аксини топади. У “иқтисодий ислохотлар дастури” деб номланади, бошқача қилиб айтганда, у макроиқтисодий чоралар тўпламидир. ХВФ фикрига кўра, тўлов баланси мувозанатининг тикланишини таъминлаши ҳамда ўз вақтида қарзнинг тўланишини кафолатлаши керак.

ХВФ низомига кўра унинг кредит фаолиятини идентификациялаш мақсадида икки турга ажратиш мумкин:

♦ шартнома (transaction) – давлатларга валюта маблағларини ўз ресурслари ҳисобидан бериш;

♦ операция (operation) – қарз маблағлари ҳисобидан молиявий ёки техник хизмат кўрсатиш.

ХВФ кредит операцияларини фақат расмий органлар билан газначилик, марказий банклар, барқарорлаштириш фондлари каби амалга оширади. Кредитлар тўлов баланси дефицитини қоплайдиган ва аъзо мамлакатларнинг иқтисодий сиёсатини қайта тиклаш ишларини қўллаб-қувватлайдиган кредитларга бўлинади.

СДР - аъзо мамлакатларнинг валюта захираларини тўлдириш, тўлов балансининг пассив сальдосини қоплаш, Фонд билан ҳисобкитоблар учун мўлжалланган. СДРда ҳисобга эга мамлакат ўзига керакли конвертацияланадиган валютани бошқа мамлакатлар билан алмаштириши мумкин. ХВФнинг назорат қилувчи роли мамлакатларга керакли валютани тақдим этилган СДРга алмаштиришнинг кафолатланган имкониятини тақдим этишдан иборат. Фонд бундай пайтда кредитор мамлакатнинг тўлов баланси ва валютавий захираларининг ҳолатини ҳисобга олади. ХВФ СДРдаги операциялар лимити белгиланишида Битимлар моддасида келтирилган меъёрий нормаларга амал қилинишини назорат қилади. ХВФ аъзо мамлакатларининг валютавий курс режимини ҳукуматлараро тартибга солишни амалга оширади. ХВФ Бреттонвудс валюта тизими орқали аъзо мамлакатлар томонидан қабул қилинган ва Фонд орқали тасдиқланган расмий олтин ва доллар паритетларига аъзо мамлакатларнинг амал қилиши, содир бўлган ўзгаришларга чора қўллашни назорат қилади.

ХВФ кредитлар тақдим этиш ва айниқса, кредитор мамлакатлар билан қарздорларга халқаро кредитлаш ва қарздор мамлакатларнинг тўловга қобилиятлилигини кафолатлаш бўйича координаторлик функцияларини бажарган ҳолда воситачилик хизматларини кўрсатиш орқали халқаро валюта-кредит муносабатларини тартибга солишда иштирок этади. Хусусий тижорат банклари ХВФни уларнинг кредит фаолиятини кенгайтиришга ва максимал даражада юқори фойда олишга имкон берувчи воситачи сифатида билади. Фонд томонидан кредит тақдим этиш бўйича келишув, у ёки бу давлатнинг иқтисодий сиёсати ва тўловга қобилиятлилиги тўғрисидаги ХВФнинг ҳулосаси ҳукумат, марказий ва тижорат банклари учун қарздор мамлакатнинг тўловга қобилиятлилиги ва унга халқаро даражадаги ишончнинг кафолати бўлиб хизмат қилади. Шунинг учун ХВФ томонидан тақдим этилган унча катта бўлмаган кредит, қарзларни ўз вақтида тўлаш ва шу билан бирга жаҳон ссуда

капитал бозоридан анчагина катта маблағларни жалб этиш имкониятини беради. Аксинча, ХВФ томонидан мамлакатга кредит ёрдами кўрсатишдан воз кечилиши унинг ссуда бозорига кириш имкониятини ёпади.

ХВФ аъзо мамлакатларининг макроиктисодий ва валютавий сиёсатлари, жаҳон иқтисодиётининг ҳолати устидан доимий равишда назоратни амалга оширади. Бунинг учун иккита асосий ахборат каналидан фойдаланади. Булардан бири келишув Битимларининг IV моддасида келтириб ўтилган аъзо мамлакатларнинг ҳукумат органлари билан валютавий курс соҳасидаги сиёсати тўғрисида доимий (ҳар йили) маслаҳатлашишлар ҳисобланади. Аъзо мамлакатлар ўзларининг макроиктисодий ва валютавий сиёсатлари масалалари бўйича Фонд билан маслаҳатлашишлари зарур. Битимлар келишувининг IV моддасида келтирилган бошқа йўл Ижрочи Кенгаш томонидан ўтказилган кузатув натижаси бўйича кўп томонлама муҳокама (йилига икки маротаба) ҳисобланади, бундай муҳокамалар глобал иқтисодий вазиятнинг кўп томонлама таҳлилини ифода этади.

11.3. Ўзбекистон Республикаси ва ХВФ ўртасидаги алоқаларнинг ривожланиши

Ўзбекистон Республикасининг Олий Кенгаши 1992 йил 2 июлда Ўзбекистон Республикасининг "Халқаро валюта фонди (ХВФ)га аъзолик тўғрисида"ги қонунни қабул қилди. Ўзбекистон Республикаси 1992 йил 21 сентябрда ХВФга аъзо бўлиб, Швейцария, Польша, Туркменистон, Қирғизистон ва Тожикистон давлатлари гуруҳига кирди. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1993 йил 27 мартдаги 93-сонли Фармойишига мувофиқ республиканинг ХВФ имзо квотасига тўлов амалга оширилди.

Ўзбекистонда 1993 йил сентябрдан ХВФнинг ваколатхонаси фаолият юрита бошлади. ХВФнинг Ўзбекистон бўйича экспертлари ишини ХВФ 2-Европа департаментининг Шарқий сектори бошқармоқда. Ўзбекистон Республикасининг Марказий банки, ХВФнинг алоқа агентлиги ва авуарлар депозитарийси ҳисобланади ва Ўзбекистон Республикасининг мазкур муассасага аъзолиги билан боғлиқ операцияларни амалга ошириш ваколатига эга. Ўзбекистон Республикасидан ХВФ бошқарувчиси - Ўзбекистон Марказий Банки раиси Ф.Муллажонов, бошқарувчи ўринбосари – Молия вазирининг

1-ўринбосари Т.Гускова тасдиқланган.

Ўзбекистон Республикасининг ХВФнинг ҳамкорлиги билан амалга ошириладиган молия муносабатларини такомиллаштириш ва жаҳон хўжалигида ўзига хос ўринга эга бўлиши, ташқи иқтисодий алоқаларни эркинлаштиришида куйдагиларни амалга ошириш муҳим аҳамиятга эга:

1. ХВФ билан халқаро молия муносабатларини амалга оширишнинг ахборот ва илмий-услубий таъминотини яратиш.

2. ХВФ билан амалга ошириладиган иқтисодий фаолиятнинг савдо алоқаларини эркинлаштиришда транспорт инфратузилмасини ривожлантириш.

Ўзбекистон Республикасида мустақиллик йилларида амалга оширилган тадбирлар натижасида очиқ иқтисодиётни шакллантириш ва ташқи иқтисодий алоқаларни эркинлаштириш учун мустаҳкам ҳуқуқий асослар яратилди. Ўзбекистон Республикасининг “Ташқи иқтисодий фаолият тўғрисида”ги, “Чет эл инвесторлар фаолиятининг кафолатлари тўғрисида”ги, “Эркин иқтисодий зоналар тўғрисида”ги қонунлари ва бошқа меъёрий ҳужжатлар ташқи иқтисодий алоқалар ҳамда халқаро молия институтлари, хусусан, ХВФ билан бўлган муносабатларини тартибга солиб туради. Чет эл инвестицияларини жалб қилиш ва рағбатлантириш тартибини белгилаб беради. Хусусан, ташқи иқтисодий алоқаларни амалга оширишнинг асосий тамойиллари ва тартиблари “Ташқи иқтисодий фаолият тўғрисида”ги қонунда белгилаб берилган. Халқаро ҳуқуқнинг умумэтироф этилган меъёрларига мувофиқ, мулкчилик шаклларида катъий назар, ташқи иқтисодий алоқалар иштирокчиларининг ҳуқуқлари, манфаатлари ва мол-мулклари ҳимоя қилинади. Бу эса Ўзбекистон Республикасида ХВФнинг фаолият юритиши учун яхшигина ҳуқуқий асослар яратилганлигидан далолат беради.

Ўзбекистон Республикасининг ҳукумати билан келишган ҳолда Молия вазирлиги ва Марказий банк ХВФ олдидаги қарз маблағлар олиш, тўлов фоизларини бериш ва республика номидан қарз мажбуриятларини жойлаштириш билан боғлиқ молиявий мажбуриятларнинг ўз вақтида бажарилишини таъминлайди. ХВФнинг миссияси ҳукуматга техникавий ёрдам кўрсатиш ҳамда Ўзбекистон Республикаси Марказий банкида консултациялар ўтказиш мақсадида мамлакатимизга мунтазам келиб туради. Миссиянинг фаолияти иқтисод, молия ва статистика соҳасидаги ишнинг аҳволини ўрга-

нишга, шунингдек, кейинги иқтисодий ислохотлар йўналишини аниқлашга қаратилган.

ХВФ экспертларининг ўрганишлари натижаси бўйича тавсия ва аналитик материаллар ишлаб чиқилади, макроиқтисодиёт соҳасидаги мавжуд муаммоларни ҳал қилиш йўллари ҳақида тавсиялар тайёрланади. Булар Марказий банк томонидан амалиётга киритилади. Бундан ташқари, ХВФ билан битимнинг "Валюта тартибига нисбатан мажбуриятлар" моддасига мувофиқ, Фонд миссияси бир йилда камида бир марта Ўзбекистондаги жорий макроиқтисодий ва валюта сиёсатининг тақдимотини ўтказди. Миссия иши натижалари бўйича тегишли ҳисобот тайёрлаш билан бирга ХВФ ижрочи директорлари кенгаши муҳокамасига олиб чиқилади. Халқаро Валюта Фонди экспертлари билан биргаликдаги ҳамкорлик муайян ижобий натижалар берди.

ХВФ банк қонунчилигини, бухгалтериянинг ҳисобга олиш рақамлари янги режасини халқаро стандартларга мувофиқ ишлаб чиқишга, шунингдек, ҳисобга олиш ва ҳисоботнинг янги тизимини жорий этишга кўмаклашди, бу банк назорати самараси ва унинг меъёрий негизи даражасини ошириш имконини берди. ХВФнинг техникавий кўмаги электрон ўловлар тизимини жорий этиш ва статистика маълумотларини йиғиш тизимини яхшилашга олиб келди. Бундан ташқари, ХВФнинг ўқув муассасаларида ёки унинг молиявий кўмагида етакчи иқтисодий муассасалар (Молия вазирлиги, Иқтисодиёт вазирлиги ва Марказий банк) ходимларини ўқитиш амалга оширилмоқда. ХВФ кредитлари миллий валютани қўллаб-қувватлаш, ўлов балансини мустаҳкамлашга ажратилди ва бевосита Ўзбекистон ҳукуматига берилди.

ХВФ Ўзбекистон Республикасига тизимли қайта қуриш ҳукумат дастури доирасида 1995 йил 25 январда биринчи маблағ ажратишни тасдиқлади, уни республика 1995 йил 1 февралда олди ва Ўзбекистон Республикаси валюта биржасидаги сотув йўли билан миллий валютани қўллаб-қувватлашга йўналтирилди, асосий қарзни узиш (1999-2005) 5,5 йилга мўлжалланган эди. Иккинчи транш бўйича маблағ 1995 йил декабрда олинди, у ҳам миллий валютани қўллаб-қувватлашга йўналтирилди, 1995 йил 18 декабрда ХВФ Ўзбекистон Республикасига "Сенд-бай" кредитини берди, у 1995 - 1996 йиллардаги иқтисодий ислохотлар ҳукумат дастурини қўллаб-қувватлаш учун ХВФдаги Ўзбекистон Республикаси квотасининг 62,5% миқдорида 15 ойга мўлжалланди. Маблағнинг қолган қисми

хар уч ойликда 5 та тенг улушларда 1996 йил ва 1997 йил биринчи уч ойлигида ажратилди.

ХВФ дан Ўзбекистон Республикасига берилган қарзларнинг умумий миқдори 165,2 млн. СДР (225,2 млн. АҚШ долл. яқин) ни ташкил этди, бундан 99,75 млн. СДР (135,9 млн. АҚШ долл. яқин) тизим механизмларини қайта ташкил этиш (STF) доирасида ва "Стенд-бай" кредити 65,45 млн. СДР ҳажмида (89,2 млн. АҚШ долл.) тақдим этилган.

ХВФдан олинган қарзларни ёпиш 1999 йилдан амалга оширила бошланди. Ҳозирги вақтда берилган муддатга мувофиқ ҳаммаси бўлиб 123,6 млн. СДР (168,5 млн. АҚШ долл. яқин) қарз тўланди ва 2003 йил 1 апрелигача _ бўлган қарзлар 41,6 млн. СДР (56,7 млн. АҚШ долл. яқин)ни ташкил этади. "Стенд-бай" қарзларини ёпиш бўйича охириги тўлов 2001 йил 25 сентябрда амалга оширилди ва натижада республиканинг ушбу қарз бўйича мажбуриятлари тўлиқ бажарилди. ХВФ раҳбарияти ва экспертлари техник ёрдам бериш ҳамда Марказий банкда маслаҳатлар ўтказиш мақсадида бир неча бор Ўзбекистон Республикасига келди.

Ўзбекистон Республикаси ва ХВФ томонидан иқтисодий ва молиявий масалалар бўйича имзоланган меморандумда республика иқтисодиёти ислохотини давом эттириш, валюта бозорини эркинлаштириш, халқаро жорий операциялар бўйича миллий валютани айирбошлашни таъминлаш учун зарур шароитларни яратиш бўйича аниқ чора-тадбирлар кўрсатилган. Жамғарманинг ижрочи директорлар Кенгаши Ўзбекистон ҳукуматининг макроиқтисодий ва юритилаётган тизимга хос ислохотлар дастурини ўтказишдаги қатъият ва садоқатини қутлади ва Меморандумда кўрсатилган шартларни бажариш бўйича Ўзбекистон томонидан кўрилатган чора-тадбирларни ижобий баҳолади.

Ўзбекистонга Меморандум шартлари бажарилишини таҳлил қилиш ва баҳолаш учун ХВФ экспертлари 2002 йил 12-26 июн кунлари ташриф буюрдилар. Ўзбекистон Республикаси ҳукумати, Марказий банки ва ХВФ ушбу ташриф натижалари бўйича Меморандумни амалга ошириш жараёнида эришилган сезиларли ўсишлар, миқдорий кўрсаткичларнинг бажарилиши тўғрисида қўшимча мурожаат қабул қилди. Ушбу мурожаат Ўзбекистон оммавий ахборат воситаларида чоп этилди.

ХВФнинг миссияси 2006 йил 30 ноябрдан 13 декабргача Ўзбекистонда бўлиб, IV моддага мувофиқ маслаҳатлашувлар доирасида

Ўзбекистон ҳукумати билан муҳокама ўтказди. Муҳокама чоғида 2005-2006 йилларда иқтисодийнинг ривожланиши, 2007 йилга доир истикболлар ва ўрта муддатли истикболлар, шунингдек, ҳукуматнинг иқтисодий ислохотлар дастури диққат марказида бўлди. Миссия сўнгги икки йил мобайнида умумий иқтисодий кўрсаткичлар юқори бўлганлигини эътироф этди. Бу ялпи ички маҳсулот ўсиш суръатлари юқори бўлиб, расмий маълумотларга кўра камида 7 фоизни ташкил этгани, асосан экспорт ҳажми ортиганлиги туфайли савдо баланси ва жорий операциялар ҳисобида сезиларли профицит мавжудлиги, олтин-валюта захираси кескин ошиб, айтилган пайтда унинг миқдори 12 ойлик импорт қийматига тенг эканлиги билан изоҳланди.

Иқтисодий сиёсат соҳасида пухта ўйланган солиқ-бюджет сиёсати олиб борилди; натижада солиқ ставкалари пасайтирилганига қарамай, бюджет профицитига эришилди. Солиқ-бюджет ислохотларида кўзда тутилган ривожланиш билан бир қаторда тузилмавий ислохотларни изчил амалга ошириш давом эттирилди. Миссия иқтисодий ўсиш ва тўлов балансининг кўрсаткичлари аввалгидай юқори бўлиши прогноз қилинганлигини ҳисобга олиб, 2007 йилнинг иқтисодий истикболлари ижобий бўлишини қайд этади.

Миссия, ҳукумат бундан буён ҳам инфляцияни пасайтириб боришга қаратилган саъй-ҳаракатларни, шу мақсадда пул-кредит сиёсатини қатъийлаштиришни ва пухта ўйланган солиқ-бюджет сиёсати ўтказишни давом эттиради, деб қайд этди. Молиявий барқарорлик шароитида ўрта муддатли истикболда иқтисодий ўсишнинг юксак суръатларини таъминлаш учун, иқтисодий сиёсат олдида турган вазифаларни ҳал этиш лозим. Инфляцияни пасайтириш, банк тизимини янада ривожлантиришга тўсқинлик қилаётган омилларни бартараф этиш ва ташқи савдо соҳасидаги тўсиқларни олиб ташлаш зарур. Бу мақсадларга эришиш учун миссия қатор тавсиялар киритди. Булар янада мослашувчан курс сиёсатини олиб бориш, банкларни уларга ҳос бўлмаган функциялардан ҳалос этиш, ташқи савдо билан боғлиқ солиқ ва маъмурий тўловларни камайтиришдан иборат. Мазкур тавсиялар ҳукумат томонидан иқтисодий сиёсатни ишлаб чиқиш ва амалга ошириш жараёнида диққат билан кўриб чиқилди. Миссия ХВФ ислохотларини давом эттиришда Ўзбекистонга ёрдам беришга, шу жумладан, техник кўмак кўрсатишга тайёр эканлигини маълум қилди.

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг "Халқаро

валюта фонди билан ҳамкорликни мустаҳкамлаш тўғрисида"ги 1998 йил 18 мартдаги 118 - Қарори билан иқтисодий ислохотларни ривожлантириш мақсадида валюта ва савдо тизимини янада эркинлаштириш бўйича тадбирларни амалга оширишга атрофлича ёндашишни ишлаб чиқувчи ишчи гуруҳи тузилди. Унинг зиммасига ташқи савдоси тартибга келтиришни янада яхшилаш, биржадан ташқари валюта бозорини мустаҳкамлаш, валюта тизимини эркинлаштириш ва жорий операциялар бўйича миллий валютанинг алмаштиришга эришиш ҳамда бир маромдаги алмашинув курсини белгилаш, шунингдек, ХВФ билан бундан буён ҳамкорликни кучайтириш ва унинг тамойиллари бўйича таклифлар ишлаб чиқиш юклатилди.

Ишчи гуруҳ томонидан ишлаб чиқилган таҳлилий таклифларда ҳозирги вақтда амал қилаётган валюта ва савдо тартибларининг ўзига хос томонлари таъкидланди. Шу билан бирга, эркинлаштириш бўйича тадбирларни амалга ошириш қисқа муддатлар ичида бир қатор нохуш вазиятлар, жумладан, инфляциянинг ўсиши, пул-кредит ва бюджет тизимига таъйиқ бўлиши, баъзи корхоналарда вақтинчалик молиявий қийинчиликлар келтириб чиқариши мумкинлиги маъқулланади. Буларни минималлаштириш мақсадида эркинлаштириш ва расмийлаштириш курсини тўғрилаш билан бир вақтда, келишиб олинган тартибда пул-кредит ва бюджет сиёсатини ўтказиш керак бўлади. Республикада юритилаётган макроиқтисодий, валюта бозорларини босқичма-босқич эркинлаштириш сиёсатлари маъқул кўрилди.

11.4. Ўзбекистоннинг Халқаро валюта фонди билан муносабатларини кенгайтириш йўналишлари

Ўзбекистон Республикаси Президенти И.Каримов Олий Мажлиснинг ўн тўртинчи сессиясида валюта бозорини эркинлаштириш бўйича чора-тадбирлар тўғрисида сўзлаган нутқида биржадан ташқари бозорни кенгайтириш ва ривожлантириш, тижорат банкларнинг роли ва масъулиятини ошириш ҳисобидан миллий валютамузни эркин муомаладаги валютага тўлиқ алмаштириш (конвертация қилиш) масаласини ечиш вақти келди. Бу тадбир мамлакатимизга кириб келаётган инвестициялар ҳажмини ошириш гарови ва кафолатидир, деб таъкидлаган эди.

Бугунги кунда Ўзбекистон Республикасининг ташқи иқти-

содий алоқаларида валюта муносабатларини янада ривожлантириш ҳақида гап борганда, асосий масала, албатта, Халқаро Валюта фонди битимлар келишувининг VIII моддасида кўзда тутилган мажбуриятларни қабул қилиш ёки ушбу моддани имзолаш масаласига бориб тақалади. Чунки, мазкур битимнинг айнан мана шу моддаси валюта муносабатлари эркинлигини таъминловчи асосий ҳуқуқий омиллардан бири ҳисобланади.

ХВФ Битимлар келишувининг VIII моддасида жорий халқаро операциялар бўйича миллий валютанинг эркин конвертацияланишини назарда тутати ва бошқа бир қатор ҳуқуқ ва мажбуриятлар ҳам ўз ифодасини топган. Шу боисдан Ўзбекистон Республикаси ХВФ Битимлар келишувининг VIII моддасида кўзда тутилган мажбуриятларни қабул қилишни кўриб чиқди. ХВФ Битимлар келишувининг VIII моддаси «Аъзо давлатларнинг умумий мажбуриятлари» деб номланиб, у ўз ичига 7 та бўлимдан иборат бўлган йирик моддани қамраб олади. Модданинг нозик ва ўта масъулиятли жиҳатларни ўзида мужассам этганлиги ҳамда унинг бошқа халқаро ҳуқуқий меъёрлар билан ўзаро уйғунлигини таъминловчи асосий ҳуқуқий ҳужжат сифатидаги аҳамияти валюта муносабатларини такомиллаштириш борасидаги чора-тадбирларни ҳаракатлантирувчи муҳим омил бўлиб хизмат қилади.

Иқтисодий жиҳатдан мақбул бўлган ХВФ томонидан тақдим этилган кредитлар ҳисобига юзага келган қарзлар миқдорини иқтисодиётда баланс бузилишининг олдини олиш учун зарур ўзгаришлар даражаси белгилайди. Бинобарин, ХВФ томонидан тақдим этилган кредитлар ҳисобига юзага келган қарзларни бошқариш сиёсати молиявий дастурларни тузишда ғоят муҳим аҳамиятга эга. Жаҳон банкининг таърифига кўра, ташқи қарзнинг салмокли қисми ХВФ кредитларидан фойдаланиш натижасида юзага келган мажбуриятлар йиғиндисидир. Ташқи қарз мажбуриятларининг туркумланиши қарз хизмати ва уни самарали башқариш тушунчалари билан узвий боғлиқ. Баъзи давлатларда ХВФ томонидан тақдим этилган кредитлар иқтисодий ривожланишга таъсир кўрсатса-да, экспорт ҳажми ўсишига олиб келмади ва маблағлар ўз вақтида қарзларни қоплаш учун қайтарилмади. Бу мамлакатларда қисқа вақтда ташқи қарз бўйича мажбуриятларнинг жиддий равишда ошишига олиб келди, лекин валюта резервлари эски тарзда қолиши аъзо мамлакатлардаги сиёсий-иқтисодий вазиятнинг янада кескинлаштирди. Шунинг учун ташқи қарзларни бошқариш ва уларнинг мо-

ниторингини ХВФ билан бамаслаҳат олиб борилиши муҳим аҳамият касб этади.

Ривожланаётган мамлакатлар тўлов балансларини давлатлараро тартибга солиш ХВФ орқали амалга оширилади. У макроиқтисодий агрегатлар чоракларга бўлинадиган миқдорий мўлжаллар шаклидаги барқарорлаштирувчи дастурларни ишлаб чиқади.

Жаҳон Тараққиёт ва тикланиш банки дастурларига мослаштириб тузилган, ХВФнинг барқарорлаштирувчи дастурлари, фақат талабга таъсир килувчи чораларни эмас, балки иқтисодиётнинг тармоқ таркибини замонавийлаштириш чизиги бўйича, ялпи таклифнинг камчиликларига иқтисодий ўсиш, капитал қўйилмалар стратегияси билан боғлиқ тузатишларни киритишни ўз ичига олади. ХВФ томонидан тавсия қилинган тўлов балансини тартибга солиш чоралари тўпламини кенгайтириш, қарздор мамлакат иқтисодиёти тармоқ таркибидаги мувозанатсизликларни йўқотиш йўли орқали барқарорлаштирувчи дастурлар ишлаб чиқилди.

11.5. ХВФ фаолиятини такомиллаштириш йўллари

Аъзо мамлакатларга ХВФ кредит ресурсларининг берилиши маълум шартлар билан чегараланган. Низомга кўра, унга 12 ойга аъзо бўлган мамлакат томонидан валюта суммаси мамлакат квотаси катталигининг 25%дан ошмаслиги керак. Иккинчидан, бу давлатнинг умумий валюта суммаси ХВФ активларида унинг валюта катталигининг 20% дан ошмаслиги керак (Фондга бадал сифатида киритилган 75% квотани ўз ичига олган ҳолда), яъни бошқача қилиб айтганда, аъзо мамлакатнинг миллий валютаси йил давомида квотанинг 25%идан ошмаслиги керак. Кредитлар бўйича фоиз ставкалари даромадлар ва харажатлар баҳоси асосида ҳар бир молиявий йил давомида аниқланади.

Аъзо мамлакатнинг ХВФда қўлга киритилган биринчи порция, квотанинг 25% гача бўлган ҳажмдаги хорижий валютаси 1978 йилдан буён захира улуши деб аталади (Ямайка шартномасига қадар у олтин улуши деб аталган). У аъзо мамлакатнинг Фонд миллий валюта захирасида сақланадиган суммасидан квота катталиги суммасининг ўсиши каби аниқланади.

Агар ХВФ мамлакат кредитдан Фонд мақсадларига зид равишда фойдаланмоқда деб топса ёки ўз мажбуриятларини бажармаганликда айбласа, у мамлакатни кредитлаш сиёсатини қисқартириши ёки умуман тўлиқ тўхтатиши мумкин. Дастлабки кредит улушидан

фойдаланиш тўғридан-тўғри хорижий валютани харид қилиш шаклида амалга оширилиши мумкин. Бунда мамлакат сўраётган кредитни талаб қилган заҳоти олади ва шу тарзда ХВФ билан захира кредити тўғрисида шартнома тузади.

Захира тўғрисидаги шартнома ёки “стэнд-бай” шартномаси (Stand-by Agtrrangments) – мамлакат белгиланган барча шартларга риоя қилган ҳолда, хоҳлаган вақтда, ХВФдан миллий валютаси ўрнига хорижий валютани олиш кафолатини беради. Кредитларни тақдим этишнинг бундай амалиёти кредит линиясини очишни талаб қилади. Захира кредитлари биринчи навбатда ХВФ аъзо мамлакатларининг барқарорлаштириш дастурини кредитлаш учун белгиланган. Фонд тақдим этадиган валюта миқдори юқорида айтиб ўтилган кредит улушлари доирасида, захира кредити тарзида, белгиланган вақт оралиғида сўндириш муддати тугагунга қадар маълум бир порция (транш)ларда берилади.

Мамлакатнинг ХВФга кенгайтирилган кредитлаш тизими доирасида кредит сўрашига тўлов баланси мувозанатининг жиддий бузилиши, ишлаб чиқариш, савдо ёки нарх механизми соҳаларидаги туркибий бузилишлар асос бўлиши мумкин. Кенгайтирилган кредитлар тўғрисидаги келишув одатда уч йил, аъзо мамлакатнинг илтимоси ёки зарурият туғилганда тўрт йилгача белгиланган.

ХВФ ўз кредит имкониятларини кенгайтириш мақсадида махсус фондлар тузади. Махсус фондлар кредитлаш мақсади, шартлари ва қийматига кўра қуйидагича турланади:

1. Компенсацион ва кўзда тутилмаган ҳолатларда кредитлаш тўлов баланси ташқи омилларга боғлиқ бўлган ХВФнинг аъзо давлатларига берилади. Улар каторига стихияли камбағаллик, жаҳон нархларининг фавқулудда тушиб кетиши, саноатнинг инқироzi, товар ўрнини босувчиларнинг пайдо бўлиши. Бу фонд уч таркибий қисмни ўз ичига олади:

а) хом ашёга нисбатан жаҳон нархларининг тушиши натижа-сида валюта кириб келиши қисқарадиган хом ашё экспорти билан шуғулланадиган мамлакатларни кредитлаш (ҳозирги кунда квотанинг 30% гача);

б) бугдойга нисбатан жаҳон нархларининг ўсиши билан боғлиқ қийинчиликларни бошдан кечираётган бугдой импорти билан шуғулланувчи мамлакатларни, шунингдек, табиий газ, нефт ва нефт маҳсулотларини импорт қилувчи мамлакатларни кредитлаш (квотанинг 15% гача);

с) ташки омиллар таъсирида қолган мамлакатларнинг фавкулдда йўқотишларини молиялаштириш (аъзо мамлакат квотасининг 30%гача).

Бундан ташқари, мамлакат, юқорида санаб ўтилган уч турдаги кредитлашнинг ихтиёрий биттасига қўшимча тарзда ишлатиши мумкин бўлган махсус кредит улуши (квотанинг 20%гача) ҳисобига маблағлар яратиш илтимоси билан ХВФга мурожаат қилиш имкониятига эга. Агар тўлов балансидаги қийинчиликлар экспорт тушумининг пасайиши ва импорт харажатларининг ошиб кетиши билан юзага келган бўлса, компенсацион кредитлар лимити мамлакат квотасининг 65% билан чегараланади. Бугдой импорти харажатларининг ошиши ва экспорт тушумининг пасайиши билан бир вақтда содир бўлган зарарларни қоплаш мақсадида Фонднинг кредитларидан фойдаланишда мамлакат учун квотанинг 85% миқдорига лимит ўрнатилади. Компенсацион, валютавий инқироз ва фавкулдда кредитлашда Фонднинг кредитларига бўлган умумий лимит унинг барча компонентларини ҳисобга олган ҳолда мамлакат квотасининг 95% ни ташкил этади.

2. Халқаро шартномаларга мос равишда хом ашё товарларидан захиралар ташкил қилишда катнашувчи мамлакатга ёрдам бериш учун захира маблағларини кредитлаш фонди ташкил этилган. Кредитнинг лимити эса аъзо мамлакат квотасининг 30% қилиб белгиланган.

3. Ташки қарзни қисқартириш ва хизмат қилиш бўйича операцияларни молиявий қўллаб-қувватлаш фонди. Қарздор мамлакатларга захира ёки кенгайтирилган кредитларни беришда бу кредитларнинг бир қисми (25%гача) асосий қарзни қисқартириш мақсадида захирага олиб қўйилиши мумкин. Бундан ташқари, фоиз тўловларни қисман компенсациялаш ёки энг кам фоиз ставкасидаги облигацияларга қарз мажбуриятларининг паритет қиймати бўйича алмаштиришда асосий қарзни қўшимча таъминлаш мақсадида ХВФ захира ёки кенгайтирилган кредитлардан ташқари қўшимча маблағлар ҳам ажратиши мумкин. Кредитларнинг лимити мамлакат квотасининг 30% ни ташкил қилади. Қўшимча кредит қиймати Фонд томонидан ҳар бир валютавий инқирозни кўриб чиқиш натижасида аниқланади, бунда мамлакатнинг макроиқтисодий барқарорлик дастурлари ва қайта тиклаш структуралари ҳисобга олинади.

4. Структуравий шакллантиришни қўллаб-қувватлаш фонди. Бу

фонд бозор иқтисодиётига радикал иқтисодий ва сиёсий ислохотлар орқали ўтаётган ва ўз навбатида катта валютавий инқирозларга дучор бўлган мамлакатларга мўлжалланган, бундан фойдаланиш сабаблари сифатида қуйидагиларни келтириш мумкин:

Биринчидан, бозор нархларига асосланган, кўп тармоқли савдога ўтиш натижасида экспорт тушумининг бирданига тушиб кетиши. Иккинчидан, ҳар куни тебраниб турувчи жаҳон нархлари туфайли импорт қийматининг сезиларли ва барқарор ошиши. Учинчидан, бу икки ҳолатнинг бирлашуви натижасида аъзо-мамлакат томонидан жуда катта валютавий инқирознинг вужудга келишидир.

Бундай ҳолатларда кредит бериш қарздор мамлакат томонидан стандарт кенг миқёсли захира кредитларини олиш билан боғлиқ бўлган мажбуриятларга қараганда “юмшоқроқ” мажбуриятларни бажаришга асосланади. Аъзо мамлакатлар маблағларни ўз квоталарининг 50% гача олишлари мумкин.

ХВФга аъзо мамлакатларнинг валютавий инқирозлар пайтида махсус фондлардан маблағлар олиши уларнинг кредит улушларига қўшимчадир. Яъни, мамлакатларнинг махсус фонд ресурсларидан фойдаланиши ХВФнинг қўлида турган аъзо мамлакат миллий валюта захирасининг ошишига олиб келади.

Амалда валютавий инқирозларни бартараф этишга қаратилган махсус фондлардан ташқари ХВФ халқаро валюта муносабатларидаги кескин муаммоларни ҳал қилиш мақсадида вақтинчалик кредит фондларини ташкил қилади. Уларни шакллантириш учун турли расмий манбалардан қарз маблағлари жалб қилинади. Вақтинчалик махсус фондларга қуйидагилар киради:

1. Нефть фондлари – СДРнинг 6,9 млрд. ҳажмида. Бу фонд ХВФнинг аъзо мамлакатларига нефть ва нефть маҳсулотлари импортининг ошиши натижасида юзага келган қўшимча харажатларни қоплаш учун кредитлар беради.

2. Ишонч фонди – СДРнинг 4 млрд. ҳажмида, асосан ХВФнинг олтин захирасини бир қисмини аукционда сотишдан келган даромад ҳисобига ташкил қилинган. Бу фонддан кредит олувчилар секин ривожланаётган мамлакатлар ҳисобланади.

3. Қўшимча кредитлаш фонди. Бу фонднинг мақсади қарз маблағлари ҳисобига тўлов балансининг кескин ва узоқ муддатли валютавий инқирозга учраган мамлакатларга кредитлар бериш.

4. ХВФ ресурсларига кенгайтирилган имкониятлар фонди. Бу фонд мамлакат катта миқдордаги валютага муҳтож бўлганда, икти-

содий чора-тадбирларни амалга ошириш учун узайтирилган муддатга кредит олиш керак бўлган ҳолларда ёрдам беради. Фонд ресурсларининг манбаи ХВФнинг ўз маблағлари, жалб қилинган маблағлар ҳамда бошқа давлат ва ташкилотлардан олинган қарз маблағлари ҳисобланади. Бу фонднинг мақсади квота ҳажмига нисбатан валютавий инқироз пайтида тўлов балансининг мувозанатсизлиги анча катта бўлган аъзо-мамлакатларга қўшимча кредит беришдир.

5. Структуравий қайта тиклаш фонди. Бу фонд томонидан тўлов балансининг доимий инқирозини бошдан кечираётган энг камбағал ривожланаётган мамлакатларга қарз берилади, мақсади, ўрта муддатли структуравий қайта тиклаш ва макроиқтисодий дастурларни амалга ошириш. Ресурслар ишонч фонди тақдим этган кредитларнинг сўндирилиши ҳисобланади.

ХВФ доирасида бошқа аъзо мамлакатларнинг ресурсларини қарзга олиш йўли билан қўшимча махсус фондларнинг ташкил этилиши жаҳон иқтисодиёти шартларига алмашинувчи, валютани бошқариш ва давлатлараро кредитлаш тизимининг адаптацияси жараёнининг бир қўринишидир. ХВФга аъзо мамлакат ҳудудида валютавий инқироз бўлиб, кредитга эҳтиёж туғилса, бошқа анча барқарор кредитор мамлакатнинг ссуда капиталини қайта тақсимлашда воситачи ролини ўйнайди. Шу билан бир қаторда, қарздор мамлакатнинг иқтисодий сиёсатига кучли таъсир кўрсатади, бу маблағларнинг қайтарилишига кафил бўлиб ҳам чиқади.

ХВФнинг бошқа халқаро ташкилотлар билан бўлган операциялари кўламининг кенгайтирилиши соҳаларида эришилаётган ютуқларни таъкидлаб ўтиш мумкин. Шу билан бирга бевосита Ўзбекистон Республикаси қизиқишларига тегишли бўлган, қуйида келтирилган муаммолар ҳамон ҳал қилинмай келинмоқда:

- ишончли молиявий ахборотлар билан ўз вақтида таъминланишга эришиш;
- молиявий тизимни барқарорлаштириш услубларини ишлаб чиқиш;
- капитал ҳаракати устидан назорат қилиш;
- валюта курслари режимини танлаш;
- инқирозларнинг олдини олиш ва тартибга солишга хусусий секторни жалб қилиш.

Ҳозирги пайтда янги халқаро молиявий тузилманинг шаклланиши амалда қўлланиш босқичига кирди. Бунда ахборотларнинг

ошкоралигини ошириш, Фонднинг стандартларини яхшилаш ва назорат ролини кучайтириш каби бир қатор соҳалардаги сезиларли ўсишларни таъкидлаб ўтиш зарур. Банк-молия секторини барқарорлаштириш бўйича фаолиятнинг фаоллаштирилганлиги, молиявий сектор соҳа (Financial Sector Liaison Committee ёки FSLC) қўмита доирасида ҳамкорлик бўйича ХВФ ва бошқа халқаро молия институтлари билан муносабатларнинг яхшиланишини ҳам қўшимча қилиш мумкин.

ХВФ бошқа бир қатор институтлар билан ҳамкорлик қилиш орқали ривожланаётган ва ўтиш даври иқтисодиётини бошидан кечираётган мамлакатларда содир бўлиши мумкин бўлган инқирозларнинг “олдиндан огоҳлантириш тизими”ни ишлаб чиқмоқда. Валюта захираларининг янада аниқроқ баҳолаш тизимини қайта ишлаб чиқиш сиёсатини олиб бормоқда.

ХВФ стратегияси бизнинг кўз олдимизда ўзгариб бормоқда ва фақат иқтисоди ривожланган мамлакатларнигина эмас, балки, ривожланаётган мамлакатлар қизиқишларини ҳам ҳисобга олувчи янада кенгайган характерга эга бўлмоқда. ХВФ аъзо мамлакатларнинг ички ишларига чуқур аралашуш ҳуқуқига эга эмас. Фақат истисно сифатида, аъзо мамлакатлар валютавий инқироз туфайли ёрдам сўраб, мурожаат қилган ҳоллардагина ХВФ ўз мутахассисларини жўнатиш ва муҳокамалар ўтказиш ҳуқуқига эга. ХВФнинг вазифаси аъзо мамлакатларни инқироз ҳақида огоҳлантириш эмас, балки инқирозни бошқариш ҳисобланади. ХВФнинг яна муҳим вазифаларидан бири сифатида дунё валюта бозорларидаги малиявий таваккалчиликни максимал даражада камайтирувчи бошқарув механизмини ишлаб чиқишидир.

Асосий таянч тушунчалар

Халқаро валюта фонди, СДР бирлиги, жаҳон иқтисодиёти, халқаро ҳўжалик, халқаро молиявий ташкилотлар, ҳудудий интеграция, халқаро глобаллашув, кредит тизими, валюта тизими, қимматли қозғозлар, валюта паритети, ликвидлилик, тўлов баланси, халқаро савдо, қарздорлик, кредит фаолиятини идентификациялаш, “стэнд-бай” шартномаси, қарз мажбуриятлари.

Такрорлаш учун саволлар ва топшириқлар

1. Халқаро молия институтлари қандай вазифаларни бажаради?
2. Халқаро молия институтларининг ташкил топиш сабаблари нимада деб ўйлайсиз?
3. Халқаро валюта фонди қачон ташкил топган?
4. Халқаро валюта-кредит муносабатларини тартибга солиш жараёнида Халқаро валюта фондининг ўрнини кўрсатинг.
5. Халқаро валюта фондининг махсус пул бирлиги – СДРни чиқаришининг аҳамияти нимада деб ўйлайсиз?
6. Ўзбекистон Республикаси ва ХВФ ўртасидаги алоқаларнинг ривожланишини тушунтиринг.
7. Халқаро валюта фонди фаолиятини такомиллаштириш йўллари кўрсатинг.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР

I. Ўзбекистон Республикаси қонунлари

1. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси. - Т., Ўзбекистон 1992.- 326.
2. Ўзбекистон Республикасининг «Аҳолини иш билан таъминлаш тўғрисида»ги қонуни. Ўзбекистон Республикаси молиявий қонунлари. 1998. 5-сон. 17-б.
3. Ўзбекистон Республикасининг «Бюджет тизими тўғрисида»ги қонуни. Ўзбекистон Республикаси Давлат бюджети ғазна ижроси. Меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатлар тўплами. Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси нашриёти. Тошкент. 2007. -56.
4. Ўзбекистон Республикасининг «Давлат бюджетининг ғазна ижроси тўғрисида»ги қонуни. Ўзбекистон Республикаси Давлат бюджети ғазна ижроси. Меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатлар тўплами. Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси нашриёти. Тошкент. 2007. -356.
5. Ўзбекистон Республикасининг «Фуқароларни давлат пенсия таъминоти тўғрисида»ги қонуни. Кадрлар масалалари бўйича маълумотнома. 2007. 6-сон. 15-бет.
6. Ўзбекистон Республикасининг «Фуқароларнинг жамғариб бориладиган пенсия таъминоти тўғрисида»ги қонуни. Кадрлар масалалари бўйича маълумотнома. 2007. 6-сон. 19-бет.

II. Ўзбекистон Республикаси Президенти Қарорлари

7. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2007 йил 28 февралдаги «Давлат бюджетининг ғазна ижроси тизимини янада ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги 594-сон Қарори. Ўзбекистон Республикаси Давлат бюджети ғазна ижроси. Меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатлар тўплами. Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси нашриёти. Тошкент. 2007. -56 б.

8. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2007 йил 12 декабрдаги «Ўзбекистон Республикасининг 2008 йилги асосий макроектисодий кўрсаткичлар прогнози ва Давлат бюджети параметрлари тўғрисида»ги 744-сон Қарори.

9. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2008 йил, декабрдаги «Ўзбекистон Республикасининг асосий макроектисодий кўрсаткичлари прогнози ва давлат бюджети параметрлари тўғрисида»ги 1024-сон Қарори.

III. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг Қарорлари

10. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2005 йил 27 декабрдаги «Ўзбекистон Республикасининг 2006 йилги асосий макроектисодий кўрсаткичлар прогнози ва Давлат бюджети параметрлари тўғрисида»ги 244-сон Қарори. Давлат молияси тизими. Меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатлар тўплами. 1-жилд.

11. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг «2000-2005 йилларда ёлғиз кексаларни, пенсионерлар ва ногиронларни ижтимоий ҳимоя қилишни кучайтиришга қаратилган чора-тадбирлар дастури тўғрисида»ги Қарори. Давлат молияси тизими. Меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатлар тўплами. 1-жилд.

12. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2000 йил 15 ноябрдаги 444-сон «Ўзбекистон Республикаси Пенсия таъминоти тизими такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги Ўзбекистон Республикаси қонунини амалга ошириш чора-тадбирлари ҳақидаги Қарори. Кадрлар масалалари бўйича маълумотнома. 2007. 2-сон. 12-бет.

13. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2000 йил 15 ноябрдаги «Ўзбекистон Республикаси Бюджетдан ташқари Пенсия жамғармаси маблағларини шакллантириш ва сарфлаш тартиби тўғрисида»ги 498-сон Қарори. Кадрлар масалалари бўйича маълумотнома. 2007 йил. 2-сон. 18-бет.

14. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2004 йил 21 октябрдаги «Бюджетдан ташқари пенсия жамғармасини бошқаришни янада такомиллаштириш тўғрисида»ги 490-сон Қарори. Кадрлар масалалари бўйича маълумотнома. 2008 йил. 2-сон. 31-бет.

15. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2004 йил 21 декабрдаги «Фуқароларнинг жамғариб бориладиган пенсия таъминоти тўғрисида»ги Ўзбекистон Республикаси қонунини амалга ошириш чора-тадбирлари ҳақидаги Қарори. Кадрлар масалалари бўйича маълумотнома. 2007 йил. 11-сон. 17-бет.

16. Ўзбекистон Республикаси Меҳнат ва аҳолини ижтимоий муҳофаза қилиш вазирлиги ва Молия вазирлигининг 2008 йил 20 мартдаги қарори билан тасдиқланган «Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2008 йил 5 мартдаги ПФ-3972 сонли «Иш ҳақи, пенсиялар, стипендиялар ва ижтимоий нафақалар миқдорини ошириш тўғрисида»ги Фармони бўйича пенсияларни қайта ҳисоблаш тартиби тўғрисидаги Йўриқнома. Қадрлар масалалари бўйича маълумотнома. 2008 йил. 5-сон. -56.

17. Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислон Каримовнинг «Жаҳон молиявий-иқтисодий инқирози, Ўзбекистон шароитида уни бартараф этишнинг йўллари ва чоралари» номли асарини ўрганиш бўйича ўқув қўлланма. – Т.: Иқтисодиёт, 2009. – 120 б.

III. Ўзбекистон Республикаси Президенти асарлари

18. Каримов И. Ўзбекистон иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш йўлида. – Т.: «Ўзбекистон», 1995. -257б.

19. Каримов И. Ўзбекистон ХХI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт қафолатлари. Т.: Ўзбекистон. 1997.-252 б.

20. Каримов И. Ўзбекистон иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш йўлида. – Т.: Ўзбекистон. 1995. -119б.

21. Каримов И. А. Банк тизими, пул муомаласи, кредит, инвестиция ва молиявий барқарорлик тўғрисида.Т., Ўзбекистон. 2005. -526б.

22. Ўзбекистон Республикаси Президенти И. Каримовнинг Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 14 йиллигига бағишланган тантанали маросимдаги маърузаси. Инсон манфаатларини таъминлаш, ижтимоий ҳимоя тизимини такомиллаштириш-устувор вазифа. 2006 йил 8 декабрь.

23. Каримов И. Инсон манфаатлари устуворлигини таъминлаш барча ислохот ва ўзгаришларимизнинг бош мақсадидир. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2007 йилда мамлакатни ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш яқунлари ва 2008 йилда иқтисодий ислохотларни чуқурлаштиришнинг энг муҳим устувор йўналишларига бағишланган Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси мажлисидаги маърузаси. 2008, феврал.

24. Каримов И.А. Жаҳон молиявий-иқтисодий инқирози, Ўзбекистон шароитида уни бартараф этишнинг йўллари ва чоралари. – Т: Ўзбекистон, 2009. – 56 б.

IV. Дарсликлар, ўқув қўлланмалар, илмий мақолалар ва монографиялар

25. Абдурахмонов Қ.Х. Меҳнат иқтисодиёти. Дарслик. Тошкент. Меҳнат. 2004. -670 б.
26. Абдурахмонов Қ.Х., Холмўминов Ш.Р., Ҳайитов А.Б. Аҳоли даромадлари ва уларни давлат томонидан тартибга солиш. Ўқув қўлланма. –Т.: ТДИУ. 2007. -74б.
27. Аудрюс Битинас. Причины реформ пенсионной системы современной Литвы. // Социальный вестник. Москва. 2007. №5. -13стр.
28. Арабов Н. Давлат бандлик хизмати фаолиятини баҳолаш. // Бозор, пул ва кредит. 2006 йил. №3. -56 б.
29. Бабиц А.М., Павлова Л.Н. Государственные и муниципальные финансы. Учебник. – Москва: ЮНИТИ. 2001. -687стр.
30. Бурнашева Х. Аҳолини кредитлаш: долзарблик ва истиқбол. // Бозор, пул ва кредит. Тошкент. 2002.6-сон. 35-37б.
31. Бекмуродов А.Ш., Гофуров У.В. Ўзбекистонда иқтисодиётни либераллаштириш ва модернизациялаш: натижалар ва устувор йўналишлар. Ўқув қўлланма. Т. ТДИУ. 2007. -119б.
32. Ваҳобов А., Бурхонов У., Жумаев Н. Чет мамлакатлар молияси. Дарслик. “Янги аср авлоди”. 2003. -344б.
33. Ваҳобов А., Бурхонов У., Жумаев Н. Халқаро молия муносабатлари. Дарслик. – Тошкент. “Шарқ”. 2003. 400б.
34. Ваҳобов А.А., Қосимова Г.А., Жамолов Х.Н., Бюджет-солик сиёсати яхлитлиги. Ўқув қўлланма. – Т., «IQTISOD-MOLIYA». 2004. 296 б.
35. Ваҳобов А.А. Қосимова. Г.А. Давлат молиясини бошқариш. Ўқув қўлланма. –“ Т., «IQTISOD-MOLIYA». 2008. -287 б.
36. Ваҳобов А., Срожиддинова З. Ўзбекистон Республикаси давлат бюджети. Ўқув қўлланма. – Т.: “Молия”. 2005. -197б.
37. Ваҳобов А. Бюджетдан ташқари ижтимоий фондлар. // Ўзбекистон Иқтисодий ахборотномаси. 2001. №10/11. 16-20б.
38. Ваҳобов А. Иқтисодиётнинг ижтимоий йўналтирилганлиги ва ижтимоий фондлар. // Ўзбекистон Иқтисодий ахборотномаси. 2000. №9. 32-35 б.
39. Ваҳобов А. Ўзбекистонда ижтимоий фондларнинг ривожланиш истиқболлари. //Ўзбекистон Иқтисодий ахборотномаси. 2001. №7 36 б.
40. Ваҳобов А. Бозор муносабатлари тизимидаги ижтимоий фондлар. – Т.: Шарқ. 2003. -320 б.
41. Дробозина Л.А. Финансы: Учебное пособие. – Москва: ЮНИТИ. 1999. -387стр.
42. Зотов И. Роль НПФ в реализации новой модели пенсионного обеспечения. // Человек и Труд. Москва. 2002. №11. -20стр.

43. Ковалева М. Финансы: Учебник.— М.: ПРОСПЕКТ, 2006. - 620стр.
44. Калдыбекова К., Мика Т., Родионова Н. Пенсии переселенцам в Германии: вчера и сегодня. // Социальный вестник. Москва. 2008. №1. - 52стр.
45. Йўлдошев М., Турсунов Й. Молия хукуки. Тошкент. Меҳнат. 2004. -210 б.
46. Исамиддинова Д. Социальные фонды: их роль в условиях экономических реформ. // Экономическое обозрение. 1998. №4. -13стр.
47. Мысляева И.Н. Государственные и муниципальные финансы: Учебник. Москва. ИНФРА.-М. 2003. -268стр.
48. Михайлов А., Мудраков В. Все, что вы хотите знать о негосударственных пенсионных фондах. Москва. ГРАЛИЯ. 2001. №11. - 42стр.
49. Маликов Т.С., Ҳайдаров Ҳ.Н. Давлат бюджети. Ўқув қўлланма. – Т.: “Иқтисод-молия”. 2007. -85 б.
50. Маликов Т.С., Ҳайдаров Ҳ.Н. Бюджет даромадлари ва харажатлари. Ўқув қўлланма. – Т.: «IQTISOD-MOLIYA». Т. 2007. -245 б.
51. Мамлакатимизни модернизация қилиш ва янгилашни изчил давом эттириш – давр талаби. Президент Ислом Каримовнинг 2008 йилда мамлакатимизни ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш яқунлари ва 2009 йилга мўлжалланган иқтисодий дастурнинг энг муҳим устувор йўналишларига бағишланган вазирлар маҳкамаси мажлисидаги маърузаси // Халқ сўзи, 2009 йил 14 февраль.
52. Махсудов М. Мақсадли фондлардан самарали фойдаланиш (хориж тажрибалари). //Бозор, пул ва кредит. 2006 йил. №9. 45-476.
53. Павлов С. Финансово-экономическая политика Казахстана в условиях трансформации экономики. // Вестник Казахстана. Алматы.2005. №7. -3стр.
54. Поляк Г.Б. Территориальные финансы. Учебное пособие. – Москва. ЮНИТИ. 2003. -479 стр.
55. Плотицына Л.А. Социальная политика – объективная необходимость и условие дальнейшего развития. // Финансы и кредит. 2005. №11 -33стр.
56. Попов В.С. Региональные аспекты эффективного функционирование пенсионной системы. // Финансы. 2002. №10 -70стр.
57. Сажина М.А., Конышева А.Н. Пенсионная реформа в России: страхование или социальная помощь? // Финансы. 2001. №3. -54 стр.
58. Ўлмасов А., Вахобов А. Иқтисодиёт назарияси. Дарслик. “Шарк”. 2006. - 480б.
59. Ҳайдаров Н.Ҳ. Давлат молиясини бошқариш. Ўқув қўлланма. – Т.: “Академия”, 2005. -118б.

60. Қаюмов А. Минтакаларнинг демографик салоҳияти ва меҳнат ресурсларининг шаклланиши. «Иқтисодийни модернизациялаш шароитида минтакаларнинг барқарор ривожланиши» мавзусидаги республика илмий-амалий конференция материаллари. Тошкент. Молия. 2008 йил. 30 май. – 37 б.

61. Қосимова Г.А. Ўзбекистонда кам таъминланган оилаларни ижтимоий ҳимоялаш. // Бозор, пул ва кредит. 2001. 7-сон. 69-71 б.

62. Қосимова Г.А. Ҳазначилик фаолиятини ташкил қилиш. Ўқув қўлланма. «IQTISOD-MOLIYA». Т., 2005. -305 б.

63. Қосимова Г. А. Реформа пенсионных систем: Цели и перспективы. // Российский страховой бюллетень. Москва. 2000. август. 44-45стр.

64. Қосимова. Г.А. Ижтимоий-маданий соҳаларни ривожлантиришда бюджет сиёсати. Монография. Молия. Т., 2004. -152 б.

65. Қосимова Г. А., Муроджўжаева Т. Мақсадли жамғарма: унинг жамиятдаги ижтимоий аҳамияти нимада?// Биржа. 2006. №2. -5б.

66. Қосимова Г.А. Бюджетдан ташқари фондлар. Ўқув қўлланма. –Т.: «IQTISOD-MOLIYA». 2007. -148 б.

67. Қосимова Г.А. Маҳаллий бюджетларни тузиш ва ижросини таъминлаш. Ўқув қўлланма. Тошкент. Фан ва технологиялар. Молия. 2007. -396б.

68. Қосимова Г.А. Ижтимоий ҳимоя тизимини такомиллаштириш долзарб масала. // Бозор, пул ва кредит. 2007. №3. 30-32 б.

69. Қосимова Г.А. Ижтимоий сиёсатнинг асосий йўналишлари. Монография. «IQTISOD-MOLIYA». 2008 йил. 118 б.

70. Kosimova Gulyora Ahmatovna. Functioning of the United treasury count in execution of state budget. // Аҳолини ижтимоий ҳимоялаш тизими: ҳолат, таркиби ва ислох этиш йўналишлари. Илмий ишлар тўплами. 2007. №1. 37-38 б.

71. Международное право. Учебник для вузов / Под. ред. Г. В. Игнатенко. -М., 1999. -420стр.

72. Моисеев С.Р. Международные валютно-кредитные отношения: Учебное пособие. – М.: Изд-во «Дело и сервис», 2003. – 576 с.

73. Ослунд А. Россия: Рождение рыночной экономики. - М.: Республика. 1996. - 430 с.

74. Семенов К.А. Международные экономические отношения: Учебник для вузов. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2003. – 544 с.

75. Сидоров А. А. Трудный путь в Бреттон Вудс: Соединенные Штаты и создание международной валютной системы. // США и внешний мир. Материалы IV научной конференции ассоциации изучения США. М., 1997.

76. Стиглиц Дж. Глобализация: тревожные тенденции. М.: Мысль, 2003. -302 стр.

77. Akira Uegaki. Russia in World Capitalist Economy // Abstracts of the VI ICCEES World Congress, Tam-pere, Finland, 29 July - 3 August 2000. P.444.

78. Ellman M., Scharrenborg R. The Russian Financial Panic and the IMF // Problems of Post-Communism. 1998. Vol. 45. # 5. P.20.

79. Gould-Davis N., Woods N. Russia and the IMF // International Affairs. 1999. Vol.75. # 1. P.3-4.

«Internet»тармоғи бўйича тавсия этиладиган веб-сайтлар

80. <http://www.review.uz>

81. <http://www.nalog.ru>

82. <http://www.finansy.ru>

83. <http://www.finance.rambler.ru>

84. <http://www.federalreserve.gov.com>

МУНДАРИЖА

Кириш.....	3
------------	---

I БОБ. «БЮДЖЕТДАН ТАШҚАРИ ФОНДЛАР» ФАНИНИНГ ПРЕДМЕТИ, МАҚСАДИ ВА ВАЗИФАЛАРИ

1.1. Иқтисодиётни эркинлаштиришнинг ҳозирги босқичида бюджетдан ташқари фондлар фаолиятининг ўзига хос хусусиятлари.....	5
1.2. «Бюджетдан ташқари фондлар» фанининг предмети, вазифалари ва бошқа фанлар билан боғлиқлиги.....	13
1.3. Давлат бюджети таркибида мақсадли жамғармаларининг шаклланиши.....	14

II БОБ. ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИНING БЮДЖЕТДАН ТАШҚАРИ ПЕНСИЯ ЖАМЎАРМАСИ

2.1. Бюджетдан ташқари Пенсия жамғармасининг аҳамияти.....	22
2.2. Бозор иқтисодиёти шароитида Пенсия жамғармасининг асосий вазифалари.....	31
2.3. Пенсия жамғармасининг даромадлари ва шаклланиш механизми.....	34
2.4. Пенсия жамғармаси харажатларининг таркиби.....	44

III БОБ. ФУҚАРОЛАРНИНГ ЖАМЎАРИБ БОРИЛАДИГАН ПЕНСИЯ ТАЪМИНОТИ

3.1. Пенсия таъминоти тизимини ислоҳ қилиш йўллари.....	48
3.2. Жамғариб бориладиган пенсия таъминотининг заруриятлиги.....	58
3.3. Ўзбекистон Республикаси «Фуқароларнинг жамғариб бориладиган пенсия таъминоти тўғрисида»ги қонунининг аҳамияти.....	64

IV БОБ. ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИНИНГ ЙЎЛ ЖАМҒАРМАСИ

4.1. Йўл жамғармасининг аҳамияти.....	68
4.2. Йўл жамғармаси даромадларини шакллантириш манбалари.....	75
4.3. Харажатларни Йўл жамғармаси маблағларидан молиялаштириш.....	83
4.4. Йўл жамғармаси фаолиятини такомиллаштириш	93

V БОБ. ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИНИНГ ИШ БИЛАН ТАЪМИНЛАШГА КЎМАКЛАШУВЧИ ДАВЛАТ ЖАМҒАРМАСИ

5.1. Ўзбекистон Республикасида фуқаролар бандлигини таъминлаш сиёсатининг стратегияси ва тактикаси.....	98
5.2. Мехнат бозорининг шаклланиши ва иш ўринларини яратиш муаммолари.....	108
5.3. Иш билан таъминлашга кўмаклашувчи давлат жамғармасининг аҳамияти.....	111
5.4. Иш билан таъминлашга кўмаклашувчи жамғарма ташкил этишининг асосий мақсади ва даромадлари.....	113
5.5. Иш билан таъминлашга кўмаклашувчи жамғарма фаолиятининг молиявий муаммолари.....	115
5.6. Иш билан таъминлашга кўмаклашувчи давлат жамғармаси маблағларидан фойдаланиш йўллари.....	121

VI БОБ. МАКТАБ ТАЪЛИМИ ЖАМҒАРМАСИ

6.1. Ўзбекистон Республикасида миллий таълим тараққиёти ва кадрлар тайёрлаш тизими истикболлари.....	124
6.2. "Мактаб таълимини ривожлантириш Давлат умуммиллий дастури"нинг аҳамияти.....	128
6.3. "Мактаб таълимини ривожлантириш Давлат умуммиллий дастури"нинг даромадлари ва харажатлари.....	129
6.4. Ўзбекистон Республикасида халқаро молия институтлари иштирокида ижтимоий дастурларни молиялаштириш	132

VII БОБ. ДАВЛАТ МУЛК ҚЎМИТАСИНИНГ МАХСУС ХИСОБ РАҚАМИ

7.1. Давлат Мулк қўмитаси махсус ҳисоб рақамининг даромад манбалари.....	139
7.2. Давлат Мулк қўмитаси махсус ҳисоб рақами маблағларининг таксимланиши.....	140

VIII БОБ. ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИНИНГ ТИКЛАНИШ ВА ТАРАҚҚИЁТ ЖАМҒАРМАСИ

8.1. Ўзбекистон Республикаси Тикланиш ва тараққиёт жамғармасининг мақсади ва вазифалари.....	143
8.2. Ўзбекистон Республикаси Тикланиш ва тараққиёт Жамғармасининг даромадлари ва харажатлари.....	143

IX БОБ. ХОРИЖИЙ МАМЛАКАТЛАРДА БЮДЖЕТДАН ТАШҚАРИ ФОНДЛАРНИНГ ШАКЛЛАНИШИ ВА УЛАРДАН ФЙДАЛАНИШ ЙЎЛЛАРИ

9.1 Хорижий мамлакатларда бюджетдан ташқари фондларнинг ўзига хос хусусиятлари.....	149
9.2. Бюджетдан ташқари фондларнинг турлари.....	153
9.3. Бюджетдан ташқари фондларнинг шаклланиш механизмлари.....	156
9.4. Бюджетдан ташқари фондлардан фойдаланиш	157
9.5. Россия Федерациясининг бюджетдан ташқари фондлари.....	160

X БОБ. АҲОЛИНИ ИЖТИМОИЙ МУҲОҒАЗА ҚИЛИШ ЖАМҒАРМАЛАРИ

10.1. "Маҳалла" хайрия жамғармаси.....	168
10.2. «Сихат-саломатлик йили» дастури бўйича аҳолини ижтимоий ҳимоя қилишни такомиллаштириш	171
10.3. «Ҳомийлар ва шифокорлар йили» дастури.....	175

XI БОБ. ХАЛҚАРО ВАЛЮТА ФОНДИ

11.1. Ижтимоий-иқтисодий, молия-кредит масалаларини ҳал этишда ҳалқаро молия институтларининг ўрни ва аҳамияти.....	178
11.2. Халқаро валюта фондининг мақсади ва вазифалари.....	180
11.3. Ўзбекистон Республикаси ва ХВФ ўртасидаги алоқаларнинг ривожланиши.....	187
11.4. Ўзбекистоннинг Халқаро валюта фонди билан муносабатларини кенгайтириш йўналишлари.....	192
11.5. ХВФ фаолиятини такомиллаштириш йўллари.....	194
Фойдаланилган адабиётлар	201

**ГУЛЁРА ҚОСИМОВА АХМАТОВНА
ЗАМИРА КАРИМОВА ҲАКИМОВНА**

БЮДЖЕТДАН ТАШҚАРИ ФОНДЛАР

Ўқув қўлланма

**Мухаррир
Сахифаловчи**

**Ш. Худойбердиева
Б. Гафурова**

**Босишга рухсат этилди 10.05.2009. Ҳисоб-нашр табоғи 12,75 б.т.
Қоғоз бичими 60x84_{1/8} Адади 200. Буюртма № 65**

**«IQTISOD-MOLIYA» нашриёти,
100084, Тошкент, Кичик халқа йўли кўчаси, 7-уй**

**Тошкен Молия институти босмахонасида ризография
усулида чоп этилади.**

100084, Тошкент, Кичик халқа йўли кўчаси, 7-уй

